HRVATSKO PODRIJETLO

BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

ZBORNIK: HRVATSKO PODRIJETLO BOSANSKO-
-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

Izdavač:
HRVATSKA HERCEGOVAČKA ZAJEDNICA
"HERCEG-STJEPAN"

Lektor i korektor:
Marijana Šarac

Kazalo imena:
Marijana Šarac

Za izdavača:
Kamilo Čuvalo

Slog pripremio:
Zdravko Toš

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

930.85 (497.15=862) : 297 > (082)
297 (497.15=862) (091) (082)
949.715 (=862) : 297 > (082)

HRVATSKO podrijetlo bosansko-hercegovačkih Muslimana : rasprave i članci / izbor i uvod Petar Šarac... [et al.]. — Zagreb : Hrvatska hercegovačka zajednica »Herceg-Stjepan« 1992. — 157 str. ; 22 cm

Bibliografija: str. 149-150 i uz tekst.
— Kazalo.

1. Šarac, Petar

920615172

Tisak:
HRVATSKA TISKARA, d.o.o. Zagreb

HRVATSKO PODRIJETLO BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

RASPRAVE I ČLANCI

IZBOR I UVOD:

PETAR ŠARAC
I
MILJENKO PRIMORAC

ZAGREB 1992.

UVOD

Knjiga *Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih Muslimana* je skup rasprava i članaka koji govore o Hrvatima islamske vjere. Nakana je priređivača upoznati širu javnost s podrijetlom i nastankom Muslimana na povijesnim i etničkim prostorima hrvatske države i s uzrocima koji su doveli do tragičnih posljedica polarizacije hrvatskoga naroda na osnovi vjere, koja je izazvala 400-godišnje krvave ratove između Hrvata islamske vjere, branitelja Istoka u ime Alaha i Hrvata katolika, branitelja Zapada u ime Boga, te međusobno udaljavanje kroz povijest tih dviju vjerskih zajednica.

S obzirom da do danas ne postoje slični sabrani tekstovi na jednom mjestu koji bi bili pristupačni širem čitateljstvu, jer su objavljivani pojedinačno u raznim novinama, časopisima i knjigama, u vremenu od konca devetnaestoga stoljeća do 70-ih godina ovoga stoljeća, priređivači su se odlučili na ovaj izbor.

Svakako, ova je knjiga tek djelomično obuhvatila građu o hrvatskom podrijetlu Muslimana, ali upućujemo zainteresirane čitatelje na širu literaturu o ovom predmetu na koncu *Zbornika*. U *Literaturi* se mogu naći svi podaci koji su potrebni onome tko se želi podrobnije obavijestiti s obrađenim djelima i autorima.

Ove rasprave i članke preuzeli smo iz *Obzora*, *Osvita*, *Hrvatske svijesti*, *Hrvatskoga domobrana*, *Hrvatske revije*, kalendara "*Orač*", te drugih novina i knjiga. Iz tehničkih razloga smo neke članke, nakon pregleda izvornika, prenijeli iz zbornika "*Krv je progovorila*". Rasprave i članke smo birali od najistaknutijih znanstvenika i kulturnih djelatnika koji su se temeljitije bavili ovom problematikom.

Nismo dirali u jezik pisaca i poredak riječi u rečenici. Budući da je izbor namijenjen širem čitateljstvu, prilagodili smo jedino pravopis. Transkripcija i transliteracija su mijenjane samo ako je to bilo potrebno. Jedino je posuvremenjena riječ "grko/istočnjak" u "pravoslavac" zbog lakšeg razumijevanja. Pojam musliman nismo mijenjali u Musliman.

Poredak rasprava i članaka je uglavnom kronološki; od onih objelodanjivanih zadnjih desetljeća 19. st. do 70-ih godina 20. st.

Ovim izabranim raspravama i člancima u ovom *Zborniku* nastojali smo navesti čitatelje na razmišljanje o problemima i stavovima koji su u njima izloženi.

Na koncu se zahvaljujemo na nesebičnoj pomoći pri prikupljanju građe i tehničkom uređenju i tiskanju knjige gospodi: B. Brninu, I. Aliloviću i E. Mehdiću.

P.Š. i M.P.

U Zagrebu, u svibnju 1992.

"Kakvi Turci vlastelini u Bosni?!
Ono je hrvatsko najstarije i najčistije
plemstvo sablje u čitavoj Europi. Eto,
gospodine, pasmine muslimana u
Bosni: to je pokoljenje onih lavova,
koji od Avara osvojiše desnodunavsku
Hrvatsku"

dr. Ante Starčević

"Mujo brate, Ivo reče, što je bilo, zaboravi!
Ivo brate, Mujo zbori, složimo se u ljubavi"

Kandemir

"Što se tiče plemena Hrvata, koje smještaju uz rijeku Bosnu, njihov se značaj odražava u veseloj naravi; oni su po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvani. Duša im je čista, a lice svijetlo; većinom stasiti i prostodušni - njihovi likovi naginju pravednosti. Golobradi mladići i lijepi momci poznati su po pokrajinama radi naočitosti.

...Bez sumnje Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnošću, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira, u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave."

Turski pisac Ali

Dr. Ćiro Truhelka

O podrijetlu bosanskih muslimana

Zanimljiva je osobina velike uralo-altajske narodne skupine, da se imena plemenâ obično sastoje od po tri suglasnika, čiji se poredak mijenja, i svojim samoglasjem odgovara pravilima blagoglasja turskoga jezika. Ovakovim mijenjanjima nastaju nova imena za ogranke odvojene od praplemena. Razjasnit će to par primjera: suglasnici j, r, g, daju ime velikoga nomadskog plemena Juruga, od koga jedan ogranak živi u prednjoj Aziji, drugi je bačen daleko u srednju Aziju, treći je dolutao čak u sjevernu Sibiriju, a četvrti živi u tzv. Jurukluku na donjem toku Vardara u bivšem solunskom ajaletu. Poredamo li spomenuta tri suglasnika redom j, r, g, uz zgodno samoglasje dobivamo ime Ujgura, drugoga velikog turanskog plemena, koje predstavlja pralozu potonjih Ugra.

U jednoj vrlo staroj kanunnami našao sam spomena drugom nomadskom plemenu po imenu Bagurdži-Arab. Plemensko je ime i tu složeno od tri suglasnika b, g, r, dakle Bagur, a promijeniv samoglasje, dobivamo ime Bugara, koji su davno u predosmanlijsko vrijeme prešli na Balkan i tu pomiješavši se s drugim slavjanskim starosjediocima, osnovali današnju državu Bugara.

Kao treći primjer navodimo suglasničku skupinu k, r, t, koja nam predstavlja ime plemena Kurta u Kurdistanu, a mijenjanjem poretka tih suglasnika, nastaje od toga ime srodnoga plemena Turk u Turkestanu, od kojega je poteklo ime Turaka. Ovo je, dakle, plemensko ime i nije nikada služilo skupnom oznakom za onu skupinu plemena, što ih je prvi sultan Osman podložio pod svoju vlast, koju je povećao osvajanjima u prednjoj Aziji, u kojoj su njegovi nasljednici pokorili ne samo čitav prednji Istok, nego i dobar dio Europe. Za oznaku političke narodnosti ove velike države, uvedeno je službeno ime Osmanli i ono je kroz stoljeća ostalo službenim imenom carevine, kojoj su na čelu bili potomci kuće Ali-Osmanove.

Ako se uza sve to plemensko ime Turk unutar Otomanskog Carstva nadaleko raširilo, ima se to pripisati tome da riječ "turki" označuje jezik i govor: jezik, koji je uz mnogo arapskih i perzijskih natruha postao službenim jezikom carevine. Ali riječ "turki" ne označuje samo govor, nego i pjesmu, "turki čagirmak" znači pjevati, a u najširem smislu, u prostonarodnom anadolskom govoru riječ Turk označuje čovjeka kao takova, bez obzira na narodnost i upotrebljava se zato u pripovijetkama za oznaku osoba, kojima se ne zna ili neće da kaže imena. Zato se u granicama Otomanskoga Carstva ime "turk", ne vežući uza nj neki naročiti narodni pojam, brzo raširilo, a radosno su ga slušali svi državljani islamske vjeroispovijesti, te je ono u pokrajinama, gdje je islamski elemenat jače pomiješan s kršćanskim, postalo oznakom muslimana uopće. Dosljedno tome su se tamo i pravoslavni, bez obzira na narodnost, zvali Grcima (Rummileti), a katolici Latinima. U tome, dakle, smislu kao oznaka pripadnosti određenoj

vjeri, ono se upotrebljavalo i u Bosni, a da pri tome nikome nije bilo niti na kraj pameti neko tursko podrijetlo naših muslimana. Ako bismo dopustili etnološku mogućnost takove tvrdnje, trebalo bi pretpostaviti da je ona posljedica jakog selidbenog poretka većega opsega, koji bi doveo u zemlju tolike mase azijatskih doseljenika da bi njihov broj mogao porasti na preko 3/4 milijuna duša. Tu pretpostavku isključuje činjenica da je uza svu snagu vojničkog i političkog prodora, narodni prodor Osmanlija bio upravo neznatan. Povijest Otomanske Carevine ne zna ni za kakav veći selidbeni pokret. Ni Turci sami, ni njihovi bliži suplemenici nisu se nikada u većim skupinama iseljavali iz svoje postojbine i naseljavali bilo koji novoosvojeni kraj u Europi, pa čak ni onda kada se iz strategičkih razloga, na krajini prema Hrvatskoj i Ugarskoj, ustrojila vojnička naseobina, nisu ti naseljenici, filurdžije, vojnici i derbendžije, bili muslimani, nego isključivo kršćanski podanici.

Jedinu iznimku čine nomadska plemena, koja su sa svojom stokom obilazila planinske visove i nepregledne travnjake i pašnjake prednje Azije. Većina njih držala se pri tom lutanju stanovitoga kraja, određenih putova, kuda bi se svake godine vraćala, a samo neka od njih zalutala bi vrlo daleko kao spomenuti Juruci, koji su za nas zato od osobitoga zanimanja, jer je jedan ogranak, u vrijeme prvih osvajanja za vrijeme Murada I., prešao sa svojom stokom Bospor i u tračkim i macedonskim planinama između Rodope i Šar-planine našao vrlo povoljno područje za svoje nomadsko stočarstvo. Ti Juruci ponukani povlasticama, što im ih davaše tzv. solunska kanunama, ako se stalno nasele i okane nomadiziranja, naselili su se u kraju, koji se po njima i danas zove Juruklukom. Ta seoba imala je prema tome ograničeno značenje za južnu Macedoniju, ali su se njene posljedice osjetile daleko u zapadnim zemljama, iako je to bila jedina seoba Turaka u Europu.

Juruci su zaposjeli planine, kojima su se od pamtivijeka služili vlaški pastirski nomadi, podrijetlom Arumuni, te ih potjerali iz njihovih jajlaka, kišlaka i bačila i prisilili da se sa svojom stokom sele prema zapadu i sjeveru tražeći i nalazeći tamo po planinama gospodarstvene uvjete, koji pogoduju zanimanju povremenoga stočarskog nomadstva. To, a ne kako neki misle kosovska bitka, bilo je pokretačem onoga velikog narodnog pomicanja, koje je zaredalo u XIV. stoljeću i dovelo te nomadske pastire na zapad do jadranskog žala, na sjever do u Karpate, i time znatno izmijenilo narodnosnu sliku pojedinih krajeva.

Potomke Juruka, koji su se u Jurukluku naselili na vlastitim krčevinama, gdje im osim 12 akči godišnje, država nije ubirala ni desetinu, ni zemljarinu, niti ikakvog drugog poreza ili nameta, imao sam prilike promatrati i naći u njih bitne čovjekoslovne osebine turanske rase, a naročito jako izraženu tzv. taurijsku vrstu, po kojoj se daleko odvajaju od ostalih Europejaca, te se s bosanskim muslimanima ne mogu ni usporediti. Da Osmanlije nisu ni imali neki višak naroda, koji bi mogli upotrebljavati za neko brojnije naseljavanje, vidi se već po tome da je sultan Mehmed II., osvojivši Jajce i druge bosanske krajeve, odvojio trećinu žiteljstva, te ih poslao u Carigrad da ih tamo naseli i

popuni žiteljstvo, koje se smanjilo, jer su se Grci većinom razbjegli. Tu politiku nastavio je i prilikom osvajanja drugih, naročito grčkih, odnosno bizantijskih gradova u Europi i Aziji.

Prema rečenom neoboriva je činjenica da Bosna nije nikada bila ciljem neke seobe, koja bi u većem broju uvodila narodne elemente uraloaltajske rase. Pa i unatoč tome, da je Bosna četiri stoljeća živjela u sklopu Otomanske Carevine, nije se u nju uvuklo dovoljno istočnih elemenata, a da bi domaći narod, a naročito islamski dio, resorbirali i asimilirali, te ga, da se tako izrazimo, turanizirali.

Razvoj asimilacije može se doduše češće tamo primijetiti, gdje žive dva razna naroda u neposrednom susjedstvu, ili čak pod jednom vlasti i onda onaj jači i otporniji resorbira slabiji. Ali da dođe do ovakove apsorpcije, potrebna su dva preduvjeta koji treba da djeluju uporedo i stalno, a to su commercium i connubium, tj. međusobni promet i međusobna ženidba.

Pokušat ću ukratko prikazati sraštaj bosanskih starosjedilaca s commerciumom koji je bio uvjetovan gospodujućim istočnim elementima. Već prije više od dvadeset godina pokušao sam da obranim Turke od objede, koja se provlači kroz sve školske povijestice da su oni kao osvajači bezobzirno i okrutno pobjedenicima otimali zemlje i imovinu, obarali kršćansku uljudbu, silom poturčili narod, nametnuli mu svoj jezik i rješavali ga glavnih značajki narodnosti.

Na osnovi bogatoga, do onda nepoznatoga, materijala dubrovačkih arhiva dokazao sam, ne samo da Osmanlije nisu dirali u narodni jezik, nego je hrvatski jezik u Bosni ostao službenim jezikom uprave, dočim se turski ograničavao na šerijatsko sudovanje, a arapski na vjersko područje. Turci prve upravljače pojedinih bosanskih pokrajina nisu zvali valijama, nego vojvodama i krajišnicima, od starosjedilaca preuzeli su ustanovu vojnikluka, kao samoupravnu kršćansku vojnu ustrojbu, pridržali su domaći porezni sustav dukatništva i samu staru upravnu raspodjelu zemlje na vojvodine i knežije, pa su čak, što je na Istoku do onda nepoznato, i u opreci sa šerijatom, u kanunnamama uzakonili onaj oblik zemljišnog posjeda, koji je pod imenom baštine i baštinskih zemalja od starine postojao u Bosni i Hercegovini.

Oni nisu prezirali starosjedioce kao inoplemenike, ni proganjali, nisu im čak ni zatvarali putove do najviših časti u državi, kako to dokazuje veliki broj velikih vezira, počam od Ahmed-paše Hercegovića dalje, koji su podrijetlom bili Bosanci. Dosljedno oni nisu bosanskim domorocima uskraćivali ni najviša upravnička mjesta u domovini, te za prvih pet desetljeća iza osvojenja Bosne nalazimo na čelu Bosanskoga sandžaka Skenderbega Mihajlovića, Sinan-pašu Borovinića, Mustafa-pašu Juriševića, a među hercegovačkim krajišnicima ističu se Ahmedbeg i Skenderbeg Vranešević, Mehmedbeg Obrenović, Sinan-paša Borovinić, Mustafa-beg Bogojević, sin Daut pašin, Hasanbeg Mihajlović i mnogi drugi.

Imamo dosta kršćana, koji su, mada se nisu odrekli kršćanske vjere, vršili

vojvodsku čast, kao primjerice novski i trebinjski vojvoda Vuk i sin mu Radivoj, vojvoda Donjih Vlaha bio je Herak Vladisalić, a od poturčenika da spomenemo samo Muradbega Tardića, koji je u doba Husrevbegova vezirovanja bio njegov vojvoda u Sarajevu. Mimogred budi spomenuto da je sam Husrevbeg po materi Seldžuki sultaniji bio carskog roda, a po ocu Ferhadbegu podrijetlom bio Hrvat.

Od bosanskih muslimana, koji su u to doba došli do uglednog položaja spomenut ću samo nekoliko: braću Alibega i Smaila, sinove Ivana Vlahovića i Ibrahimbega, Isabega, Ahmedbega Krajčinovića, Ahmedbega Radićevića, Ahmedbega Bodirožića, Kalinbega Obrenovića, Mustafu Milivojevića, Ishak bega Jablanovića, Šeremeta Crnetića, Hasana Skenderovića, a stotine i stotine uglednih poturčenika moramo prešutiti, jer im je očevo ime prikriveno arapskim "abdah, abdulah, abdulgafur, abdulhaj", i sličnim arabiziranim imenima. Da su se svi ovi ljudi u svome dopisivanju služili hrvatskim jezikom, ne treba napose isticati, ali je važno to da je na Porti i na valinskom divanu postojala naročita pisarna za slavensko dopisivanje. Kao dijaci i kancelari spominju se Branko, Mihajlo, Herak i Pokrajac, te Petar Dijaković, a diplomatske zadaće povjeravali su sandžaci ljudima čija imena glase: Tordiša Bogutović, Branisav, Teodor, Aleksa, Vlah Svinjarević, Stjepan Stratinović, Vuk Vraneš, Brailo, Tvrdko, Herak, Pokrajac Vlah, Milivoj Mihočević, Vuk Balečević, Ivan Radičević, Ivko Konjhodžić, Radoje Vučetić, Vukan Dubravčić, dakle mahom domaći ljudi Hrvati kršćani.

Nabrajati one bezbrojne kršćane, koji su u ono doba kao knezovi upravljali manjim upravnim jedinicama, značilo bi razvlačiti ovaj popis u nedogled. Službeni commercium izmedu osvajača i podjarmljenika u Bosni objasnit će nam najbolje prvi trudbenik, koji je osmanlijskom prodoru prema zapadu utirao putove, Isabeg, isprva krajišnik u Skoplju, poslije zapovjednik zapadnim stranama u Kruševu, i konačno prvi sandžakbeg vrhbosanski. On u jednom pismu, koje nam se sačuvalo, zove hercega Stjepana svojim bratom, a vojvodu Petra Pavlovića svojim sinovcem. Na čelu njegove pisarne vidamo dijake Branislava, Mihajla i Heraka; kao poklisare šalje Heraka Vraneša, Braila Stjepanovića, Kefaliju Stefana, dakle osim Alije Knežića same Hrvate kršćane.

Na njegovu dvoru igra veliku ulogu, bilo kao novčar i stručnjak za trgovinu, rudarstvo i iskorišćivanje crvca (krmeza), bilo kao ortak u trgovačkim poduzećima i kao zastupnik carina i sličnog Dubrovčanin Živan Pribčinović, a prigodice mu služi u trgovačkim poduzećima i drugi Dubrovčanin imenom Ivanko. On je bio posrednik u svim sporovima što su postojali medu bosanskim velmožama, pa čak i u sporu, koji je razjedinio kuću hercega Stjepana. Živo se je zanimao za potomstvo kneza Braila Tezalovića da dode do svoje baštine, a svoj ugled na Porti često je upotrebljavao na korist Bošnjaka, pa i samih Dubrovčana. Te prijatne prilike su se istina nakon opsade Beča promijenile, ali uza sve to u popisu valija i vezira, koji su bili na čelu bosanskog vilajeta, naći ćemo imena od 34 vezira, za koje se naročito veli da su podrijetlom Bošnjaci, dakle Hrvati, a medu njima imade odvjetaka porodica Dugalića, Sokolovića,

Sierčića, Korča, Sifrića, Varvara, Pruščaka, Sovića, Miralema itd. Koliko je još Bošnjaka bilo među onima čije podrijetlo nije zabilježeno, to se dakako ne da ustanoviti. Pregledamo li popis bosanskih srednjovjekovnih plemićkih porodica, čiji su grbovi sačuvani u fojničkom grbovniku, naći ćemo da potomstvo preko trećine od njih još danas živi među begovskim bosanskim porodicama, a da su skoro sve kapetanije bosanskih krajiških gradova na dar-ul-haru, - a mnoge još iz predosmanlijskoga doba - kao leno ostale u rukama islamiziranih starosjedilaca, dokaz je da ni u kasnije doba, uza sve jaču protimbu, službeni odnošaj Porte i Bošnjaka nije bio izmijenjen, i da su oni imali povlašćen položaj.

Eto, tako izgleda službeni commercium između Osmanlija osvajača i Bošnjaka pobjeđenika. On je i previše obziran i pomirljiv, a da bi u sebi nosio klicu kakvog nasilnog odnarodivanja; on je i premalo napadački, a da bi mogao uspješno turanizirati narodne mase. Što se tiče međuvjerskih odnošaja, njih će nam najzornije prikazati događaj, koji se je odigrao neposredno iza osvojenja Bosne na Milodraževu polju. Tu se car osvajač sultan Mehmed II. sastaje sa skromnim fratrom fra Anđelom Zvizdovićem, i daje mu u ruke listinu, kojom bosanskim katolicima zajamčuje vjersku slobodu. On mu ne daje prosti berat, kojim inače podjeljuje povlastice, ne daje mu niti fermana, kojim svojim najvišim dostojanstvenicima priopćuje svoju carsku volju, nego mu daje ahdnamu, tj. savezni ugovor, kojega sultani inače daju samo vladarskim osobama. Jednom riječi na Milodraževu polju susreće on predstavnika katolika u Bosni kao ravnopravnoga ugovarača. Dakle, vijesti o nekom nasilnom poturčivanju bosanskih kršćana u vrijeme fetha potpuno su neosnovane. Ako je uza sve to razvoj islamizacije nevjerojatno brzo uznapredovao, ima to svojih posebnih razloga. Tu je postojala vjerska rascjepkanost, tu su bogumili uslijed toga što muslimani, kao i oni slave petak, što je i u njih brak građanska ustanova, a ne sakramenat, našli dodirnih točaka s islamom, te su sjećajući se progonstva, kojim su sa strane obiju drugih kršćanskih crkava kroz stoljeća bili izvrženi, objeručke prihvatili islam. Što se katoličke crkve tiče, njena je ustrojba bila slaba, u rukama nekolicine fratara, koji ne predstavljaju ni provinciju, nego samo vikarijat. Nije tu bilo ni nadbiskupije, ni onaj broj biskupija, koji bi odgovarao prostoru zemlje, a vezu s Rimom predstavljali su tek apostolski vizitori, koji bi prigodice dolazili i Svetu Stolicu izvješćivali o prilikama. Pravo je čudo da se u ovakvim okolnostima katolicizam u Bosni i Hercegovini uopće održao na životu.

Da se sada obazremo na drugi čimbenik, koji u razvoju odnarođivanja igra obično najglavniju ulogu: connubium! Uslijed promjena nastalih osvojenjem Bosne, javlja se tu vrlo zanimljiva pojava. Obzirom na brak razvijaju se tri konfesionalne, među sobom strogo odvojene, po svojoj jakosti različite endogamičke grupe. U sve tri su redoviti brakovi s istovjercima, a brakovi s inovjercima su vrlo rijetki. Razmjeran tome je priliv strane krvi, koji bi mogao izmjenjivati rasu. Najjači je u pravoslavnih, jer su oni imali prilike da se žene s

drugim pravoslavnim iz Carevine, Grcima, Jermenima, Aromunima i Bugarima; vrlo je slab u katolika, koji su tek prigodice mogli uzeti koju djevojku iz Dalmacije ili Hrvatske, a upravo neznatan je u muslimana. Oni, mada su dolazili u doticaj s muslimanima osmanlijske narodnosti, živjeli su u najstrožoj isključivosti. U Bosnu je, doduše, dolazilo mnogo Osmanlija, da kao činovnici služe u upravnoj i sudskoj struci, ali malo njih s namjerom, da se tu stalno nasele.

Ti su ljudi vodili sa sobom svoj harem, a koji su se u Bosni oženili, opet su otišli. Malo njih koji su sklopili brakove s domaćim djevojkama i ostali u zemlji, predali su svom potomstvu stanoviti udio turanske krvi; ali kako su im se djeca i unuci opet ženili s domaćim djevojkama, ta je tuđa krv po zakonima mendelizacije resorbirana, te se je već u trećem pokoljenju jedva primjećivala. To je zato, jer pri stvaranju oblika rase ženski je udio krvi kud i kamo jači, nego muški. Strani došljaci, dakle, nisu bosanske Hrvate turčili, nego su ovi naprotiv pohrvaćivali potomke. Poznato je da je između bosanskih muslimana i Osmanlija postojao uvijek neki antagonizam, i da su Bošnjaci zazirali od toga da svoje kćeri udaju za tzv. Turkuše. Taj antagonizam zauzeo je često i opasne političke oblike, te je bio uzrokom pobunama, kao onoj krajiškoj u XVIII. stoljeću, kojoj su pali žrtvom Mustafa-paša Biščević i Salih-paša Kulenović, velikoj buni Husein kapetana Gradaščevića sredinom prošlog stoljeća i ponovnim ustancima sarajevskih jeničara protiv državnih vlasti i njenih preuredbi.

Endogamija (ženidbena isključivost) bila je u bosanskih muslimana tako stroga da sam u svoje doba poznavao desetak begovskih porodica, koje su se ženile samo među sobom i ne bi u svoj harem ni za što dovodili djevojke iz porodica izvan ovoga kola, pa bile one inače i iz najboljih bosanskih kuća. Iz gornjeg razloga su mješoviti brakovi između bosanskih muslimana i Osmanlija bili vanredno rijetki i bez vidnoga učinka na stvaranje oblika rase, jer su pri tome sudjelovali s osmanlijske strane samo muški, a s bosanske ženski elementi, koji su u tome pravcu - kako rekosmo - kud i kamo jači i djelatniji. Kako se brzo izluči tuđa rasna primjesa, ako joj nedostaje stalni priliv sa ženske strane, najbolje nam pokazuje tzv. Borreby-tip u Skandinaviji. Tu je u neolitsko doba obitavala isključivo dolihocefalna rasa, a pod kraj tog doba pojavljuje se iznenada brahicefalna s isključivo muškim kosturima. Tu se, dakle, nesumnjivo radilo o većoj ratničkoj navali brahicefalnih elemenata, koji su se stalno nastanili i uzimljući žene u starosjedilaca, stvorili neku mješovitu rasu. Tijekom pokoljenja sve se više gube, međutim, brahicefalni elementi i konačno posve iščezavaju. Jednom riječi starosjedioci su resorbirali strane rasne elemente. Isti slučaj postojao je i kod mješovitih brakova u Bosni. Endogamija i uz nju haremska klauzura bili su u Bosni najuspješnija zaštita za očuvanje hrvatskog rasnoga elementa, i mislim da mogu mirno reći da se slavenstvo u Europi nije nigdje sačuvalo od tuđe natruhe onako, kao upravo među hrvatskim muslimanima Bosne i Hercegovine.

Iako Osmanlije prema rečenom ni preko commerciuma (međusobnog prometa) ni putom connubiuma (međusobne ženidbe) nisu uspjeli promijeniti narodnost hrvatskih muslimana, te ih osmanizirati, nije dugovijeka simbioza s Osmanlijama, naravski, ostala bez vidnih tragova. Apstrahirajući od vjerskog života, preuzeli su bosanski muslimani mnoge istočne običaje, nošnju, način života, istočnjački način građenja naselja, staloženost u mišljenju i govoru, jaku podnošljivost u neumitnoj nevolji, te mnoge druge osobine, kojima se od nas razlikuju, a može se reći i odlikuju, ali sve je to izvanjsko i ne zadire u samu bit rase. Puka je bila namještenost, ako su oni nekoć voljeli svoja obiteljska imena turanizirati, te im se tako vremenom i prava imena izgubila. Sinovi paša i drugih velikih dostojanstvenika državnih voljeli su zamijeniti svoje porodično ime prezimenom izvedenim po očevoj časti. Tako nastaju oni bezbrojni i raznoliki Pašići, Begovići, tako razni Kapetanovići, Hadžići, Hodžići, Mulići, Defterdarevići, Kadići, Softići, i kako se već zovu, koji su svi nekad imali čisto slavensko prezime, pa ga vremenom zaboravili. Mnogo jači su tragovi što ih je zajednički život s Osmanlijama ostavio u hrvatskom jeziku naših muslimana time što je u njega unio bezbroj turcizama; ali njih ćemo naći i izvan Bosne u svim zemljama, koje su živjele pod turskom vlasti, a broj im neće biti mnogo veći, nego li je broj germanizama u poljskom, češkom ili u ruskom jeziku. Važnije je da se istakne druga činjenica, da sam turski jezik nigdje nije uhvatio korijena u narodu, a kako se je ubrzo izgubio i tamo gdje su ga prihvatili, vidi se po tome da danas u samom Sarajevu ima jedva kojih desetak ljudi, koji bi bili posve vješti turskom govoru i pismu. Iz rečenoga se razabire da su bosanski muslimani ostali ono što su im bili preci, dakle grana Slavenstva. A njihovu užu narodnu pripadnost najbolje nam zasvjedočuje jezik, a taj je ikavština, koju je muslimanski harem sačuvao jednako čisto, kao što je sačuvao i rasu od tuđe natruhe. Ikavštinom pak govore jedino Hrvati.

Ta ikavština, koja je, kako je to nedavno dokazao Vladimir Skarić, priopćujući popis timara iz čitavog vilajeta iz XVII. stoljeća, još onda obuhvaćala čitavo područje bosanskog vilajeta, ne živi danas nigdje u onako čistom obliku kao u bosanskim haremima. Zaključak, koji se iz toga može izvesti jasan je, a ja bih samo još spomenuo kakvog su mišljenja o tome istočni učenjaci. Najveći zemljopisac srednjega vijeka Arap Edrizi, koji je 1154. na dvoru sicilijskog kralja Rogera II. tako rekuć "ad usum delfini" napisao svoje veliko djelo, zove narod, koji živi od Akvileje do Dubrovnika hrvatskim. Kako su drugi islamski pisci o tome mislili prikazao je opetovano Safvetbeg Bašagić, a mi ćemo samo upozoriti na najvećega turskog putopisca XVII. stoljeća, na Evliju Čelebiju, koji je u svojoj *"Sejahatnami"* opširno opisao Bosnu od kraja na kraj. Opisujući Sarajevo on hvali sarajevske muslimane, podrijetlom Hrvate, radi njihovih vrlina i junačke ćudi, a da im prikaže jezik navodi glose uz turski prijevod, i naročito ističe jednu jezičnu osobinu Sarajlija, koja je inače malo kojem istraživaču pala u oči, a ta je da oni sva osobna imena završavaju na "o". To je sitnica, koja je mogla pasti u oči samo dobrom i oštrom promatraču, jer je

doista posebna sarajevska osobina, da oni osobna imena, bilo arapska, bilo narodna završavaju na "o".

Naoko sitnica, ali s jezičnog stanovišta zanimljiva je činjenica da bosanski muslimani za oznaku mjeseci sunčane godine upotrebljavaju izrazito hrvatsko nazivlje: siječanj, veljača itd. i to, ne samo u nekim svojim ruznamama, salnamama i kalendarima, nego se to sačuvalo i u govoru naroda do danas. Međutim, još jedna zanimljivost. U begovskim kućama sačuvalo se do najnovijeg doba i ono narodno pismo, kojim su prvi bosanski sandžaci pisali svoje narodne poslanice, bosanski fratri svoje matrikule i ljetopise, a fra Matija Divković svoja tiskana djela. To pismo okrstiše s punim pravom imenom bosančica, a muslimansku djecu nisu to pismo poučavali putujući daskali ili meštri, nego rođena majka ili koji stariji kući privrženi i s njom srasli sluga ili dvoranin vješt tome pismu.

Što se tiče narodnog pjesništva, dovoljno je ustanoviti da narodna epopeja nije nigdje tako bujno procvala, te se tako dugo sačuvala, kao među muslimanima bihaćke i cazinske krajine, gdje oni sačinjavaju najjači dio žiteljstva, a ni u kojem našem kraju nisu ispjevane ženske pjesme, koje bi se po nježnosti lirskog osjećaja i dubokoj osjećajnosti svojih skladbi mogle takmičiti sa sevdalinkama, koje se ore po brdinama Trebevića i Vlašić-planine. Umjetničku vrijednost muslimanskog pjesništva ocijenio je najpoznatiji stručnjak i veliki pjesnik Goethe, koji je od stotinjak narodnih pjesama, što mu ih je podastro Vuk Karadžić, kao najljepšu izabrao baš pjesmu o Hasan-aginici, te ju na njemački prepjevao. Ako, dakle, jezik dolazi u pitanje kao čimbenik za određivanje narodne pripadnosti naših muslimana, to je pitanje riješeno već s ono malo činjenica, koje smo u uskom opsegu ovoga članka mogli u glavnim crtama iznijeti.

Ostaje nam još da se s par riječi osvrnemo na čovjekoslovne osobine bosanskih muslimana. Oni su ljudi visoka uzrasta i širokih grudi, te uz Skandinavce po prosječnoj visini svoga stasa stoje među europskim narodima na prvom mjestu. Oblik glave ima poznato obilježje dinarske rase, koja se kod nas pojavljuje već pod kraj neolitika i koja seobom Slavena dobiva jači porast brahicefalnih elemenata. Međutim, valja istaknuti da su gornje osobine zajedničke i katolicima i pravoslavcima u Bosni, te da među tim trima vjerama u tom pogledu nema bitnih razlika. Razlika nastaje tek ako se obazremo na pigmentaciju, koja je, ako ne važniji, u najmanju ruku jednako važan čimbenik pri stvaranju i određivanju rase.

Teoretski morali bismo pretpostaviti da jedan narod, koji kroz stoljeća živi pod vlasti isključivo crnomanjastoga naroda, kao što je osmanlijski, mora sve više naginjati crnomanjastoj pigmenatciji, i da bi dosljedno bosanski muslimani morali biti tamnobojniji od njihovih kršćanskih sugrađana. Uistinu, opažamo upravo protivno. Tamnookih muslimana ima 46,95%, katolika podjednako, tj. 46,82% dočim je u pravoslavnih taj odnos za 10% veći ili točno 56,27%. Svijetlih pak očiju ima muslimana 37,69%, katolika 39,98%, a pravoslavnih opet

za okruglo 10% manje, tj. 28,52%.

Sličan razmjer postoji i u pigmentaciji kose, jer imamo tamnokosih muslimana 67,60%, katolika podjednako, a pravoslavnih 10% više, tj. 74,48%. Svjetla boja kose zastupana je kod muslimana s 12,30%, u katolika 9,24%, u pravoslavnih 7,77%.

Prosječni odnos svih ovih vrsta pigmentacije predstavlja nam čovjekoslovni tip i s obzirom na nj, pripada tamnom tipu 47,96% pravoslavnih, a muslimana i katolika 11% manje, to jest u obiju po 38,89%. Naprotiv, čisto svjetlom tipu pripada 9,40% muslimana, 7,51% katolika i 5,59% pravoslavnih.

Iz ovih činjenica izlazi da su bosanski muslimani po jačini pigmentacije najbliži, pače posve jednaki s katolicima. Ako se još uvaži da su Slaveni, koji su se naselili na jugu Europe, bili prvi predstavnici svjetlog tipa, komu je plava kosa i modro oko glavnom rasnom odlikom, dobiva važnost činjenica da je čisto svijetli tip u muslimana najjače zastupan, jer po tome bi baš muslimani bili najčišći Slaveni odnosno Hrvati u Bosni. Zasluga je to haremske isključivosti, koja je u ovom slučaju očuvala pradjedovska rasna obilježja.

(Hrvatska smotra, 1934.)

Munir Šahinović-Ekremov

Muslimani u prošlosti i budućnosti hrvatstva

Može se sa sigurnošću tvrditi da danas svi odlučujući krugovi u hrvatskom javnom životu vode najozbiljniji račun o bosansko-hercegovačkim muslimanima kao posebnom i posebno osebujnom dijelu naroda hrvatskog, kao naročito važnom čimbeniku u hrvatskoj budućnosti, od kojeg zavisi određenost našeg političkog rada, te opće jedinstvo naroda hrvatskog, kao osnovica njegovog narodnog gospodarstva. Muslimani su istovjetni s Bosnom, od njih zavisi da li su Bosna i Hercegovina hrvatske ili nisu, od njih zavisi da li će se ove dvije najbogatije hrvatske pokrajine moći u budućnosti smatrati kao neosporno narodno područje ili neće. Bez muslimana nema Bosne, prema tome za nas muslimani predstavljaju dvostruko pitanje obzirom na naše državopravne izglede u budućnosti: u narodnom pogledu radi se o blizu milijun rasnih Hrvata, koji ipak predstavljaju svoj, dapače i previše svoj i previše poseban kolektiv, barem za dogledno vrijeme; u političkom pogledu pak radi se o tome čija je Bosna i Hercegovina: ako su bosansko-hercegovački muslimani Hrvati, onda su te zemlje hrvatske, ako nisu Hrvati, onda hrvatska politika nema ozbiljnih izgleda za trajne uspjehe u ovim zemljama. Pitanje je i previše važno, a da bi se moglo pustiti jedino vremenu da ga rješava, i previše odsudno, a da bi ga se moglo ostaviti po strani. Stoga se u svim hrvatskim krugovima s osobitom naklonošću prati svaki novinski ili znanstveni rad odnoseći se na muslimane, kao i svako kretanje među našim muslimanima usmjereno prema želji da se muslimani osvijeste u narodnom pogledu i na taj način konačno dadnu jedno potpuno hrvatsko obilježje Bosni i Hercegovini u državopravnom smislu. Takvog spisateljskog rada i takvih kretanja zaista ima među našim muslimanima, ona su na putu najboljeg razvoja, i, što je glavnije, nastojanja ove vrste nailaze među najširim muslimanskim slojevima, - jače u narodno-uljudbenom, nego u političkom pogledu, - na razumijevanje i obećavaju najpuniji plod u razmjerno kratkom vremenu. Nedostatak spisateljskog i uopće javnog rada u vezi s hrvatskim muslimanima leži u neimanju određenog sustava, kao i u tom što je, unatoč istaknutoj važnosti muslimana za narodnosni značaj Bosne i Hercegovine, čitav ovaj rad ostavljen najužem krugu domoljuba, koji jedino iz posebničke pobude upoznavaju hrvatsku javnost sa značajem muslimanskog pitanja unutar općeg hrvatskog državopravnog pitanja. Mada svugdje postoji najbolja želja da se pomogne našim muslimanima u uzimanju sasvim određenog životnog pravca i u upoznavanju istina, što su ih povijest i znanost, obzirom na narodnosnu pripadnost, nedvojbeno utvrdili, ta i takva želja još nije dovoljno ustrojena u djelatnosti, ipak nedostaje sustavna djelatnost na obradivanju muslimanskog pitanja, nedostaju utjecajne ustanove, koje bi obradu i promidžbu ovog pitanja uzele kao jedan od svojih glavnih zadataka. U želji da najskoriji dani donesu živ, djelatan rad u smjeru obostranog

upoznavanja muslimanskog pitanja u okviru hrvatstva, mi se, kao i mnogi drugi javni radnici, moramo zadovoljiti objavljivanjem članaka uglavnom novinske prirode, ali u svojim navodima pristojno osnovanih i sposobnih da pruže uvid u jedno zamašito naše pitanje. Mi zapravo, pišući ove redove, niti nemamo namjere reći bilo što novo, ali svakako želimo neke činjenice, dosad slabo istaknute, vidno podcrtati. To nam je želja poglavito radi toga da se razbiju razne zablude kod nemuslimanskih Hrvata, koji se zanimaju muslimanskim pitanjem, a koje same po sebi mogu, jer su potpuno neosnovane, odvesti do potpuno krivih zaključaka i tako stvoriti neželjene posljedice. Naš članak je dakle obavještajnog značaja, nema namjere ni za raspravljanjem ni za poučavanjem. Nu napisan je u svakom slučaju nepristrano i bez izravne promidžbene namjere, pa s takvog gledišta treba promatrati i sva naša zaključivanja, izvedena na osnovi sustavno prikupljenih obavijesti i snažno proživjelih iskustava.

Smatra se povijesnom činjenicom, da su hrvatska plemena iz svoje prapostojbine pošla prema jugu negdje u VII. ili VIII. stoljeću, i kao snažna rasa viših duhovnih vrijednosti u čisto biološkom pogledu, na sablji osvojila Panoniju i Dalmaciju, i prešavši Savu u redoslijedu svojih naselja vezala panonske nizine s Epidaurumom, prekrilivši, dakle, današnju Bosnu i Hercegovinu. Po Starčevićevim otkrićima, današnje hrvatske zemlje Hrvati su zatekli rijetko naseljene, posebno Bosnu s malo pučanstva; u novoj domovini su se Hrvati ustalili kao plemstvo, koje je sebi potpuno podvrglo dotadašnje razjedinjeno pučanstvo. To je naše plemstvo došlo do najjačeg izraza baš u Bosni i Hercegovini, ono se je kroz slijed pokoljenja preko patarena i njihovih izravnih odvjetaka muslimana pronijelo do današnjeg dana. Dubrovačko plemstvo je nastalo svakako kasnije, i svakako kao odvjetak bosanskog plemstva. Jedino preko tog bosanskog, durbovačko plemstvo je hrvatsko. Nije važno to da li je hrvatski prajezik bio slavenske jezične grane, kao ni to da li su Hrvati primili slavenski jezik od stanovništva kojeg su u današnjoj domovini zatekli. Važno je da je neprekinuti slijed i rasna čistoća bosanskih Hrvata dokaz da su potomci onih plemena koja su u spomenutim stoljećima preko Bosne doprla do Epidauruma i na tim područjima ostala. Račkijevi spisi kazuju, da su bosanski patareni (bogumili) i prvi bosanski kršćani bili Hrvati. Nama je to potpuno dovoljno, da zaključimo da su današnji odvjetci tih patarena i tih kršćana zapadnog, rimskog obreda čisti Hrvati, jer smo sigurni u izravan i nenatrunjen redoslijed njihovih pokoljenja. Nevažno je sporno pitanje da li su bosanski Hrvati u doba postanka i trajanja nezavisne bosanske države po vjeri najprije bili pogani, pa onda kršćani, od kojih su se razvili patareni kao sljedba, a od ovih muslimani ili se je pak odmah od paganstva odijelilo kao dvije posebne grupe kršćanstvo i patarenstvo. Prijelazi iz kršćanstva u patarenstvo, iz kršćanstva u islam, iz patarenstva u kršćanstvo itd., u rasnom pogledu nisu nimalo mijenjali narodnu određenost ovog pučanstva. Važno je tek to da su i

patarenstvo i katoličanstvo i islam zadobivali svoje sljedbenike iz jednog te istog naroda. Dakle, ako su bosanski patareni i bosanski katolici iz predosmanlijskog doba bili Hrvati, onda je potpuno bezdvojbeno da su današnji bosanski i hercegovački muslimani izravni odvjetci u Bosni naseljenih hrvatskih plemena, oni su, dakle, rasni Hrvati. Ovo pitanje rješava, osim drugih radova, na osnovi izvornih isprava iz predosmalijskog doba spis dr. Frana Milobara: *Bosna i hrvatsko državno pravo*, prije 40 godina. Po tom slijedi da je pučanstvo, kojeg su Hrvati u ovim zemljama, kao i u Panoniji i Dalmaciji, zatekli, bilo već u XI. ili najkasnije XII. stoljeću potpuno asimilirano Hrvatima, tako da se, kad je riječ o samostalnoj bosanskoj državi do sredine XV. stoljeća, može govoriti o Bosni i Hercegovini kao o potpuno hrvatskim zemljama. Pojava Srba (u našem slučaju je nevažno da li su Srbi narod srodan Hrvatima ili nisu) u ovim zemljama pada zapravo tek nakon dolaska Turaka i to na način koji nije mogao ni ukoliko kvariti rasnu čistoću hrvatskih naselja; dakle u određivanju podrijetla bosansko--hercegovačkih muslimana Srbi ne dolaze nikako u obzir. U spisu dr. Ćire Truhelke o podrijetlu bosanskih muslimana, rađenom na osnovi svih poznatih otkrića i ozbiljnih zaključivanja o ovom pitanju, istaknuto je da je rasna isključivost kod bosanskih muslimana bila razvijena jače nego i kod koje hrvatske narodne grupe: nisu bili voljni ženiti se i udavati čak ni za muslimane stranog podrijetla, i takav nazor kao nepisan zakon održao se je sve do danas. To je velevažan podatak koji upire na činjenicu da je sve od patarenskih vremena rasni redoslijed bosanskih muslimana ostao isti, i da strana krv nije nikada imala značajnijeg pristupa u ova pokoljenja. S druge strane vjerska isključivost je bila u ovom slučaju korisna brana iste vrste. U rasnom pogledu, promatrani s bilo koje strane, današnji muslimani su vjerna slika bosanskih patarena i jednog dijela bosanskih kršćana iz predosmanlijskog doba, i uvaže li se zaključci mnogih učenjaka o tomu da je nedvojbeno da su stanovnici nezavisne bosanske države bili Hrvati, onda je sasvim shvatljiv i nepobitan zaključak da su i njihovi izravni odvjetci, muslimani Bosne i Hercegovine, rasni Hrvati. Ovo je najvažnija činjenica u dokazivanju rasnog podrijetla, i sva ostala mnoga zaključivanja biološke, etnološke i uljudbene prirode, koja sasvim jasno upućuju na to da su muslimani zaista čisti rasni Hrvati, poslije ovog su drugorazrednog, izvedenog značaja, tek ilustrum navedene činjenice. Pred ovom činjenicom padaju, baš radi njene odlučnosti, jasnosti i jednostavnosti, sva protivna dokazivanja. Povijesno pravo Hrvata na Bosnu i Hercegovinu nije dakle samo deklaratorno-političkog, nije čisto povijesnog, ono je prvenstveno rasno-biološkog značaja. Ako krv predstavlja osnovni uvjet pripadnosti jednom narodu, a visina njene čistoće visinu rasne vrijednosti, onda su svakako muslimani u prvom redu, ispred svih ostalih hrvatskih rasnih skupina. Ova zaključivanja su bila i bit će osnovica svakog našeg rada u ovom pravcu i pred ovakvim zaključcima padaju svi pomalo malodušni tu i tamo iznešeni prigovori da narodnost znači svjesno ispovijedanje narodne pripadnosti bez obzira na rasni značaj pojedinaca, te da u tom pogledu hrvatski muslimani ne znače

mnogo. U svakom slučaju takvi prigovori mogu se malenim dijelom odnositi samo na jedno, danas živuće pokoljenje muslimana. Budućnost će, čvrsto smo uvjereni, otkloniti i prigovore ove vrste. Pravo na takvu tvrdnju daju nam općenito rasprostranjena kretanja medu mladim muslimanima, očevidna svakom nepristranom promatraču, usmjerena baš u pravcu narodnosnog osvješćenja. U potrebnom času, svakako i krv će snažno kazati svoju odlučnu riječ, nu u muslimanskom slučaju svakako i na svoj osoben način.

Društvenu sliku pojedine zemlje stvaraju, barem u zadnjih nekoliko stoljeća u Europi, gradska stanovništva, točnije, gušća starosjedilačka naselja s redovnim doseljavanjima sa sela. Seoska naselja redovno su pod duhovnim i tvarnim utjecajem grada, čak i onda kad se najjače takvom utjecaju opiru. U izvođenju ovog zaključka smatra se nevažnom podjela prema narodnosti, vjeri i društvenom položaju. Još se u Europi nisu mogla odraziti nikakva, bilo revolucionarno-politička, bilo uljudbeno-duhovna kretanja nekog vidnijeg značaja nastala na selu, u današnjem smislu tog pojma. Iako je grad u svemu upućen na selo, uvijek je selo bilo pod punim utjecajem grada. Kod nas u Hrvatskoj ta je pojava možebit jača nego igdje u Europi. A to je u ovoj prilici važno uočiti: bosanski muslimani, otprilike u jednakim polovicama, žive na selu i u gradu. Nećemo ispitivati koji su to razlozi osim gornjih, da seoski muslimani Bosne i Hercegovine u svemu misle glavama gradskih muslimana, nu to je činjenica, koju nam je potrebno podcrtati. A uzevši bosansko-hercegovačke gradove u zbroj, većinu gradskog pučanstva čine muslimani. Oni su u gradovima jedini starosjedioci; tek malen broj iznimaka potvrđuje ovo pravilo. Oni su uglavnom gotovo jedini nosioci slobodnih zanimanja u gradu. Ti, dakle, muslimani daju ton gradskom životu u Bosni i, dosljedno gornjem, ton životu čitave Bosne i Hercegovine. Možebit je ovakav zaključak na prvi pogled malo presmion i malo začudan, nu zaista je tako. Gradsko stanovništvo, ono nemuslimansko, u čitavoj Bosni i Hercegovini pod snažnim je utjecajem muslimana u svakom pogledu: u razvitku duhovnog stava, u načinu života u društvu i porodici, u nastambenoj uljudbi (Wohnkultur), u nazoru na život i svijet. Taj odsudni utjecaj (za nas nije u ovaj čas važno da li je on orijentalno-turskog ili rasno-hrvatskog značaja) odijelio je Bosnu i od hrvatskih zemalja preko Velebita i Save, i od Srbije ukoliko se on odražava na srpskom stanovništvu, stvorio je svoju vrst nesuglasja u narodnosnom pogledu, ali ga treba primiti kao činjenicu, koja je nepobitna i koja je politički osobito važna. Koja narodnost bude raspolagala ovim neosjetnim, ali trajnim utjecajem muslimana u budućnosti, ta će za sobom imati grad, a tad su joj i sela sigurna. Taj utjecaj, ton ili boja, kako hoćete, što ga Bosni daju muslimani i koji na prvi pogled označava Bosnu kao područje muslimana, mada ih je tek trećina u njoj, nije do sad bio hrvatski, bio je u narodnosnom pogledu, barem površinski bezbojan, sveden na "bošnjaštvo" kao nadomjestak za zadovoljenje potrebe narodnosnog iživljavanja. Dolazeća muslimanska pokoljenja obećavaju da će

mu dati hrvatsku boju. Dakle samo preko bosansko- hercegovačkih muslimana može Bosna postati stvarno hrvatska. Bosnu neće hrvatskom učiniti nikakvo glasanje ma svi muslimani do jednog glasali za hrvatsku tezu. Bosnu će učiniti hrvatskom samo osvješćenje muslimana da su Hrvati, učinit će ju hrvatskom samo muslimanski utjecaj i njihov dominantni položaj u ovim zemljama, ako bude uspjeha u njegovom privođenju u hrvatske vode. Konzervativci po prirodi svog duhovnog razvoja, muslimani kad prihvate u svojim gradskim naseljima vjerovanje da su Hrvati, postat će najjača i najtrajnija brana hrvatstva u ovim zemljama, nu nikad neće pristati da budu drugorazredni čimbenik u bilo kakvoj narodnoj ustrojbi. Kaže se da su rasno najčišći narodi ili narodni dijelovi obično po svojoj prirodi u odnosu prema drugim skupinama prepotentni, precjenjuju sami sebe. Čini nam se da je u primjeni ovog zaključka na muslimane Bosne i Hercegovine rečeno mnogo i povoljnog i nepovoljnog o njima samima. Nu kakvi god bili, valja ih primiti, jer bez njih je naše povijesno državno pravo na Bosnu i Hercegovinu samo pusta želja.

A što inače znači Hrvatska u širem smislu bez Bosne i Hercegovine? Zemljopisna nemogućnost, gospodarski neodrživ sklop u jednom samostalnom životu. Bosna je srce i trbuh Hrvatske. Ona bez nje ne može u samostalan život. A muslimani odlučuju o tomu da li je Bosna hrvatska ili nije. U ovom leži sva težina ovog pitanja i ta je težina sama sobom dovoljno istaknuta. Nije potrebno ni narodnosnih filipika, ni hvalospjeva. Predstavnicima, duhovnom izboru hrvatskog naroda nudi se jedna stvarnost, jedno pitanje u pravom smislu riječi, s potpuno hamletovskom mogućnošću: biti ili ne biti. A pitanje Bosne je izloženo tolikim ukrštenim utjecajima, tolikim požudama, prepleteno do nemogućnosti toliko raznobojnim tkivom, politički splet prve vrste. I u tom svemu središnju ulogu igraju muslimani. Prelako shvatiti ovaj problem znači prevariti samog sebe, jednostrano ga shvatiti znači uopće ga ne razumjeti.

Islam je, nakalemljen na bogumilsku dušu, stvorio od bosanskih muslimana poseban skup, način života dao je tome posebnu boju, a povlašćen položaj kroz 400 godina, što su ga muslimani uživali u Turskoj Carevini, stvorio je unutarnje uvjerenje, da se samo kao takav može održati. Radi tog je kod muslimana smisao za predaju razvijen do začudnosti, a konzervatizam osnovni biljeg duhovnog nazora, jači nego kod ma koje druge hrvatske narodne skupine. Muslimani su u prvom redu dobri vjernici, vjerni pristaše islama; iza tog oni su izvanredni konfesionisti, oni smatraju islam nečim isključivo svojim, islam je za njih pokretna snaga života u zajednici, on je istovjetan s muslimanskom skupnošću. Stoga i onda kad naš musliman nije ni malo pobožan, kad se ne drži gotovo nikakvih propisa svoje vjere, - što se ipak rijetko i tek u zadnje vrijeme u gradovima susreće, - on ostaje čvrsto uz svoju vjersku zajednicu, on ipak sebe smatra muslimanom, ipak je u određenoj mjeri spreman raditi za održanje islama. Otpadnici su izvanredno rijetka stvar, iako bi bilo prirodno, obzirom na

stanje u kom su živjeli muslimani, da broj otpadništava bude deset puta veći nego jest. Tu leži snaga muslimanskog konfesionizma, koja se tako zorno i često tako začudno odražava na političkom polju. Dok god budu postojale ma kakve vjerske zajednice, islam će biti vjera naših muslimana i njihov konfesionizam, sudimo po suvremenim pokoljenjima, neće izgubiti ni malo na svojoj vrijednosti. Za naše muslimane islam je nešto mnogo više nego vjera u europskom smislu riječi, on je sjeme iz kojeg niče domoljublje, njihova borba za Hrvatsku usko je povezana s borbom za bolju budućnost islama i muslimanstva. To se je do sada toliko puta očitovalo.

U tursko doba naši muslimani kao narodna skupina nisu uopće politizirali u današnjem smislu te riječi. Politikom se je bavilo samo najviše plemstvo. Djelatan politički život počinje tek dolaskom Austrije u naše krajeve. I sva politička kretanja naših muslimana od 1878. do danas bila su čisto obrambenog značaja, čak i onda kad kao takva nisu izgledala, imala su doktrinarni značaj obrane vjere, koja je po njihovom mišljenju, u svemu istovjetna s odnosnim živućim muslimanskim pokoljenjima. Sva ta politička kretanja imala su čisto vjersku potku, vrijednost svih možebitnih uspjeha određivana je njihovim odnosom prema želji za očuvanjem islama. Borba za vjersko-prosvjetnu samoupravu pod Austrijom, sama po sebi čisto politički obojena, nije uopće vodila ozbiljne brige o stanju i budućnosti muslimana, nego samo o stanju i budućnosti islama. A to je značaj i čitavog muslimanskog političkog života do danas. Konfesionalna podjela i konfesionalna politika najsimpatičnija je bila muslimanima; ovo je uostalom redovna pojava kod svih muslimanskih naroda, ona je zapravo potekla iz islamskog nazora o odnosu muslimana prema inovjercima. Kod naših muslimana još se ni u jednoj prilici nije pokazala želja za kakvim razlikovanjem po društvovnom položaju niti po ideološkom stavu, koji ne bi bio osnovan na konfesionizmu. Isto tako nije, u jednoj spomena vrijednoj mjeri, moglo doći do konačnog dijeljenja muslimana prema nacionalnom uvjerenju kao osnovi političkog života bilo pod Austrijom, bilo u Jugoslaviji. Ima mnogo muslimana koji se nacionalno osjećaju Hrvatima, ima izgleda da će se takvim osjećati njihova većina u najskorije vrijeme, ima ih kojim prija nazivati se "bošnjacima" (nu najčešće je to "bošnjaštvo" istovjetno s muslimanstvom), ali kod svih njih bez iznimke je konfesionističko uvjerenje na prvom mjestu. Oni su najprije muslimani i islam predstavlja najjaču njihovu ustrojbenu vezu. Oni, do danas, pretpostavljaju sve druge probitke probitcima islama kao njihove vjere i kao njihove zajednice; bez obzira na svoje narodnosno uvjerenje oni su najprije muslimani. Nema izgleda da bi se u ovom pogledu prilike mogle u doglednoj budućnosti promijeniti. Oni su spremni podnositi sve žrtve, osobne nevolje i stradanja i sve ostalo samo da se mogu osjećati svoji u svojoj vjerskoj zajednici. Za njih su hrvatstvo i borba za slobodnu hrvatsku domovinu istovjetni s borbom za održavanje islama. A to je velik prilog općoj našoj narodnoj borbi.

Iz ocjene oni nikada ne povlače konačne zaključke. Koliku i koliko trajnu političku snagu predstavlja ovo bezgranično povjerenje nije potrebno izlagati. Ni u kom slučaju se ne mogu kositi pravi probitci hrvatske narodne stvari ni s probitcima islama kao vjere ni s muslimanskim konfesionizmom, željom da žive u svojoj čvrsto ustrojenoj vjerskoj zajednici. Muslimani trebaju u hrvatstvo ući, dakle, kao skupina, a za taj ulazak se brine, uz kulturne i političke trudbenike između samih muslimana, i vrijeme i razvoj općih prilika.

Drugog puta nema. Odvajanje vjere od politike, shvaćene u povoljnom smislu, mi smatramo među našim muslimanima nemogućim, a takvi pokušaji redovno urađaju najjačom oporbom najširih muslimanskih slojeva i osuđeni su unaprijed na neuspjeh. To se je toliko puta dokazalo najzornijim primjerima u našem političkom životu. Neće biti, zaista, teško muslimansku skupinu u pogodnom vremenu utjeloviti u hrvatstvo u svakom pogledu, ali mora se unaprijed biti siguran da nikad neće muslimani htjeti probitke svoje vjere žrtvovati bilo kojim drugim probitcima. A budući da se pravi probitci hrvatstva nikada neće kositi s pravim probitcima islama, to pitanje ne predstavlja nikakvu osobitost pogledom na našu budućnost. A, po njihovom dubokom shvaćanju od čega se ne mogu razuvjeriti, probitak vjere je da postoji u ovim krajevima čvrsto zbijena i povezana vjerska zajednica. Muslimani se žele između sebe izravno sporazumijevati o svemu, s drugim naučili su se sporazumijevati samo preko svojih predstavnika. Oni su dosad redovito bili samostalna zajednica. A to je vrlo važno uočiti. Strani elementi, pokušavajući njihove unutarnje razmirice, kojih svakako ima i kojih će biti, iskoristiti u svoje svrhe, do sad nisu imali uspjeha. Probitak vjere, točnije osjećaj konfesionizma priječi ih da svoje unutarnje razmirice rješavaju javno, a ne u svom zatvorenom krugu. Mi slobodno i sasvim sigurno tvrdimo da će u doglednoj budućnosti svi muslimani Bosne i Hercegovine osjećati svoju hrvatsku narodnosnu pripadnost, da će biti svjesni Hrvati, ali isto tako tvrdimo, da će oni redovno isticati da su muslimani i svaku svoju djelatnost uvjetovati probitcima islama. To se mora primiti kao činjenica, i ne znati o njoj voditi računa znači o čitavom ovom pitanju posve krivo zaključivati. Nu vodeći politički čimbenici hrvatski su već s ovim uglavnom načistu, uvjereni su da drugog puta i nema da stvar valja prihvatiti onakvu kakva jest. Nama je dužnost boriti se da razvoj te pojave ne bude protivan pravilno shvaćenim hrvatskim probitcima. Svakako će muslimani kao zasebna skupina djelovati na političkom polju do u dogledno vrijeme. Ali pokoljenja se mijenjaju, i u toj ustrojbi prevladava hrvatski značaj; mi smo u svakom slučaju pogledom na ovo pitanje najbolji optimisti.

Mi smo pokušali napisati istinu o muslimanima. Nisu daleko vremena koja će pokazati da li su naša zaključivanja bila točna ili nisu. Nemajući posebne, najmanje promidžbene namjere, nismo imali što drugo nego reći istinu. Ona je možebit pomalo gruba, ali je u svakom slučaju riješena bilo kakve pristranosti. Naša je želja bila da prikažemo pravo stanje stvari; možebit će to biti komu između nas i neugodno, nu želeći obavijestiti o jednom za nas Hrvate toliko

važnom pitanju, mi nismo mogli drukčije. Možebit će se naši izvodi krivo tumačiti, možebit i zlonamjerno, nu svatko nepristran će u dnevnom životu naći podkrijepu naših tvrdnji. Jer, mi nismo pisali o muslimanima kakve bismo mi željeli imati, nego kakvi oni u stvari jesu. A i takvi kakvi jesu, predstavljaju najveću vrijednost za budućnost Hrvata i Hrvatske.

(Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne, 1938.)

Martin Tomičić

Narodnost bosanskih muslimana

Bosna nam je najzanimljivija hrvatska pokrajina. Razlikóst načina života, običaja, pjesme i šarolikost boja narodnih nošnji, izdiže je nad ostale hrvatske krajeve, te njezinim prirodnim ljepotama, oku ugodnim krajobrazima i lijepim, šumom obraslim, nepreglednim planinama, pašnjacima i vrletima, daje naročite vrijednosti, izgled, privlačnost, zamamnost; jer svaki kraj, gotovo svako ovo selo čini nešto posebno, različito, posebno bosansko. Premda Bosnu s gledišta hrvatskih narodnosnih probitaka treba najviše voljeti i najviše misliti na nju, ona je još uvijek krivo prikazivana i u potpunosti nepoznata zemlja. U njoj ima tako zaostalih predjela, osobito brdskih, koji čine izgled nevjerojatne zapuštenosti u načinu života, gdje se, iako koračamo polovinom dvadesetog stoljeća, ore drvenim plugom, jede prstima i zajedno spava na slami bez pokrivača, dok muškarci nose dugačku kosu.

Ovakvo stanje zaostalosti Bosne, ove najčišće, najljepše i najzanimljivije hrvatske pokrajine, ima svojih sigurnih opravdanja, kada uzmemo u obzir činjenicu da je uvijek bila gažena, pljuvana, zaboravljena i sramoćena, jer su se na njoj, ukliještenoj između više probitačnih strana, sukobljavali turski i zapadni osvajači. Na raskrižju više svjetova, tu se susreće i sudara Istok sa Zapadom i bore za svoju prevlast tri utjecajne uljudbene sfere: islam, katolicizam i pravoslavlje. Svaka od ovih triju strana, tarući se između sebe, nastojala je i još nastoji dati Bosni posebno obilježje: na svoj način shvaćanja ljudi, prilika, života i događaja, koji se zbivaju i odvijaju u svijetu, ali ipak i pored ove podijeljenosti probitaka i namjera, narod u Bosni ima jedan jezik, književno čist, koga nisu mogli iskorijeniti nikakvi pobješnjeli orkani, niti potisnuti ičiji utjecaji, zatim raspoloženje, toplo srce i bogatu hrvatsku dušu: punu osjećaja i smisla za sve što je lijepo i plemenito.

Da je Bosna hrvatska zemlja, to nam kazuje povijest, a zato nam je živi dokaz sačuvana predaja, zemljopisni nazivi pojedinih mjesta, te imena nekih porodica: mulsimanskih, katoličkih i pravoslavnih kojima je u prezimenu osnova hrvatska. U narodnosnom smislu pravoslavni se osjećaju Srbima, katolici Hrvatima, dok se muslimani nisu otvoreno odlučili ni za jednu stranu, ističući preko vjere svoju posebnost. Za njih je misaono dokazao pokojni Ivo Pilar, da su potomci onih Hrvata, politički nezadovoljnih, koji su, boreći se za hrvatsko bogoslužje u crkvi, iz prkosa prionuli za bogomilstvo. Za budućnost nekog naroda, za njegov napredak, opstanak i jedinstvo, nije važno samo podrijetlo, nego je potrebno, također, i osjećanje povezanosti probitaka, bez čega nema sreće, blagostanja i sigurne budućnosti. Bosanski muslimani sačuvali su čist hrvatski jezik i ostale naše odlike: običaje, značaj i poštenje, što se mora cijeniti.

Ako hoćemo imati pravu sliku stanja u Bosni, onda moramo imati ove činjenice u vidu, da katolici duhovno teže Zagrebu, a muslimani Sarajevu. Mora

se biti s time na čisto da će njima duhovno središte biti uvijek Sarajevo, što je razumljivo, jer nisu s drugim pokrajinama vjerski povezani. Tko želi biti nepristran, taj mora doći do osvjedočenja, da naši muslimani, kada je u pitanju Bosna, za nju najviše osjećaju, brinu se za nju i najviše je brane, i tko to od nas ne vidi, zasigurno će s njima doći u razmimoilaženje i sukob.

Međutim, zadubimo li se u bit muslimanske duše, proučivši njihov odnošaj prema ostalima, odmah se možemo osvjedočiti da su njihova nagnuća otvoreno na hrvatskoj strani. Doduše, kod građana ima malo kolebanja, jer su gospodarstveno ovisni, ali seljacima i radnicima Hrvati pogoduju i od njih oni očekuju ostvarenje boljih dana, jer ih privlači naša uljudba i borba hrvatskog seljaka za svoja narodnosna i društvovna prava. Kad bi se o tome povelo više računa, vjerovati je da bi oni kroz stanovito vrijeme prišli hrvatskom nacionalizmu. Za potkrijepu tvrdnje treba reći da se nalazi i seljaka muslimana nacionalno svjesnih, koji razlikuju pojam vjere od narodnosti. Možda ćemo tome naći opravdanja i u Kranjčevićevim riječima: "Krv se znade, rastavit se ne da!" Doduše, tu se ne može govoriti o nekoj potpunoj narodnosnoj svijesti, jer što pokvare stoljeća, ne popravlja se za dan, ali se može sa sigurnošću tvrditi: postoji snažno podsvjesno osjećanje naklonosti, izražene otvorenim i iskrenim prijateljstvom. Nama stoji da te naklonosti produbimo i uljepšavamo, kako ih ne bismo izgubili, od čega bi mnogo trpjela hrvatska, narodnosna stvar. Kod prilaženja muslimana uvijek treba nastupati oprezno i srčano bez prikrivenih misli, kako se ne bi postiglo protivno. Ako se ima taktičnosti i pameti, može se kod njih uspjeti i bez fesa, samo treba nastojati steći njihovo povjerenje. Nezadovoljni sa svojim položajem, kod njih je, razočaravši se više put, nastalo takvo duševno raspoloženje da može svatko uspjeti tko bude govorio ono što oni žele, misle i osjećaju, čime se oni zanose i što je u savezu s njihovim teškim položajem.

Da se ubrza ovaj razvoj ostvarenja zajedničkih probitaka, bilo bi, što nije nemoguć posao, potrebno, što više ih uvlačiti u hrvatska društva. Štoviše, bez njih ne bi smjelo biti ni jednog društva s hrvatskim imenom u kome oni ne sudjeluju (izuzevši čisto katolička), a gdje ih, slučajno, nema, treba ih u tu svrhu osnivati, jer neprestanim sustavnim pridolaskom muslimana u hrvatska društva, mogli bismo doživjeti za kratko vrijeme da i oni, osviješćeni, počnu davati poticaj za bolji život: smjernice hrvatskim narodnosnim, državnopravnim i društvovnim težnjama.

Kad se o tome govori, mora se sa žalošću ustanoviti da je njihov pristup u hrvatska društva baš s naše strane, premda su mnogi pokazivali dobru volju za suradnju, uvijek onemogućivan iz vjerskih razloga, ili im nije pokazivano dovoljno pažnje da ih se rado prima. Istina, mora se i o toj strani voditi računa, pazeći da se ne povrijede ničiji osjećaji, jer je katolička vjera zadužila hrvatstvo, sačuvavši ga u Bosni, ali to ne bi smjelo ići na štetu našeg narodnosnog napretka, što je, ako se zadubimo u samu stvar, na štetu i same katoličke vjere. Moramo biti ipak, barem u Bosni, prije Hrvati nego katolici ili muslimani i na

čisto s time da je, napose u Bosni, izjednačivanje katoličke vjere s hrvatstvom štetno po razvitak hrvatskih narodnosnih probitaka, budući se na taj način nekatoličke skupine, kojih je dosta, same od sebe isključuju iz naše zajednice. Možda je to nekada, dok katolici u Bosni nisu bili narodnosno svjesni, imalo svojih opravdanja, ali danas više nema. Razmišljajući, dolazimo do zaključka da onaj tko ne radi na tome, da muslimane privede hrvatstvu, taj otvoreno i svjesno ide u prilog struji, koja ima u pogledu Hrvata muslimana drukčiji smjer.

Za prilaženje muslimanske inteligencije nacionalizmu, pored osjećaja, gajenih kod kuće (ukoliko se o tome može uopće govoriti) često su, ali ne uvijek, odlučivali i probitci. Ako je pojedinac, imajući nagnuća i sposobnosti da radi na uljudbenom polju: književnom ili znanstvenom, prilike su ga silile da se mora osloniti na jednu stranu, jer bi, inače, ostao nezapažen i zaboravljen, ne mogavši se izdignuti do uspjeha i slave. Postojao je i jedan dio izobraženih, koji se je zanosio Bošnjaštvom, narodnošću stvaranom iz Beča pomoću naredbe s ciljem kako bi se oslabilo budenje hrvatskog nacionalizma, koji je smetao austrijskim imperijalističkim ciljevima. Istina, Austrija je danas pokojna, ali zlo činjeno namjerno i s planom od njezinih plaćenih ljudi, ne da se tako jednostavno izvriježiti i ukloniti.

Obično se misli da je jedini razlog vjera, što se kod muslimana u prošlosti nije probudila narodnosna svijest. Ima i toga, ali najveća je krivnja na nehaju i svaki se pojedinac od nas treba pitati što je učinjeno u tom smislu. Pogledamo li nedavnu hrvatsku prošlost, vidjet ćemo da budenje nacionalne svijesti nije išlo jednostavno niti u hrvatskim, pretežno katoličkim pokrajinama: Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje su se široki narodni slojevi (seljaštvo) osjećali: i Šokcima, i katolicima, i Slavoncima i Austrijancima prije nego li Hrvatima. Istina, hrvatsko ime nije za njih bilo tude, ali se u tim najširim slojevima uzimalo kao nešto više, gospodsko, što ne može biti prosti čovjek, koji se bavi seljačkim poslovima: oranjem zemlje i odgajanjem blaga. Još nam je potpuno svježa slika kako su se turopoljski plemići-šljivari, javno odricali hrvatstva u korist najezde pomladenog i probudenog madarstva.

Imajući pak pred sobom jasnu sliku budenja hrvatskog nacionalizma kod našeg katoličkog dijela, sigurno je da će se takoder i kod muslimana moći postići hrvatsko nacionalno uvjerenje samo onda, kad to primi selo, a ono će ga primiti preko zdrave hrvatske seljačke misli, koja će i muslimanskim seljacima davati sigurno jamstvo za dostojno mjesto u društvu.

(Kalendar "Orač", 1940.)

[***]

Odakle su i što su bosansko-hercegovački muslimani

Ima još i danas ljudi koji se ne mogu složiti s činjenicom da su bosansko-hercegovački muslimani starosjedioci u Bosni, da zajedno sa svojom braćom katoličke vjere čine najstarije slavensko žiteljstvo Bosne, koje pripada hrvatskom narodu. Da mognemo na to što temeljitije i nepristranije odgovoriti, zavirit ćemo u prošlost naše domovine, uočit ćemo sve one pojave i uzroke, koji su izazivali današnje prilike i odnošaje u pogledu hrvatskog žiteljstva Bosne i Hercegovine.

Iz povijesti znademo da su u Bosni bile tri vjere i to od nazad nekoliko stoljeća, dok su odmah po dolasku Hrvata, pa do pred pad bosanskog kraljevstva, bile samo dvije vjere: katolička i patarenska. Uvelike nas zanima pitanje, u kakovu su razmjeru bile ove vjere i kada su bile slabije, a kada jače zastupane u žiteljstvu Bosne. Iako se na to pitanje ne može točno i izravno odgovoriti, opet nam nije teško prema nekim, povješću utvrđenim činjenicama, dati bar približnu sliku toga razmjera i uopće tadašnjih prilika u Bosni.

Povijest nas uči da su Hrvati - nakon kratkog kolebanja - pristali uz Rim, a Srbi uz Bizant, što je posve naravno, uzme li se na um zemljopisni položaj područja koga su zaposjeli jedni i drugi. Jedni su dobili vjeru od Rimljana, a drugi od Bzantinaca, pa kako je nakon nekoliko stoljeća nastao razdor među Rimom i Bizantom, to su dakako Hrvati i nadalje ostali uz Rim i prema tom postali katolici, dok su Srbi ostali uz Bizant i primili pravoslavnu vjeru. Da su pak uglavnom svi dijelovi jednih i drugih u tome složni, najbolje nam pokazuje činjenica da je zahumski knez Mihajlo Višević, zajedno s hrvatskim knezom Tomislavom, splitskim nadbiskupom i ninskim biskupom, tražio od pape da pošalje poslanike, koji bu u zemlji učinili mir i red, te ujedno dokinuli prepirku među splitskim nadbiskupom i ninskim biskupom. Na Saboru opet splitskom, što ga je Tomislav (824.) sazvao, sudjeluje isti Mihajlo Višević. U borbi s Rimskom stolicom za vršenje službe Božje na narodnom jeziku sudjeluju dakle Hrvati, koji su gotovo bez iznimke bili katoličke vjere, a Srbi pravoslavne. Iako su Hrvati izgubili dosta svojih dijelova upravo radi takove podjele, tako na primjer Crnogorce, za koje nam sve činjenice (povijest, narodni govor i značaj) govore da su hrvatskog podrijetla, ipak se slažemo s takvom podjelom, te povlačimo iz nje zaključke.

U Bosni i Hercegovini do pada njezina kraljevstva nije se ni znalo za pravoslavne. Da je zbilja tako, izlazi već iz tog razloga što o njima nema nikakovih glasova iz tog doba, dok o katolicima i poslije o patarenima imamo silu glasova. Svi se povjesničari, - dakako osim srpskih - slažu u tom da pravoslavnih prije dolaska Osmanlija nije bilo i da su u Bosni bili isključivo samo katolici i patareni kao odmetnici katoličke crkve. Ovi su potonji dolaskom Osmanlija prešli listom na islam i u toj vjeri ostali do danas.

Katolička se biskupija spominje u Bosni vrlo rano. Najprije je bila pod Barskom (1067.) nadbiskupijom, zatim pod Dubrovačkom. Godine 1191. je radio Bela III. da je podvrgne Splitskoj nadbiskupiji da bi tim načinom svoj ugled proširio, ali radi otpora bosanskog biskupa nastade borba, koja je širom otvorila vrata patarenstvu u Bosni. Sjedište je biskupsko najprije bilo Banbrdo (kod Kreševa), zatim Đakovo u Slavoniji.

Već prve polovice X. stoljeća pojavi se u Bugarskoj pop Jeremije, koji je pod imenom Pavlova učenika Bogumila počeo sijati novu nauku. Po njem se ova slijedba i prozvala bogumilstvom. Ta se je slijedba brzo raširila po cijelom Balkanu pa doprla i u južnu Francesku. Posve je naravno da se je raširila i u Bosni. Naročito su joj prijale prilike u Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, jer upravo u ono vrijeme, kako smo gore rekli, traja žestoka borba između Hrvata i Rima, zbog toga što se je Hrvatima zabranjivalo vršiti službu božju narodnim jezikom. A budući da je patarenska vjera dopuštala to, kao što nije ni dirala u mnoge ostatke iz starina, koji su se sačuvali još iz paganskoga doba našega naroda i koji su narodu bili tako mili, to je ta vjera našemu narodu unišla tako u volju da ju je prigrlio svim srcem.

Taj je nauk dopro u Bosnu za dobrih dana Kulina bana (1180.- 1204.). Ona se je u Bosni već u XIII. i XIV. stoljeću tako raširila da se je njezinim sljedbenicima priznalo najviše i najodlučnije plemstvo bosansko. Odličan član patarenske vjerske uprave grof Radin bio je jedan od najbogatijih ljudi u Bosni. Tako se za velikog i moćnog vojvodu Hrvoja, sina vojvode Vukca Hrvatinića i brata bana Vuka, za tog velikog i moćnog muža, koji je sudbinu Bosne, Dalmacije i Hrvatske imao u svojoj ruci sve do smrti (umro u Kotor-Varošu travnja 1416.) - u spomenicima izrijekom veli "homo ipse patarenus est" ("i sam je pataren"). Hrvojev drug i uz njega najugledniji vojvoda Sandalj Hranić bio je pataren; a vojvoda Stjepan Vukčić, koji je godine 1448. postao hercegom, bio je veliki prijatelj patarenstva; veliki pak vojvoda Radoslav Pavlović, sin i nasljednik Pavla Radinovića, bijaše također pataren i još mnogi drugi. Da su i njihovi podložnici bili iste vjere kao gospodari, samo se sobom razumije a i ispravama je dokazano.

Pravoslavni nisu bili u ovakvim prilikama kao katolici, njima je sama crkva dopuštala službu božju u narodnom jeziku, a niti im je poslije u ime vjere nametana tuđinština, kao što je bosanskim katolicima sa strane Mađara, pa stoga pravoslavni nisu ni imali razloga da se odmetnu od svoje vjere. Što više sam Stefan Nemanja (1159.-1195.) je gorljivo progonio patarene iz dukljanske kneževine. A kakvu su mržnju gojili srpski vladari prema patarenstvu, vidi se najbolje iz toga što dukljanski knez javlja papi Inocentiu III. (1197.), da je ban Kulin sa svojom ženom, sestrom Miroslavom, koja je bila žena humskog kneza, i mnogim rodacima preveo preko 10.000 kršćana na krivovjerje (patarenstvo). Dakle, iz ovoga se posve jasno vidi da se je patarenstvo širilo poglavito i jedino na štetu katoličke crkve. To nam posve potvrđuje i činjenica, što je papa za Kulina bana spremio u Bosnu svoga poslanika Ivana de Casamarisa, da vodi

inkviziciju protiv patarena. Papa ne bi imao razloga to činiti da se patarenstvo širilo na račun pravoslavne crkve. Zatim, iza smrti Kulinove vodi herceg Koloman, zamjenik Andrije II. u Hrvatskoj, križarsku vojnu na Bosnu i to po papinu nalogu. Kako smo pak gore već rekli da su Hrvati prigrlili katoličku vjeru, to su, samo se sobom razumije, i patareni ostali Hrvatima, samo što su svojom voljom promijenili vjeru.

Koliko je patarena bilo u Bosni, najbolje vidimo iz riječi uvaženog povjesničara Klaića, koji kaže da je patarenstvo u zadnje dane bosanskoga kraljevstva bio tako zavladalo da je gotovo istisnulo katoličku crkvu iz ovih krajeva.

Znademo da je u srednjem, pa i u novom vijeku bio običaj - a i danas je - da vladar bude iste vjere kao i narod ili bar kao i većina njegova naroda. Povijest nam opet nigdje ne veli da je koji vladar u Bosni bio pravoslavne vjere, dok nam je poznato da su Tvrtko I., Dabiša, Stjepan Toma Ostojić i Stjepan Tomašević bili katolici. Na njihovim su dvorovima bili i dvorski kapelani katolički, koji su uživali veliki ugled.

Većina je bosanskih vladara bila patarenske vjere. Tako Kulin ban i Matija Ninoslav, koji sklapa s Dubrovčanima ugovor protiv raškom (srpskom) kralju Stefanu Urošu I., zatim silni vojvoda Hrvatinić, Vukčić i drugi. Na njegovim su dvorovima sjedili starješine patarenske crkve (didi). Kakvu su čast ovi imali, najbolje se vidi iz povelje, kojom je kralj Tomaš (1446.) dao grad Ključ Pavlu Dragišiću i njegovoj braći, čestitim patarenima, gdje stoji i ovo: "Da im se nema poreći ni patvoriti ni na manje donesti ni za jednu neviru ni zgriku našemu kraljevstvu, što ne bi ogledano gospodinom didom i crkvom bosanskom i dobrim Bošnjanim, i s tim sa svim više pisani pridasmo ih gospodinu didu Miloju i didu kon dida u ruke crkovne."

Prođemo li silu bosanskih isprava iz srednjega vijeka, što su ovih zadnjih 30-40 godina izašle na vidjelo, nećemo nigdje u njima naći spomena o pravoslavlju. Prije prvog osmanlijskog dolaska u Bosnu nema ni jedne njihove biskupije, ne spominje se ni jedan njihov episkop, ni jedna crkva ni samostan. Pravoslavni arkimandrit Ilarion Ruvarac, nakon dugog istraživanja, tek je mogao uspostaviti mogućnost, iako ni za tu mogućnost nije iznio ni jednog dokaza.

I dok je tako stalo s katolicima i patarenima, dotle je od pravoslavnih svećenika jedino mitropolit mileševski živio na dvoru Hercega Stjepana. Tako vidimo da bosanski vladari daju crkvenim starješinama katoličkim pa i patarenskim različite povlastice, a o pravoslavnima nema ni spomena, pa ni onda kad je sultan zauzeo Bosnu. Videći da će ne stane li se tomu za vremena na put, patarenstvo posve istisnuti katoličku crkvu, već početkom XIII. stoljeća dolaze u Bosnu franjevci da satiru bogumilstvo. Brzo nastadoše njihovi samostalni: Srebrenica, Ston, Kr. Sutjeska, Visoko, Olovo, Fojnica, Kreševo i neki drugi.

Pa i kada su Osmanlije došli u Bosnu, pravoslavnih je bilo tako malo da se gotovo i ne spominju, dok nam svi povjesničari potvrđuju da su se dolaskom

Turaka u Bosnu počeli u velikoj mjeri iseljavati katolici. Vidjevši to sultan Fatih Mehmed II., izdade fra Anđelu Zvizdoviću, predstojniku bosanskih franjevaca, ahdnamu, kojom im zajamči slobodu ispovijedanja, te obeća da se neće ništa dogoditi ni onim katolicima koji su bili pobjegli pa se opet vraćaju. Ovu je ahdnamu izdao sultan na Milodraževskom polju (kod Fojnice) 28. svibnja 1464. (868. po Hidžri), a sad se čuva u fojničkom samostanu.

Da je već po dolasku Osmanlija u Bosnu bilo pravoslavnih vrlo malo, svjedoči nam *Tarih (Povijest)* merhum Salih ef. Muvekita, koji veli "da do 940. (1533.) godine kršćanski narod u Sarajevu nije imao za se bogomolje, pa je za to zamolio tadašnjeg sandžakbega Gazi Husrev-bega da im dozvoli da naprave za se bogomolju u Sarajevu. Pomenuti Gazi Husrev-beg da im je dozvolio da je naprave u blizini njegove džamije, koju je bio dovršio prije 7 godina. I tako je nastala prva hrišćanska crkva u Sarajevu, skromna zgrada, načinjena od plota (šepera), koja je postojala do 1140. (1727.). Evlija Čelebija opet veli u svojoj *Sejahatnami* na 463. stranici, opisujući svoj put kroz Sarajevo tečajem god. 1660., ovako: "Sve su im (naime u hrišćana) crkve malešne, samostana nemaju."

Dakle, u tako slabom su stanju bili pravoslavni prije dolaska i u prvo vrijeme turskog gospodstva. Prodor je osmanlijski bio zapravo širitelj pravoslavlja u Bosni, jer Osmanlije nazirući u katolicima uvijek pristaše habsburške kuće i njezinih prava na Bosnu i Hercegovinu, pritiskivali su pripadnike te vjere, a pravoslavne su potpomagali što su mogli bolje. Izaslanici su carigradskih patrijarka za turske vlade više puta proganjali bosanske katolike. Poradi takovih progona katolicima nije ništa drugo preostalo, nego napuštati rođeno ognjište, a Turci su na njihovo mjesto doseljavali Vlahe, koji su čoporima uvijek zastopce išli za njihovom vojskom. Oni bi plijenili bojno polje, a zatim su napadali i mirne seljake, samo da zaposjednu njihova zemljišta.

Nije ni čudo što su katolici princa Eugena Savojskoga podupirali kad je 1687. prodro u Bosnu da je osvoji. Ali kad su vidjeli da je ovaj Eugenov pohod s tako malenom vojskom bio nepromišljen i uzaludan, te da će ih Turci zbog toga još jače progoniti, tad ih množina ostavi svoju domovinu i pođe zajedno s Eugenom. Godine 1530. putovao je Bosnom Slovenac Kuripešić, koji nam izrijekom veli: "Drugi su (naime narod u Bosni) Srbi (Surffen), koje zovu Vlasi, a mi njih zovemo Cigani ili Martolozi (Marcholosen)."

O tom nam govori velika množina vakufnama (zakladnica), koje se čuvaju u vakufskoj središnjoj upravi. Tako ona Gazi Turalibega iz godine 970. po hidžretu, u kojoj se veli, kako ovaj u svoja sela Babin Do i Visoče u tuzlanskom, dotično zvorničkom kotaru, naseljava iz Semendrije sljedeće pravoslavne porodice: Vukosava, Dragiše, Nike, Stojka, Radosava jednog, Radosava drugog, Pereša, Radičkoga, Mukaševića, Vukosava drugog itd. Sad se to jedno selo zove Vakuf, drugo Visoče, a treće Piperi.

O tome govori i znameniti turski povjesničar Aali u svojoj povijesti turske carevine *(Kunhul Ahbar)* u V. svesku na 12. i 13. strani, kao što i srpski povjesničari Agatanović i Spasić u djelu *Srpski ustanci protiv Turaka*, str.

424.-428., gdje očito priznaju da su Turci dovodili Martoloze iz stare Srbije i naseljavali ih u Bosni.

Bosanski su vladari podjeljivali patarenskim velikašima neke zemlje u njihovo vlasništvo i to "za vijeke vjekova". Tako je Stjepan darovao god. 1331. mnogim velmožama i posebnicima zemlje, a gradu Dubrovniku Ston u baštinu i plemenito. Ovi su velikaši čuvali i cijenili te "baštine" tako da su listom prešli na islam, kad su Osmanlije došli u Bosnu, samo da bi im tako ostali netaknuti posjedi od novih gospodara. Da su zbilja patareni prešli na islam, najbolje nam svjedoči povijest Klaića, Smičiklasa i Zinkeisena, koji u svom djelu *Die Geschichte des Osmanichen Reiches* veli da je padom Bosne pod samim Jajcem za jedan dan prešlo na islam 36.000 patarena. To nam isto potvrduju i mnogi sidžili (službene isprave turskih sudova), koji se nalaze u knjižnici Careve Džamije u Sarajevu. Jedan ovakav sidžil iz godine 869. po hidžretu, na 70. strani, veli u kratko ovo: Sultan Fatih je podijelio i ostavio u vlasništvu zemlje oko Jajca nalazećim se patarenima, koji su prešli na islam. Ali kada su se ti patareni iznevjerili islamu i opet prešli na kršćanstvo, kada je kralj Matija bio osvojio Jajce, to je sultan kasnije, kad je ponovo osvojio Jajce, nevjerne te patarene protjerao u Anadol i oduzeo im zemlju iz vlasništva.

Prelaženju je patarena na islam još i to pomoglo, što su tako mogli velikaši zadržati sva ona odlična mjesta kod osmanlijske uprave, kao što su ih imali za bosanskoga kraljevstva. Sama činjenica, da je Stjepan prešao na islam, te uzeo ime Ahmed-beg, kao i djeca Stjepana Tome i Katarine: Sigmund i Katarina, sin kneza Ivana Vlahovića, kasnije Alibeg i mnogi drugi, o tom nam puno govori.

Ovo se prelaženje na islam nije izvršilo tako brzo, nego je trajalo dva tri stoljeća. To nam najbolje svjedoče sidžili, iz kojih se jasno vidi da su djedovi mnogih muslimanskih seljaka iz sarajevskog polja još u petom ili šestom koljenu bili kršćani (patareni ili katolici). Tako vidimo da je patarenstva u Bosni i Hercegovini nestalo kao slijedbe, ali nije iščezlo bez traga, jer se patereni dolaskom Osmanlija u Bosnu pretvaraju u sljedbenike druge vjere prešavši u ogromnom broju na islam i to radi osobne koristi i ugleda. Tim opet, što su prešli na islam, nisu promijenili svoje krvi, jezika i narodnoga značaja, nego su ostali one iste narodnosti, koje su bili kao patareni, odnosno katolici - naime hrvatske. Poznato nam je da vjera nigdje ne mijenja narodnosti, pa jamačno nije ni kod patarena. Ta, ni sami Perzijci, Arapi, Turci i Indijci nisu bili oduvijek muslimani, nego su primili islam istom po dolasku Muhameda a.s., pa stoga neće reći nitko da su oni prestali biti Perzijci odnosno Arapi, Turci i Indijci, zato što su primili islam i njegovu uljudbu.

Pored toga nepobitna je činjenica da su muslimani i katolici u čovjekoslovnom pogledu pripadnici jednoga - i to hrvatskoga naroda dok su pravoslavni u tom pogledu daleko odmakli od njih. Ta se razlika najjače očituje u čehri (fizionomiji), koja je kod pravoslavnih tamna i crnomanjasta, dok je kod muslimana i katolika vedra i pretežno bijela. Zanimljivo bi bilo ovdje iznijeti sve one duševne i tjelesne razlike, koje su dugim ispitivanjima na vojništvu

utvrdene.

Da su bosansko-hercegovački muslimani čisto hrvatskog podrijetla, dade se dokazati i rodoslovljem.Uzmemo li različite fermane, vidjet ćemo kako su se pojedine porodice prije prelaza na islam zvale i šta su bile: sve same odlične porodice hrvatskoga su podrijetla, kao na pr.: Kulinovići (potomci Kulina bana), Tvrtkovići (potomci kralja Tvrtka, danas su u Višegradu), Dženetići (od Rajkovića), Ljubovići, Babići, Filipovići, Brankovići, Šurkovići, Sokolovići, Repovci, Kopčići, Kulovići, Kapetanovići, Hrastnice, Starčevići, Malkoči, Krupići, Resulbegovići, Cerići, Gradaščevići, Mutevelići, Tankovići, Korići itd. Takovih dokaza imade na pretek, ali je onomu tko teži za istinom i ovo što ovdje navedosmo dosta.

Da su opet i muslimani i katolici bili svjesni toga bratstva, najbolje nam svjedoči ona pažnja njihova za turske uprave. Za dokaz tomu donosim izvadak iz pisma, što ga je muslimanski odličnik pisao katoličkom:" Od mene Hasanage Lubunčića u Ramu gvardijanu poklon i lako pozdravljenje, kako našemu komši i prijatelju". - Ovomu je slično pismo Ahmedbega Firdusa gvardijanu fojničkom. U tom smislu moramo razumijevati i ono lijepo držanje fra Ilije Starčevića i gotovo cijelog katoličkog dijela našega naroda prema Huseinbegu Gradaščeviću (Zmaju od Bosne) prigodom njegova otpora protiv osmanlijskoj upravi i njezinim preuredbama. Uzmu li se k tome na oko sačuvane osobine narodnoga govora kod muslimana i katolika, a kojih pravoslavni nemaju, to nam izlazi kao sunce jasno da su muslimani i katolici u Bosni jednoga narodnoga podrijetla.

Kad smo ovako prošli gotovo cijelu prošlost hrvatske Bosne, uočujući pri tom sve glavnije momente, koji su prouzročili današnje stanje u Bosni u pogledu pojedinih vjera, lako nam je zaključiti da su katolici i muslimani (posljednji kao potomci patarena) starosjedioci u Bosni, te da u bosanskim muslimanima teče najčistija hrvatska krv. Istina u Bosnu su dolazili turski činovnici, koji su se miješali s nama, ali njihov se utjecaj gotovo posve izgubio, jer nije bio jak i neprekidan, a naš je opet narod, bar sluteći, držao tako jaku svijest narodne pripadnosti da se je tomu utjecaju oteo, a činovnici su se morali stopiti zajedno s njim i primiti njegove narodne osobine. Po tom je imao dr. Ante Starčević potpuno pravo kad je rekao da su bosansko-hercegovački muslimani najčišća hrvatska krv.

(Hrvatska Sviest, 1913.)

Abdulatif Dizdarević

Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati

Geografski položaj Bosne i Hercegovine bio je odlučujući faktor u povijesti svih naroda, koji su je nastavali od najstarijih vremena koje historija bilježi do danas. Specijalno je taj sudbinom određeni položaj bio od presudne važnosti kroz cijelu historiju našega naroda, koji je Bosnu i Hercegovinu zaposjeo u isto vrijeme kad i druge dijelove naše domovine.

Svojim središnjim smještajem u dinarskom sistemu i kao najširi dio u njemu, Bosna predstavlja postepeni nagib spram jedne i druge strane u niže prostore hrvatskih zemalja, zato su se spram tih smjerova plasirale bosanske nizine i padine, naslanjajući se, zapravo se slijevajući, na jednoj strani s hrvatskim posavskim ravnima, a na drugoj s dalmatinskim krševima. I premda sve bosanske rijeke teku u Savu, a odatle Dunavom u Crno more, Bosna ipak svim svojim vitalnim smjerovima gravitira Jadranskom moru kao i sve druge hrvatske zemlje, dok Hercegovina tvori jedan udaljeniji dio primorja, čije krševito tlo svojom brdovitom formacijom zajedno s rijekom, zapravo Neretvom i njenim pritokama, kao i ponornom Trebišnjicom, čije se vodene mase slijevaju u Jadran, kompletira dalmatinsku Zagoru zajedno sa susjednim poljima duvanjskim i livanjskim, koja pripadaju bosanskom području.

Istočna granica Bosne počinje onom visoravni, koja se uzdiže od središta zemlje spram rijeke Drine, radi čega su ti dijelovi i prozvani Podrinjem. Slabo prohodan taj goroviti kraj, sabit u cjelinu gorskog masiva, kao da i nije prirodna čestica bosanskoga tla, koje je tako obilno izbrazdano rijekama i dolinama, prelazeći na mnogo mjesta u široka polja i livade i slijedeći tokove svojih rijeka gubi svoju bregovitu formaciju, pa se daleko prije samog toka Save pretvara u jednu nedoglednu nizinu. Radi ove karakteristične razlike među tlom srednje i zapadne Bosne od njenoga današnjega istočnoga dijela, kao i radi udaljenosti ovoga drugog od Jadranskoga mora, Bosna je od prvih početaka slavenskog života u ovim krajevima bila zaposjednuta od Hrvata na zapadu i u sredini, a od Srba na istoku. Tek bosanski kralj Tvrtko I. u jednom sretnom ratu sa zahumskim knezom, kojem je tada Podrinje pripadalo, pripojio je ovaj istočni dio bosanskim zemljama. Ali pravu etnografsku cjelinu i u tom dijelu Bosne postigli i stvorili su tek bosansko-hercegovački muslimani svojim izuzetnim osebujnim načinom života.

Prirodnim vezama i otvorenim granicama spram Hrvatske i spram Jadrana, Bosna je od vajkada stajala pod udarcem svih navala, koje su od različitih naroda vršene preko srednje Europe i preko susjednih hrvatskih zemalja, Hrvatske, Dalmacije, Slovenije i Srijema, te je vjekovima bila poprište nezapamćenih borbi i nevjerojatnih etnografskih promjena, koje su vršene takoreкuć kroz noć uništavanjem jednih i posjedanjem drugih naroda, ili naprosto stapanjem jednih u druge. Tim više pobuđuje divljenje otpornost

našega naroda, kojom se je kroz dugi niz vjekova održao u punoj snazi i etnografskoj cjelini, grupiran na istom onom području, koje je prilikom svog prodora na Jadran zauzeo i u njem se, kao u prirodno zaokruženoj cjelini, smjestio.

Ali su, pokraj svih nevolja, koje su vjekovima naš narod raspinjale po golgoti, rezultati od takve geografske povezanosti zemlje, koja je prirodno jedan od najodlučnijih čimbenika pri stvaranju i formiranju etnografskih skupina, bili dobri čak spasonosni. Kontakt hrvatskog elementa nastanjenog na tim nerazdvojnim područjima bio je svagda i u svako vrijeme neprekinut, a proisticao je iz prirodnih, psihičkih i gospodarskih potreba, koje su i kod stranih naroda, u neposrednom susjedstvu se nalazećih, neophodne, a kamo li kad se radi o jednom narodu, kojeg je sudbina osudila da često kroz povijesno zbivanje bude rasparčan. Dalmacija kao primorje, siromašna kao i sva primorja u manjoj ili višoj mjeri, onim za život najnužnijim ekonomskim proizvodima, mesom, kruhom i drvom, i drugim raznim prirodnim dobrima, koja nijesu uspijevala na njenim golim krševima, imala je osobito u prošlosti, a i danas ima, svoje najprirodnije zaleđe i ekonomski oslon u Bosni. Osim toga su tamo bili i njeni neiscrpivi rezervoari za obnovljenje stanovništva, koje je tokom vjekova gubila u srazu s različitim neprijateljima. Samo na taj način može se razumjeti njeno održavanje spram romanske najezde, kojoj bi nedvojbeno bila podlegla, da joj se u takovoj blizini nije desio zdravi bosanski i hercegovački živalj. Veze, dakle, Dalmacije s Bosnom kao vlastitim domaćim zaleđem, bile su isto tako tijesne i intimne kao i one s vlastitim domaćim morem. Takva intimnost vezivala je Bosnu i s drugim hrvatskim zemljama preko Save i Une. Saobraćaj, koji je tamo vršen nije nastao iz neke ovisnosti jedne zemlje spram druge, osim ako možda Lika svojim pograničnim krajevima, nije, kao i Dalmacija, imala svoja jaka uporišta u Bosni, već iz nužde prometa i ekonomske ravnoteže.

Na taj način vršilo se je duševno zbližavanje kroz vjekove, kao i nivelacija običaja, čemu nijesu mogli na put stati ni muke ni jadi, kroz koje je naš narod prošao, ni robovanje pod tuđim gospodarstvom, ni pritisci od tuđih elemenata ni vjerske razlike i otuda nastale razmirice i trvenja, niti ikakva sila, koja bi se ma kad bila ustremila u cilju da spriječi formaciju i kristalizaciju jedne nacionalne individualnosti, koja u svom zdravlju i u silnim snagama svoga bića nosi uvjete svoga opstanka.

Kako je pri takovim tijesnim vezama međusobno križanje neizbježivo i nužno, tako je rezultat tih veza i nivelacija tipa, koja je u svim krajevima hrvatskih zemalja postigla identičnost, što, u svakom slučaju, kao uzroke svoje mogućnosti, ima iskonsku rasnu istovjetnost. Taj naš nivelirani srođeni tip, kao i onaj koji je rijedak, ali ipak postoji, i u kojem je do izraza došla varijanta križanja, simbol je titanskih napora koje su kroz vjekove činili naši životi u borbi za samoodržavanje; u njemu se odražava naša rasna, naša individualna snaga, kao veličanstvene hridi velebitskih vrhunaca, u zrcalnoj površini mora; u njemu je definicijskom jasnoćom napisana knjiga naših htijenja; kroz njega

zrače potresni momenti naših proživljenih tragedija; kroz kanale, u njega utisnute teku linije naše budućnosti. Naš tip, koji se tijekom vjekova i borbi u njima održanih, nivelirao u jedinstvenom izrazu i naš jezik, održan, proti strašnim navalama, ljubavlju primitivnih prirodi bliskih heroja, dvije su riznice, u kojima leži pohranjena naša prošlost, u koju treba posegnuti jednostavnim zahvatom pogleda, pa da je razumiješ.

Koliko je to važan moment za dokaz naše snage, kojom smo tijekom naše nadasve interesantne historije odoljeli stoput jačoj sili od sebe, kao i za dokaz da smo svi jedno isto narodno biće pretopljno i prekaljeno u žrtvi i nadi, pokazuju baš bosansko-hercegovački muslimani, čija historija kao muslimana, počinje tamo, gdje se počne govoriti o jeziku i tipu. Hrvatski svijet muslimanske vjere u Bosni i Hercegovini ne samo da je identičan Hrvatima katolicima u svojoj užoj domovini, nego se ta njegova identičnost upravo napadno nameće kad uspoređujemo tipove iz muslimanske sredine, osobito manjih gradova i sela, s tipovima Dalmatinske zagore i Hrvatskog zagorja, a kad pri tome imamo u vidu, da postoje eventualne tvrdnje ili mogućnost pretpostavke, da su bosansko-hercegovački muslimani Turci ili pripadnici neke druge rase.

Ako netko, tko pozna naš narod, ali ne pozna Bosnu i njen živalj, ili je u sumnji pogledom na mnoge stvari koje se u njoj zbivaju, pođe u tu zemlju, gdje se pod uvjetom teške tragedije na jedan izvanredan način ukrstio Orijent sa Zapadom, on se ne može oteti dojmu da polazi u susret jednom sasvim novom svijetu, u susret samom Orijentu, nad kojim se razastire usnula, tajnovitost kao pečat vječnosti. I ulazeći u taj zamišljeni strani svijet, koji je u mnogim stvarima uistinu poprimio vanjsko lice Orijenta, i kao da odvojen od Zapada zbijen u jednome kutu, rekbi da živi sam za sebe svojim vlastitim iživljavanjem, nepristupačan zrakama tuđega sunca, očekuješ tip orijentalnoga čovjeka, fizionomiju, koja u sebi krije mistiku vjekovima namrtu i dušom toliko upijenu. I najednom jedan frapirajući udar u lice, u oči, u svijest: svijet u kojem očekuješ strani element nije ti nikako tuđ, on ti je poznat, kao onaj Zagorac, kojeg si prije dva tri dana tamo negdje oko Zagreba ostavio. I pitaš se: kakve su to fizionomije? Odakle ta zvonka riječ hrvatska; odakle ona ikavština, koja tako tečno jezdi u govoru lijenih ada po ćefencima; kakav je to Orijent u kome se govori najčišćom hrvaštinom; kakva je to nebeska vedrina očiju, plava kosa i bijela put lica; kakvi su to orijentalci među kojima su crnoputi i smeđoputi tipovi tako rijetki, dok žutih i kosookih uopće nema. Mujo, Haso, Huso, zovu se oni međusobno, i vi se sjećate hrvatskih imena, Zdravko, Zvonko, Vlado, a znate, da muslimanska imena arapskog porijekla glase: Mustafa, Husejin, Hasan.

Koliko je tu sadržaja? Nigdje se u licima ljudi vjernije ne može pročitati naša prošlost, kao u licima bosansko-hercegovačkih muslimana. Pored svih muka i tereta, koji su kroz vjekove pritiskali taj kremeniti živalj, on je ostao na visini svoje životne snage, pun napona, poleta i volje neiscrpljen i nepokvaren. Snaga, želja za životom, smisao za lijepim, to je unutarnja sadržina izraza, što ga daje

fizionomija tih ljudi, a to je istovremeno i definicija bosansko-hercegovačkog muslimana kao čovjeka i kao najčišćeg predstavnika hrvatskog elementa. U njegovom tipu sintetički je izraženo ono uzvišeno, praiskonsko, ljudsko, muževna snaga, karakter i dobrota, a to sve je hrvatsko. Ali u tim licima ima i nešto, što je slično tuzi, jedna sakrivena latentna bol. To dolazi od duše, koja je kroz vjekove bila osamljena, silom prilika otrgnuta od vlastitog nacionalnog stabla, prezrena i sama sebi prepuštena. Nije li to ona ista pečal trudbenika seljaka i borca hrvatskoga, koji diljem dugog niza vjekova nosi breme nepravde na svojim leđima. Zato je bosanski musliman izrazom tako blizak zagorskom seljaku. Konačno i sudbina im je ista, jer su ih bile iste nepravde, samo s različitih strana i pod raznim okolnostima. Jedan je robovao tuđinu i feudalizmu, a drugi tuđinu i njegovoj bezobzirnosti, podjarmljen na momente jače nego kmet pod gospodarstvom bega ili grofa. A i cilj im je obojici bio jedan: obraniti svoje starine o kojima je ovisila njihova lična egzistencija kao i njihova lična sreća. I što su to učinili onako herojski, možda najveća zasluga ide činjenice, da su obojica bili puki težaci, prirasli za majku zemlju, kao čedo za majčine grudi. Bosanski beg i aga, feudalac većeg i manjeg kalibra, bio je isto tako neuki analfabet kao i njegov vlastiti kmet, ili kao kmet u Hrvatskom zagorju. Stoga bosansko plemstvo i bosanski feudalci nijesu bili kao rafinirano plemstvo drugih zemalja, u čijoj se preživjeloj izmoždenoj naturi nalazila klica svemogućih zala, i koji su feudalni sistem pretvorili konačno u sistem formalnog ropstva. Muslimansko plemstvo u Bosni bilo je, a i danas je, staro hrvatsko plemstvo, koje je iz osjećaja svoje zdrave duše krojilo pravdu sebi i svojim podložnicima, a činilo je to pod uvjetima starih patrijarhalnih običaja, koji su postali zakoni, i u kojima je viteška obazrivost spram nemoćnijeg od sebe bila glavna podloga.

To baš, zdrava narodna srž, njegova nepokvarenost, uzrokom je istih izražajnosti i jedinstvenog tipa kod Hrvata obiju vjera u Bosni i svim drugim hrvatskim zemljama, tipa u kojem se odražava snaga i veličina s odrazom bola u isti mah.

No, u našem tipu ima i primjesa. Ove se mogu opaziti poglavito u našim primorskim gradovima, a ima ih i po gradovima svih naših pokrajina. To je ono poznato šarenilo tipova, izraženih sad u čistom slavenskom, sad opet u romanskom ili drugom kojem obličju, da postigne vrhunac, a baš u njemu se čita tragedija naše historije, u tipu križanaca, koji pred oči nalijeću čas u vidu komične neuspjele selekcije, a čas opet u nadasve uspjelom tipu mješanca, u kojem kao da se je ispoljila snaga obijuh rasa od kojih je potekao. Ta i takva miješanja u svakom su slučaju svjedočanstvo naše snage. Kroz njih se jasno vidi kako su slabe bile sve one nacije, koje su u našim zemljama kroz vjekove vladale, da bi nas mogle asimilirati. Oni na nas ne ostaviše nikakovih dubljih utjecaja osim što su prouzročili bolje rečeno omogućili, spomenuta križanja, koja se uostalom potpuno gube svojim minimalnim brojem spram broja i snage našeg autohtonog elementa.

Nivelacija tipa u našem hrvatskom narodu, koja je uz jezik jedna od najjačih značajki iste rasne pripadnosti, vrlo je važan faktor u obranu naše teme, jer se njome kao i istim jezikom, i to, u našem slučaju, istim po dijalektu i po svim modalitetima, koji cjelinu jednoga jezika karakteriziraju njegova iskonskog postanja, dokazuje neosporna hrvatska pripadnost bosansko-hercegovačkih muslimana, kao i to da se kroz cijelo historijsko razdoblje, ni na jednoj ni drugoj strani, kod katolika ni kod muslimana, nije zbio nikakav proces asimilacije, koji bi došao od strane makar kakove rase ili nacije. Taj slučaj našeg neizgubljenog, neumrlog tipa, nije dokaz samo one genealoške veze, koja kao neprekinuta nit veže pojedine generacije od njihova iskonskog vrela do najzadnjeg poroda, koji egzistira danas i sad, već i jedne silne duševne snage, jednog morala, kojeg je podržavao plam ljubavi gorući u duši svakog pojedinca u hrvatskom narodu za vlastito narodno.

Jedna nacija, ako posjeduje sve uvjete opstojanja, u prvom redu osjećaj pojedinaca kao cjeline, da taj narod smatraju svojim i da ga kao takvog hoće, svakako je najbolje omeđena istim jezikom kojim govore njeni pripadnici.

Možda zahvalnije od svega što se može navesti u korist naše teme, jest jezik kojim govore bosansko-hercegovački muslimani. Oni su taj jezik sačuvali u najčišćem obliku, i to kao dijalekt čisto i nedvojbeno hrvatskog porijekla. Svijest nacionalna, kao kristalizirana spoznaja, kod njih je bila potpuno iščezla; stvarno je nijesu nikada ni imali, jer su u ono doba, kad se nacionalna kristalizacija kod drugih europskih naroda počela, oni bili pod turskom vlašću neuki i neupućeni, imajući samo silnu ljubav za jezik i patriotsku privrženost. Zato su one dijalektalne osobine, koje sadrži jezik bosansko-hercegovačkih muslimana, tako važne i dragocjene. Ona mila ikavština, koja se tako čista sačuvala u Bosni i Hercegovini i koju u praktičnom životu upotrebljava još samo stariji poglavito muslimanski svijet, kao i neki krajevi, gdje se ikavština isključivo zadržala, u koje radi zabitnosti mjesta kao i otpornosti stanovništva, nije još prodrla ijekavština, da ju zbriše, jasna je slika hrvatske pripadnosti bosansko-hercegovačkih muslimana, budući su tu ikavštinu, od svih slavenskih plemena na jugu, jedini Hrvati rabili. Kasnije se ikavština u razvojnom toku jezika razvila u mekanu štokavštinu, onu koja ni danas u običnom razgovoru nije na čisto gdje treba izgovoriti tvrdo, a gdje meko ć ili č, dok joj akcent sliči više pjesmi nego tvrdom često grubom naglasku, dakle jednu vrstu zvučnijeg melodioznijeg dijalekta, što opet svoju direktnu vezu ima s bićem hrvatskoga naroda, koji u svim svojim životnim manifestacijama, ima nešto mekano, nježno, duševno. Danas živuća, dapače vrlo bujna kajkavština, kojom se služi srce svih krajeva naše domovine s kulturnim centrom Zagrebom na čelu, tvori jednu bazu tih zvučnih i specijalno mekanih dijalekata hrvatskog jezika, jer je ona istovremeno najstariji oblik, kojim su govorili najstariji Hrvati, kao i najmuzikalniji izraz, koji među svim živućim slavenskim jezicima postoji.

Tri vijeka stajala je na snazi carska sultanska naredba, ferman, koji je u doba srednjevjekovnog apsolutizma imao snagu zakona, prema kojoj su bosansko-

hercegovački muslimani trebali napustiti svoj jezik i primiti tuđi turski. Ali se ta naredba nije mogla provesti u život. Ona je bila neostvariva. Narod u Bosni i Hercegovini čuvao je svoj jezik nepresahnutom ljubavlju. Hrvatskim jezikom govore hodže i hadžije; govore vojnici i činovnici; govori čaršija i mahala; govori raja, kmetovi, koji harač daju agama i bezima, ali istovremeno uz pastirsku frulu pjevaju hrvatske pjesme po vrletima i planinama bez bojazni i straha, jer osjećaju i znaju da taj jezik raje i gorštaka govori i štiti svaki beg i aga svim svojim snagama i imanjem. I namjesto da se domaći svijet pod pritiskom naredaba i povlašćenog položaja turskih vlastodržaca prilagodi turskom jeziku i običajima, događa se obratno da Turci, koji su kao doseljenici ili upravljajuće vojničke ili činovničke ličnosti bili osamljeni, poprime hrvatski jezik, i to silom prilika, ako su naime htjeli, da u kakav takav, bilo poslovni bilo društveni saobraćaj dođu s domaćim svijetom.

Nije li ovo što istakosmo jasan i nepobitan dokaz identičnog mentaliteta i karaktera, bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su vjekovima živili pod upravom i vlašću turskom i branili od osmanlijske pohlepnosti svoja prava, s Hrvatima u drugim hrvatskim zemljama, koji su isto tako u vjekovnoj ovisnosti spram tuđih upravljača stali na branik svojih svetinja. Taj moment sličnosti i identičnosti karaktera izražen je u vrlo mnogo pojava kao i poimanja o životu.

Ova dva nepobitna temeljna argumenta, tip i jezik, koji su u ogromnom materijalu razasutih i zagubljenih dokaza o porijeklu bosansko-hercegovačkih muslimana tako odlučni, čine kostur jedne zgrade, jednog bića. To su dvije glavne neprekinute niti, dvije arterije, kroz koje je duševni život narodni sisao svoju hranu kroz vjekove. Kao produkt života i njegovih najsnažnijih izraza, te dvije nepobitne činjenice nas vežu s najdavnijom našom historijom, kad smo bili pogani kao i onim danima, kad su naši djedovi počeli primati tuđe vjere i prilagođivati se njihovim odredbama. Gotovo konkretne obrise, kad ove činjenice imamo pred očima, poprimaju predodžbe onog historijskog razmještanja dvanaest hrvatskih plemena, koji su negdje oko šestog vijeka nahrupili u ove strane, da jedni zauzmu dijelove današnje Hrvatske, drugi srednju i zapadnu Bosnu s Hercegovinom, a treći primorske krševe sve tamo do krajnjih istarskih međa, gdje počinje granica naše zemlje s Italijom. I od časa kako su se tu smjestili zacrtavši granice svoje nove domovine u jednom prirodnom geografskom okrugu, nije se nikada izgubio etnografski kontinuitet, što za hrvatski narod kraj onih borbi, koje je kroz historiju izdržao znači više nego mnogo. Od Tomislava, Krešimira i Kulina bana, pa sve ovamo do mađarskih kraljeva i mletačkih duždeva i do najzadnjih naših dana, hrvatski se element nije pomakao sa svoje postojbine desno ni lijevo, sjeveru ni jugu; ostao je tu preko tisuću godina, boreći se besprimjernom žilavošću i isto takvom ustrajnošću. Diljem čitavog prostora kojeg je u svom neodoljivom junačkom naletu u južne strane i k moru osvojio i svojom domovinom učinio, hrvatski je narod neprekidno udarao pečat svoga bića tlu, koje je, osim prirodnih padina, najviše sokova dobilo od njegove krvi i njegova znoja.

Ova činjenica najbolje dokazuje koristi od prirodne geografske povezanosti naših zemalja, koje naprijed naglasismo, kao i silnu snagu našega naroda, koji je bio sposoban da se održi suprot takvih sila, koje su na njeg navaljivale.

Ali vjerske borbe, koje su bjesnile u sredini našega naroda vjekovima zatirući njegove najsilnije snage, a koje su nastale onim časom kada su se strane vjere umiješale u zajedničko nam pradjedovsko slavensko poganstvo, izbrisale su ono jedinstveno narodno lice, u kojem se na prvi pogled kao u zrcalu vidi jedinstvenost narodnih običaja, koji opet svjedoče o jedinstvu narodne duše. Hrvatski narod u Bosni i Hercegovini razdvojen je svojom nošnjom od drugog hrvatskog svijeta. Hrvati muslimanske vjere imaju orijentalnu nošnju, kao što se i inače u mnogim stvarima orijentu priklanjaju, dajući na taj način čitavoj zemlji orijentalni vid, dok hrvatski svijet katoličke vjere uz malo iznimaka nosi hrvatsku seljačku nošnju iz onih strana. Jedino se i kod njih u mnogim mjestima susreće fes, kojeg su usvojili od svojih sunarodnjaka muslimanske vjere, pa to čini varijantni novitet u hrvatskoj nošnji. Takva bez ikakove sumnje štetna raznolikost nastala je od utjecaja različitih vjera, jer se vjerskim utjecajima, kraj neuspjelih utjecaja drugih nacija i rasa, naš narod po prirodnim nagnućima lako priklanjao, stoga nam vjere i jesu uz velike koristi donijele i nedogledne štete.

Najvećma su razlike vjerske pritiskale narod u Bosni i Hercegovini, gdje se još za vladanja Kulina bana ukopalo bogomilstvo, kojeg su svim silama htjeli iskorijeniti. Strašni su bili ti progoni bogumilskog življa inače najzdravijega hrvatskog elementa. Baš pod kraj bosanske samostalnosti za vrijeme kralja Stjepana Ostoje kao i zadnjeg samostalnog bosanskog vladara Stjepana Tomaševića, dosegli su ti progoni svoj vrhunac. Na taj je način narod užasno stradao i bježao na sve četiri strane, tražeći okrilje i zaštitu makar i kod neprijatelja. Tako se dogodilo, da su ti isti bosanski bogumili pobjegli Turcima i njima pred sam pad Bosne bili od ogromne koristi pri zauzimanju bosanskih zemalja. Samo tako se može razumjeti da je Bosna onako lako, gotovo bez boja, pala u turske ruke. (Bosna šutke pade.) Sve bogumilsko stanovništvo, naročito plemstvo i gospoda, koji su bili u većini spram kršćanskog plemstva i pučanstva uopće, jednostavno se je predalo Turcima. Unišavši Turci 1463. godine u Bosnu našli su tamo u glavnom dvije vjere: katoličku i bogumilsku i najvećim dijelom hrvatsko pučanstvo. Bilo je i pravoslavnog žiteljstva, koje je pribjeglo poslije kosovske bitke, ali je ono bilo u manjini spram dominantne gobumilske vjere i spram katolika, koji su od bogumila slabiji bili. Dapače se može uzeti kao sigurno, da je sav onaj muslimanski živalj, koji se nalazi u današnjem istočnom dijelu Bosne a nekadašnjem Podrinju, uključivo dobar dio Novopazarskog sandžaka, također hrvatskog porijekla, jer su to naseljenici iz srednje i zapadne Bosne, koji su došli u vrijeme Tvrtka I. kao i za vrijeme Turaka. To isto može se reći i za dijelove sjeverne Hercegovine, oko Trebinja, Bileća, Gacka i Nevesinja, gdje su žitelji pripadnici nekadašnje Trebinjske katoličke biskupije bili odreda katolici, a u davnija vremena medaši Bijele Hrvatske.

Kraj postojećih rastrojenih prilika i vjerskog antagonizma, koji je vladao

među katolicima i bogumilima, Turcima je bilo upravo lako pridobiti bogumilski živalj, da primi islamsku vjeru. U prilog im je svakako išlo i to, što je među bogumilima najviše bilo vlastele i plemića, koji su, da bi što bolje osigurali svoje posjede i povlastice, hrpimice i korporativno primili islam i time već unaprijed kroz vjekove osigurali položaj islama u Bosni i Hercegovini.

Taj historijski moment primanja islama, bez sumnje je najodlučniji čas u historiji hrvatskog naroda napose Bosne i Hercegovine i njihova stanovništva. Njime počinje drugo razdoblje u životu Bosne otrgnute od matice zemlje i pripojene drugoj državi, drugoj upravi i, što je najglavnije, drugom posve stranom svijetu. Tu se kao nigdje zapaziti može, kako snažne osobine, snažni karakter naroda, može da sam svojom sudbinom ravna. Činjenica takve neminovnosti istaknuta je koliko kod Hrvata muslimana toliko kod Hrvata katolika, budući su se obojica borili istim otporom spram stranih elemenata, koji su im putem vjere htjeli nametnuti tuđe običaje i tuđi jezik, kao što su obojica i pored toga otpora postali nepokolebivi vjernici. Naprijed smo naglasili da prikaz historije bosansko-hercegovačkih muslimana počinje s prikazom istog tipa i istoga jezika. Stvarno to njen početak jest, jer se u jeziku i tipu sadrži cijela historija bosansko-hercegovačkih muslimana osamljenih i sami sebi prepuštenih, ali se njena složenost, a prema tome ni potpunost, ne može zamisliti ni razumjeti bez one silne, herojske borbe, koja je počela dolaskom Turaka u Bosnu i primanjem islama od strane hrvatskog elementa. Tom borbom vođenom na dvije strane proti dvaju svjetova, koji su opet jedan spram drugoga stajali u protivničkom stavu, kršćanstva s jedne i Turaka ne kao muslimana, već kao tuđinaca s druge strane, udareni su pečati u lica tih herojskih branilaca hrvatske starine, njome je očuvan jezik i tip, ona je stvarni početak i svršetak njihove historije. U borbi su se oni kretali čitavi svoj život, u njoj su se razvili i u nju utrošili sve dane svoga burnoga života. Borba je za njih bila svakidašnjica; borba danju i noću; borba i na blagdane. Uvijek pod oružjem, ne odlažući ga ni na svadbi niti na ozbiljnom divanskom dogovoru, oni su se s tom borbom srasli i usisali je u svoje duše kao prirodnu potrebu njihova života. Koliko je tu utrošeno plemenite energije, koliko krvi proliveno. Nikada se u historiji nije dogodio slučaj takve strahovite nepravde, kao što je ova, koja je pritiskala jednu šaku ljudi, koja, kao da je od samoga boga bila osuđena, da se vječno kupa u krvi vlastite djece. Bosanski su muslimani usitinu proživjeli ono što nitko nije. Njihov život je bio vječno padanje u ponor i opet dizanje k vrhuncu uz klisuru najtežih zala. Bili su prognani prokletnici, odgovorni za tisuće zločinstava, koje učinili nijesu i o kojima u mnogo slučajeva ni pojma imali nijesu. Strašna avet mržnje progonila ih sa svih strana, kao hajka na vukove. Kršćanstvo navaljujući na Tursku Carevinu u prvom redu na njih kao na predstražu i kao na mrtvoj straži stojeću avangardu, anatemiziralo ih i prozvalo izdajicama i poturicama, dok s druge strane Turci razjareni njihovim otporom, koji je uvelike brkao otomanske političke ciljeve, postadoše ne zaštitnici nego progonitelji. A što da rečemo danas mi, koji iz takve udaljenosti možemo izreći jedan nepristran sud.

Možemo li, da nešto predbacimo tim odmetnicima, koji su u grcaju suza vapili za prijateljstvom, kao za zrakom spasonosnog sunca. Zar nijesu bili plemeniti i viteški branitelji svojih starina. Danas samo njima možemo zahvaliti što Bosna i Hercegovina govori hrvatskim, a ne turskim jezikom, jer su oni taj jezik očuvali silom proti sili, sabljom proti sablji. Raja, prosti puk i kmetovi, bila je preslaba, da ga očuva, a i svijest joj je bila manja. Da su muslimani kao plemstvo, o čijoj je ekonomskoj snazi kmet potpuno ovisio, samo jednom u borbi poklekli, davno već bio bi zatrt svaki trag slavenskog, odnosno hrvatskog u tom najljepšem kraju naše domovine. Pa nakon toga možemo li da ih osudimo. Ako je prsnula pogdjekoja srdžba, odapeta pogdjekoja strijela, učinjena tu i tamo pogdjekoja nekorektnost, zar to nije bilo u očaju osame i iz osvete za mržnju, koja je sa svih strana sipana na njih. Bilo bi nekulturno, čak i nezahvalno predbaciti im ma šta pogledom na njihovu islamsku pripadnost, jer je islam, svojom liberalnošću i svojim smislom za pravdu, koju je izdigao na najviši pijedestal, bio branilac njihove nacionalne samostalnosti i čuvanja hrvatskih starina, budući su njegovi propisi bili faktična zapreka Turcima, te nijesu nikada pokušali da svojim cjelokupnim snagama, pred kojima je nekada drhtala Europa i ispred koje su padale države kao da ih ni bilo nije, sataru otpor bosansko-hercegovačkih muslimana i silom im nametnu svoju volju. Poznato je, konačno, da islam do najveće mjere uzima u obranu narodne manjine, kao što i inače u svim stvarima života pretpostavlja pravdu kao vrhovni forum, stoga nije čudo da su ga svi narodi, koji su ga primili i njime se oplemenili, tako neodoljivo dušom i srcem prigrlili.

Pa i pored svih obzira, koje su Turci pred propisima šeriata uzimali, bila je strašna borba, koju su vodili bosanski muslimani protiv njih ne svojevoljno već prisiljeni raznim presizanjima preko onih prirodnih granica, na kojima se zadire u vitalne narodne interese. Ta borba na momente poprima obrise nevjerojatnog divovskog hrvanja, dok se iz njenih detalja vidi, kako se ti hrabri junaci ni korak nijesu makli unazad, niti su u obrani svojih prava ma kad crna obraza u bijeg nagnali. Sve većma se je na taj način produbljivao jaz među Turcima i muslimanskim življem u Bosni i Hercegovini, pa je uistinu bilo lakše postignuti neki kompromis između Turaka i kršćanskog stanovništva nego između njih i muslimana. Bošnjak hajvan (životinja) kliču Turci u svakoj prilici kad su htjeli karakterizirati svoje mišljenje o bosanskom čovjeku, ali je u tim riječima izraženo stvarno njihovo negodovanje spram nepopustljivosti Bošnjaka. Ali Bošnjaci na taj prezir nijesu ostajali dužni. Prezir, udarac za pljusku, to je geslo u svakom slučaju gdje se pod uvjetima takove borbe sraze sile, koje ne odstupaju sa svojih gledišta. Nikada Turci u Bosni nijesu gledani drugojačije nego kao nasilni tuđinci. U tom pogledu čak ni islam nije mogao da ih približi. Bosanski su muslimani vjerovali, ali su ostajali u svom elementu. Svoj jezik i svoje starine nijesu ni pod kojim uvjetom napuštali. Odijeliti se od Osmanlija što jače, kao da im je bila spasonosna spoznaja, koja je donijela najljepše rezultate u sačuvanju čiste rase i čiste hrvatske krvi. Zato se nijesu miješali s

Turcima. Svojih žena nijesu davali u brak s njima, kao što ni njihove nijesu htjeli uzimati. Sve bi se slučajeve križanja bosanskih muslimana s Turcima na prste moglo prebrojiti. Bile su to samo izvanredne iznimke i slučajevi. Kraj normalnog raspoloženja i kraj normalnih prilika bosanski begovi i age nijesu htjeli ni čuti za to da bi dali svoje kćeri za turske doseljenike. Paše ni veziri nijesu mogli da se do tog uspjeha dovinu. Trebalo je u nekim slučajevima preći preko krvi, i to preko krvi silnih junaka na koje se nije od šale udaralo, da se dođe do bosanske djevojke. U takvom stavu očitog neprijateljstva razumljivo je da su Turci sve većma razdraženi postojali. Od onog silnog otpora domaćeg življa u Bosni i njihove nemoći da ga upokore, patilo je njihovo samoljublje kao i ambicija vlastodržaca i gospodara. Zato su sve većma učestale njihove kaznene ekspedicije proti bosansko-hercegovačkih muslimana. Poznata svirepa nasilja raznih Delali-paša i Omer-paša Latasa izvršena po nagovoru i naređenju sultanovom, klasična su svjedočanstva tragedija, koje su se odigravale kroz historiju i vjekove na tlu te toliko mnogo krvlju poprskane zemlje. U cigla dva kazneno ekspedicijska naleta, tih dvaju krvnika bosanskih, izginuo je cvijet bosansko-hercegovačkih muslimanskih junaka, među kojima u historiji znamenita ličnost Alipaša Stočević Rizvanbegović, čija glava je pala na jedan nedostojan način. Omer-paša ga je dao naopako jašući na mazgi iz Hercegovine u Banjaluku dopremiti i tu mučki zatući, a ne ubiti kao junaka i vojnika. Taj isti Omer-paša Latas uskliknuo je u jednom svom divanu među begovima i agama: o prokleto slavsko pleme, ti si caru dodijalo. A i sam je bio Slaven, pa opet nije žalio proliti krv tolike slavenske braće. Na njega su zaplakale nebrojne majke, sestre i udovice. Isto takav, a možda i još više krvoločan bio je Delal-paša. Taj je prilikom jednog divana u Travniku dao na upravo bestijalan način u jednu krv sasjeći sve divanu prisutne plemiće. Nijedan nije odnio žive glave.

Pogibija zmaja od Bosne Husein kapetana Gradaščevića, neokrunjenog kralja bosanskoga, samovoljno proglašenog velikog vezira i slavnog pobjednika u krvavim bitkama proti turske vojske i kaznenih ekspedicija, klasičan je primjer kako su se bosanski muslimani za slobodu borili i žrtvovali za svoja prava. Da je poznati ustanak, kojeg je Husein kapetan poveo, uspio onako kako je bio zamišljen, danas bismo u nizu dokaza o porijeklu bosansko- hercegovačkih muslimana imali još jedan neoborivi argument, zapravo više njih, naime odjeću, koju su muslimani u Bosni i Hercegovini nekada nosili i za koju se je zmaj od Bosne borio, jer nije dozvolio da njemu kao i cijelom narodu u Bosni i Hercegovini bude nataknut fes i druga orijentalna nošnja. Danas je međutim ta orijentalna nošnja među bosanskim muslimanima ovladala i danas se oni bore za fes. To su zapravo jedine stvari u kojima se je bosanski muslimanski živalj Turcima približio, ali i tu je, kao i u drugim nekim manje ili više važnim stvarima, bio odlučan utjecaj islama. Islam je nastojao da po mogućnosti nivelira običaje svih islamskih naroda i tako stvori jednu veliku muslimansku zajednicu. Utješno je samo što narodna muslimanska junačka pjesma današnjem orijentalizmu u Bosni potpuno protuslovi govoreći preko narodnog

predanja kao najautentičnijeg svjedočanstva o postojanju neke istine, o onoj odjeći, koju su stari muslimani u Bosni i Hercegovini u davnoj prošlosti imali, a koja je mogla biti samo jedna od slikovitih varijanata hrvatske nošnje.

Tako su Turci korak po korak u Bosni osvajali prestiž, a bosanski muslimani im ga u silnom hrvanju opet nazad uzimali. Miješanja izričita s Turcima u makar kojem smislu nijesu nikada dozvoljavali. Na taj način je jedino i bila moguća onakova netaknuta etnografska cjelina kakva danas postoji. Staro hrvatsko plemstvo u Bosni održalo se u nevjerovatnoj kompaktnosti, kao nigdje u hrvatskim zemljama. Turci su imali ne malo muke s tim mnogobrojnim plemićkim porodicama, budući sami nijesu nikada imali plemstva nego su bili u neke vrsti demokratskom uređaju, pa nijesu znali kako da dadu nazive svim tim knezovima i kako su se sve zvali, a da bi ti nazivi istovremeno bili prilagodljivi funkcijama i dužnostima, koje su bosanski plemići u državnoj službi dobili i obavljali. Beg i aga ni u kom slučaju nijesu vjerni tumači plemićkog društvenog položaja, ali su najbliži onim funkcijama i častima, koje je u turskoj državi bosansko plemstvo obnašalo. Tako su nekadašnji hrvatski plemići postali turski bezi i age. Ali su pored svega toga ostali oni isti plemići, koji nijesu dozvolili da se njihova plemićka, a kroz to i narodna prava krnje. U Turskoj beg i aga stvarno nijesu značili ništa ili vrlo malo. Aga je doduše bio viši vojnički čin, dok je beg mogao postati svaki civilni činovnik na malo višem položaju. Ali su u Bosni i Hercegovini beg i aga značili mnogo. To su bile stare plemićke kuće sa svom moći i pravima iz ranijih vremena. Neki su među njima bili moćni kao mali vladari. Paše i veziri i drugi razni upravljači Bosne i Hercegovine držali su o njihovom prijateljstvu ovisnim svoj položaj. Stvarno su oni i bili upravljači zemlje, jer su na području svojih imanja i onom području dokle je sizala zakonska ili prisvojena kompetencija njihova vladanja, bili neograničeni gospodari, krojeći zakone i pravice, upravo kao i plemstvo u Hrvatskoj, gdje su madžarski vlastodršci protezali iluzornu zakonsku formulu na pojedine zemlje i gradove, a stvarni vladari su bili hrvatski banovi i knezovi. Možda se nigdje jasnije ne ističe identičnost karaktera Hrvata u Bosni i Hrvata u drugim hrvatskim zemljama kao u toj čvrstoj odlučnosti plemstva da svoja prava sačuva i ne da. Ista ta sličnost je istaknuta i u momentu njihove privrženosti vjeri. S jedne strane dobri kršćani s druge dobri muslimani. Obojica vjekovima moraju za te vjere i stotinama se puta nalaze u protivničkom stavu jedan spram drugoga, pripravni da jedan drugom grkljan i srce zubima čupa, u najviše slučajeva obojica nesvjesni krvnog bratstva i nacionalnog srodstva. Svojom privrženošću islamu bosansko-hercegovački su muslimani mijenjali i svoja imena s narodnih u arapska, čak u mnogo slučajeva i prezimena, tako da se je narodni zvuk i značenje u imenima gotovo potpuno izgubio, ali su i tu ostali vjerni svojoj starini, pa su tuđoj jezičnoj osnovi imena pridodali ono obligatno -vić ili -ić, koje se susreta kod svih prezimena bez razlike i koje daje jasan prizvuk karakterizirajući ta imena po njihovom slavenskom hrvatskom porijeklu. Čak se i tu opaža koliko su bosansko-hercegovački muslimani zazirali

od makar kakove bliskosti s Turcima. Oni prilikom promjene svojih narodnih imena nijesu uzeli nijednog turskog imena, već samo imena arapska, koja su bila ujedno i imena muslimanska i koja su radi toga i poprimili. Tako su od hrvatskih imena: Slavko, Hrvoje, Zvonimir, nastala arapska imena: Hasan, Omer itd. Na taj način su nastala i prezimena: Fadil-paš-ići, Sulejman-paš-ići, Kapetan-ovići, Serdar-evići itd. Uostalom razlika između Turaka i bosanskih muslimana zacrtana je i time, što Turci uopće nijesu imali prezimena, već su svi bili: Omer-Hasan, Mustafa-Kemal itd. Tomu je tek prije kratkog vremena Kemal-paša učinio kraj.

Hrvatski karakter Bosne i Hercegovine zadržao se proti svim silama, koje su htjele da ga obore. Premda su bosansko-hercegovački muslimani bili na daleko poznati istinski vjernici islama, oni su pored svega toga smrtnom odanošću čuvali svoja prava, za njih se borili i za njih more krvi prolili. Zato su i očuvali svoje hrvatske starine i hrvatsko narodno biće. Tip, jezik, karakter i stotine karakterističnih sitnica glavne su osobine koje bjelodano dokazuju njihovo hrvatsko porijeklo. To sve moglo se izvesti samo pod uvjetima neposredne, blizine drugim hrvatskim zemljama, odakle su pritjecali stalni utjecaji iako teškim i zaobilaznim putovima. Budući iz geografskog smještaja hrvatskih zemalja proistječe saobraćaj naroda u formi neodoljivog prirodnog strujanja, to je i sasvim razumljivo, da se utjecaji iz matične hrvatske zemlje nijesu mogli izgubiti ni za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini. Oni su bili dapače i snažni, ali su manje vršeni kulturnim, a više privrednim vezama. O trgovini, koja se vršila između Bosne i drugih hrvatskih zemalja govori i narodna pjesma kao i povijest. Hrvatski pjesnik Luka Botić u svom divnom epu: *Bijedna Mara* dovodi na pozornicu glavnog junaka mladog muslimana trgovca ružičnom vodom Adela. To i jest bio valjda jedini mogući mirni susret braće po krvi, zavedenih radi različitih vjera i raznih vladara, kojima su služili i za čije su se interese borili. Trgovci muslimani iz Bosne dolazili su svojom robom čak na zagrebački trg i tu sa zagorskim seljacima govorili najčišćom hrvaštinom, dok ih je svijet promatrao kao neko čudo, kao monstrum, a djeca i žene strašljivo pokazivale na njih prstom šapćući: "Turci". Turcima su ih držali svi, pa su se tako i oni sami smatrali jer su bili neupućeni i jer nažalost nije bilo koga da ih uputi.

Radi ovakovog ne baš lakog i svakodnevnog, ali, ipak, konstantnog saobraćaja, nije čudo da su bosanski muslimani čak do u sitnice sačuvali svoje starine, jer su čujući narodni jezik i u drugim krajevima i nehotice iz same podsvijesti dobivali podstreka za njegovo očuvanje. Danas još susreće se na primjer među starijim muslimanima imena mjeseci: sićanj, vejaća, ožujak, itd. Kad ga upitate, kakvi su to nazivi mjeseci, on vam odgovara: "Tako su se, sine, nekad davno misecovi zvali." Ovakovih na oko sitnica, a u stvari najjačih argumentacija i dokazala ima mnogo, jako mnogo.

Govoriti danas dakle o nekom turskom ili ma kojem drugom porijeklu bosansko-hercegovačkih muslimana unaprijed je deplasirano. U Bosni je među

muslimanima doduše nastao jedan posebni orijentalni, ali slavenski krug, jedno sasvim osebujno zasebno društvo, koje je kroz vjekove samo sebi bilo dostatno, ali to niti jest niti može biti dokaz da su mislimani Turci, odnosno da nijesu Slaveni! Oni su Hrvati! Hrvati porijeklom, Hrvati krvlju, Hrvati osjećajem, karaktetom i svim obilježjima, koja kao jasni znaci rese svaku rasu i svaku naciju. To se vidi u stotinama različitih pojava, koje su se tokom vremena prilagodile novo nastalom orijentalnom obličju vanjskoga života, ali koje analizirane, daju sasvim drugi vid, vid slavenski hrvatski. Bosansko-hercegovački muslimani su dapače najčišći hrvatski element, jer su, radi zabrane islama, stojeći u vjekovnoj nemogućnosti da se križaju s okolnim kršćanskim narodima, dok su mogućnosti križanja s Turcima na svakom koraku sami uklanjali, zadržali i sačuvali najčišću hrvatsku krv u svojim žilama.

Tradicija krvi progovorila je onim časom, kad su muslimani Bosne i Hercegovine prvi put došli u priliku, da otvorenih očiju, pod uvjetima jedne više naobrazbe, pogledaju stvarnosti u oči. Prodorom Austrije u Bosnu, došla je i zapadna kultura u nju, zahvativši je tog puta punim valom, dok su ranije, za vrijeme turske vladavine, samo njeni zraci sijali preko granica susjednih hrvatskih zemalja. Iako lagano, svladavajući silne zapreke, koje su se u vidu predrasuda na svakom koraku pojavljivale, bosansko-hercegovački muslimani počinju da se priklanjaju toj zapadnoj kulturi. Prve generacije obrazovanih muslimana sa Safvetbegom Bašagićem na čelu, koji je prvi poveo jedan svjesno usmjereni pokret među muslimanima, podoše odlučno pravcem hrvatskog opredjeljenja. "Gajret", kojeg je veliki Mirza Safvet osnovao, postao je prvo kulturno žarište, odakle su nikle i potaknute prve kao i daljnje generacije muslimanskih intelektualaca, koji su u velikoj većini, osjećajima i simpatijama bili na strani Hrvata. Bilo je faktično među muslimanskom inteligencijom, kao što i danas ima, koji su se osjećali Srbima i koji su u smislu srpstva upriličili svoj rad. Najranijim generacijama tih Srba muslimana stojao je na čelu Osman Dikić, koji je također jedan muslimanski velikan. Osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana spram bilo koga, neznatni su, kad se oni usporede s osjećajima, koje muslimani imadu i goje spram Hrvata. Ti osjećaji proizviru iz zdravih instikata. Oni su stvarnost.

Zapadna je kultura konstantnim osvajanjem pozicija omogućila sve veće približavanje onih elemenata, koje je vjera dijelila u dva protivnička tabora. U tome momentu, kao i u sposobnosti našeg naroda za kulturu, njegova talentiranost i mogućnost, da stvara iz vlastite intuicije, spontano i proizvorno često bez ikakve naobrazbe, kulture i bez stvaralačke tradicije, kao što je slučaj s bosanskim muslimanima, treba također tražiti jedan od vrlo važnih argumenata našoj temi. To je stvaran dokaz o jednom narodu. Ta se stvarnost ispoljava na svakom koraku u našem praktičnom životu. Mi smo imali talenata, a i dnevno ih dajemo na svim poljima umjetnosti i života. Naša književnost može da stane o bok najjačim književnostima najvećih europskih naroda. Kroz nju govori bogodana umjetnička priroda našega naroda. Dok se u Hrvatskoj, Dalmaciji i

drugim našim pokrajinama, koje su bile bliže zemljama u kojima je umjetnost svih grana već davno stala na zamjernu visinu, pjesnici rađaju u svakoj generaciji, dotle se u Bosni umjetnost pjesništva prenijela u sami narod i šire slojeve njegove, u kojima je nikla divna narodna sevdalinka i narodna junačka pjesma, te dvije kulturne tvorevine jedinstvene u svijetu po vrijednosti i po originalnosti, prvo zato što ih je stvorila jedna totalno neuka analfabetska sredina, a drugo jer su se u njima na vidljiv način ukrstila dva svijeta, sjediniv svoja iako oprečna poimanja u harmonijsku cjelinu lirskoga i epskoga, u cjelinu lijepoga. Sve te junačke pjesme stvorili su ljudi iz naroda, seljaci, najvećma krajišnici iz bihaćke i cazinske okolice. Sevdalinke pako najvećim su dijelom umotvorina muslimanskih žena, zato u njima i ima toliko nježnoga i osjećajnoga.

Mi Hrvati vjekovima krvarimo iz otvorenih rana. Nas je nesmiljeni udes rastavio u dva tabora, koja su se međusobno borila do istrage, do istrebljenja, i to pod tuđom zastavom i za tuđe interese, kao i za ideje dvijuh različitih vjera. Učinili smo herojska djela u obrani tuđih tronova. Branili smo razne degenerirane Abdul-Hamide i Franc-Jozefe i lili našu plemenitu zdravu krv kao vodu trošeći svoje živote, kao i živote muha. Bili smo ante muralem kristianitatis i ante muralem islamitis u isti mah. Činili smo gigantske zahvate o čijim uspjesima često je ovisila sudbina svijeta. Čuvajući našu zemlju i jezik, sačuvali smo zemlje i jezike europskih naroda. Kako su divne one naše narodne kulturne tvorevine, kroz koje naš talent stremi fenomenu, a kako ih stvarnost svojom silinom ipak nadmašuje, stvarnost opasnosti za Europu, stvarnost opasnosti za bečko prijestolje, koje bi sigurno bilo palo pred naletom silnog Sulejmana, da nije bilo šake Hrvata slavnih branitelja Sigeta s banom Nikolom Šubićem Zrinskim na čelu. Sultanovo bi prijestolje u mnogo navrata također bilo pokolebano da Hrvati nijesu stojali na predstraži Europe u obrani Azije.

Pa ipak puni snage danas stojimo tu kao jedna nerazdvojna cjelina autohtona i nepokolebana. Našu smo domovinu uzduž i poprijeko nadojili našom krvlju. Na svakom koraku, u svakom pedlju, u svakom panju naših šuma i u svakom busjenu trave, koja zarasta naše livade i polja, udarili smo žig našega bića. To se očituje u svim krajevima našim, a naročito u Bosni i Hercegovini gdje su muslimani toliko pretočili svoje biće, te se te dvije pokrajine naše bez njih ne mogu ni zamisliti. Oni su tamo najstariji i vazda bili odlučni, a to će i ostati, jer je njihov kulturni napredak i pored siromaštva, koje ih danas pritišće, kao i pored raznih tvrdnja, da su muslimani za kultiviranje nesposobni, uistinu zamjeran, kad se uzme obzira na to, kolike su zapreke morali preći, a kolike im još stoje na putu. Svih nas je bez razlike vjere zadojila kultura zapada i svijest, koju smo u njoj stekli približila nas je više nego vjekovi naših teških borbi.

U historijskom zbivanju naših dana u kojem je narodna spoznaja o svetim pravima njihovim kao nikada do sada došla do punog izraza treba da budemo puni vjere u naše duševno i tjelesno zdravlje i u naš moral iz kojih rezultira naša neosporna sposobnost i naše isto tako neosporno pravo na život. Naš narod,

koji je kao u davna vremena ostao seljakom, jednako kod katolika kao i muslimana, jednako na sjeveru kao i na jugu, ljubeći tlo na kojem se je rodio kao samoga sebe, taj narod hoće i traži jedinstvo i slobodu i to slobodu pravu istinsku stvorenu spoznajom i kristaliziranu u ljubavi jednoga spram drugoga. Mlade generacije što odrastaju dokončat će započeto djelo naših velikana, Gaja, Starčevića, Radića, Bašagića i drugih, pa će uzdigavši svoja spoznajna nagnuća do vrhunca jedne istinske buduće kulture duha, u kojoj će socijalna pravda biti temlj svih čovjekovih životnih uvjeta, zapisati na čela svoja i na zastave svoje uzvišeno geslo: jedan narod, jedna želja, jedna sudbina. Muslimani, naročito muslimanska omladina, nikako neće zaostati u tom svetom djelu. Oni će dati svoj dužni obol, jer su ga i ranije davali u djelima svoga Bašagića, Ćatića, Mulabdića itd. kao i svih onih koji su hrvatski osjećali i u tom smislu radili i o kojima su naši, a i strani historičari i drugi kulturni radnici rekli svoju riječ. A mi, koji proživljavamo današnjicu i o kojima u velike ovisi ta naša svjetlija budućnost, treba da znamo, da nas svih veže nerazdvojno bratstvo, pa da izbrišemo vjerske razlike, koje su nas vjekovima rastavljale, jer o tom mnogo, jako mnogo, ovisi i jer je ovo zbilja najpodesniji čas za to. Svi u jednu neprobojnu falangu. Pri tom neka nas vode u istinu velike riječi narodne: brat je mio koje vjere bio.

(Zagreb 1936.)

Dr. Safvet beg Bašagić

Prijelaz bogumila na islam

Kada je sultan Mehmed II. El Fatih došao u Bosnu godine 1463., da oružanom rukom kazni nepokornog kralja i njegovu kraljevinu pripoji svojoj državi, pohrlilo je pod Jajce preko 36.000 bogumilskih porodica iz cijele zemlje da mu se pokloni; to je iznenadilo cijeli svijet. Nu tome postupku bio je razlog u neprekidnoj bojazni pred papama i ugarskim kraljevima, koji su od vajkada progonili bogumile i svim silama radili da iskorijene bogumilstvo u Bosni, u zadnjem njegovom zakloništu. Kad je napokon posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević položio prisegu da će bogumilstvu učiniti kraj u svojoj državi, nekdanja bogumilska bojazan pretvorila se u očitu mržnju i zakleto neprijateljstvo protiv svemu što je katoličko. U strahu da ih ne stigne sudbina Albigenza, pozvali su Fatiha u Bosnu, priznali ga za gospodara i listom prešli na islam, koji je ostao vjera njihovih potomaka.

Bogumili, i njima na čelu stara bogumilska vlastela, koja je već prije stajala s Turcima u savezu i tursko gospodarstvo dovela u zemlju, prešli su u gomilama na islam i od novih gospodara primljeni objeručke u zagrljaj. Poglavito više i niže plemstvo, poprimiv islam, nije se ograničilo na svoj posjed i vlast, nego što više širilo svoje povlastice čim se lakše prilagodilo ustrojbi turske vojske i čim se više istaknulo kao korisno oruđe za podjarmljivanje Ugarske.

Pred tim korakom naših preda sve je ostalo zapanjeno. Izdajstvo, nevjera i slične pogrede od strane kršćanskih povjesničara nabačene su na uspomenu mudrih bogumilskih velikaša. Po njima cijela naša povjesnica sadrži samo opise raznih nevolja, kao da u njoj nema niti jedne svijetle stranice. Ni gavran nije tako crn kao što ga kažu pa ni naša povjesnica kao što je neki prikazuju. Odluka bogumila pod Jajcem odlučila je sudbinom Bosne i Hercegovine i odredila njihovom potomstvu burnu, ali slavnu budućnost. Svima velikašima sultan je odmah podijelio službeni i plemićki naslov "beg" i uvrstio ih u vojsku kao lenske vitezove. Vlastelići uvršteni su u red spahija. Nu to njima nije bilo dosta, pa su zatražili od sultana Fatiha, da svima muslimanima u Bosni i Hercegovini daruje povlasticu, koja će im osigurati, ne samo gospodstvo na rođenoj grudi, nego i prvenstvo u cijeloj državi. U jeničarskom zakoniku stoji slijedeće: "U pokrajini Bosni zakonom je određeno, da se u adžami oglane (djecu stranaca, koja su na carskom dvoru odgajana za visoke položaje u državnoj upravi) uzima samo musliman sin muslimana. Osim toga većina ih se je primala u carski dvor i carski vrt. Tolikom odlikovanju je uzrok ovo: Kada je sultan Mehmed (Bog ga blagoslovio i iskazao mu svoje zadovoljstvo) provalio s pobjedonosnom vojskom u pokrajinu Bosnu, sva raja i narod priznali su silu i moć padišaha zaštitnika svijeta, izašli mu u susret, pali licem pred njegovu uzengiju i prešli listom na islam. Videći car zaštitnik svijeta da su od jedan puta svi poprimili islam, reče: "Koliko je meni poznato, ovo nije hrdav narod!" Stoga što su se

odlikovali plemstvom islama, sultan im reče: "Tražite od mene što želite!" Stanovnici pokrajine mu odgovore: "Neka se i po našoj pokrajini kupe adžami oglani!" Tu im molbu usliša i naredi: "Neka se u zakon stavi da se od njih uzimaju adžami oglani! Zato se Bosanci primaju u adžami oglane, bili obrezani ili neobrezani. Po zakonu ne smiju se ni pregledati. Od ovog naroda sakupljani su adžami oglani za dvor ili za carski vrt; odatle ih je većina izašla s visokom časti i dotjerala do velikog dostojanstva u državi, jer su bili umni i daroviti."

Pad jedne zemlje pod tuđe gospodarstvo često je bio od velike koristi po jedan narod, jer se brže osvijesti i ukloni zapreke, što stoje na putu njegovom napretku da se suvremeno razvija. U prevratu, kad jedan narod gubi samostalnost i predaje svoju sudbinu drugom narodu u ruke, mučno se je snaći: ako se u tom položaju narod za vremena probudi na rad, pa se počne razvijati prema duhu vremena, snažno uklanjajući sve zapreke i popravljajući stare nedostatke, koji su ga doveli u ovisno stanje, može brzo dostići i preteći svoje uzore ili još više, u sretnom slučaju stresti sa sebe tuđe gospodstvo. Da su naši stari u vrijeme pada bosanske kraljevine dobro znali, da je teško jednom narodu, kojim tuđin vlada, to je više nego vjerojatno. Tko je bogumilske velikaše naputio na veliku misao da u zgodan čas zatraže da im se djeca uzimaju u adžami oglane ne zna se, ali da je dotični na daleko snovao i gledao u budućnost kada im je to savjetovao, živa je istina. Možebit je njemu lebdilo pred očima da Osmanlija, kao tuđi i nepoznat narod, ne zna upravljati Bosnom, jer ga od Bosanaca dijeli sve, jezik, misli, običaji; Bosanci se trebaju sami pobrinuti i zarana se dokopati gospodstva u domovini, a za to je jedini put onaj kojim je došao Hrvat Mahmud-paša Abogović do prve časti u državi; naime, da im se djeca kao adžami oglani izobraze na državni trošak u neposrednoj blizini dvora i sultana i zauzmu visoke položaje.

Bogumilski velikaši i prvaci imali su prije pada kraljevstva dosta prilike na vlastite oči osvjedočiti se o koristi koju nosi svakom narodu uzgoj mladeži, a najbolja im se je prilika pružila kada je kralj Toma, po Smederevskom ugovoru prisiljen od pape i Hunyadya godine 1450., uložio sve sile da bogumilstvu u Bosni jednom za uvijek učini kraj. Imamo pouzdanih vijesti da je tada silan narod pobjegao iz središnje Bosne u humsku zemlju, gdje nađoše zaštitu kod hercega Vukčića. Vodilo ih je četrdeset poglavica. Također ih je bilo mnogo koji su potražili utočište i zaštitu kod srpskog despota i kod turskih pograničnih begova.

Većina bjegunaca pod tursko okrilje zadržala se je po granicama bosanskog kraljevstva, dok su se neki velikaši uputili čak u Edrenu da protiv postupku nevjernog kralja podignu tužbu pred samim sultanom. Nije čudo što su od toga doba bogumilski prvaci na mjesece i godine boravili u Edreni i Carigradu. Tu su mogli vidjeti dosta primjera, kako naobrazba jučerašnjem robu otvara put do najviših časti i položaja u turskoj državi. U toj državi jučerašnji robovi postajali su bez naročitih teškoća veliki veziri.

Bogumili, od postanka najstariji elemenat u zemlji, naučeni voditi prvu riječ

u svojoj domovini i nadaleko sloviti radi bogatstva i viteštva, mogli su naslućivati da će danas sutra i na Bosnu doći red, da se pripoji silnoj turskoj državi. Kad to bude, jedino je sredstvo uzgoj mladeži da se očuva moć u zemlji i ugled izvan nje. Toga sredstva trebalo se je odmah latiti, i oni su se zbilja i latili, kako nam to svjedoči spomenuta molba na sultana i njezine posljedice koje su dovele mnogo Bosanaca i Hercegovaca, ne samo na upravu Bosne i Hercegovine, nego i na kormilo cijele države.

Već godine 1474. počimaju naši stari izbijati na površinu kao visoki vojnički i građanski dostojanstvenici. Od godine 1544. do 1612., dakle kroz šezdeset i osam godina, sjedilo je na stolici velikih vezira devet Hrvata, koji su kroz rečeno razdoblje 52 godine tresli Istokom i Zapadom. Osim toga, koliko je meni poznato, bilo je pet Hrvata zamjenika velikih vezira, više vezira i bezbroj beglerbega i begova, koji su upravljali raznim pokrajinama i okružjima. Upravo to razdoblje sačinjava najslavniju epohu turske povjesnice. Bosanci i Hercegovci mogu se ponositi da su im djedovi doveli Tursku na vrhunac moći i veličine. Oni također mogu reći da je Tursko Carstvo, čim su njihovi pređi potisnuti s dvora, počelo propadati. Iz toga slijedi da je, ne samo blagostanje naše domovine skopčano s rečenom poveljom, nego također slava i moć turske države u doba kada je bila najveća.

Osim te povelje ima još povijesnih dokaza da su Bosanci i Hercegovci, ne samo kod sultana, nego i kod turskih izobraženih ljudi u opće uživali ugled i povjerenje kao niti jedan drugi narod u širokoj Turskoj Carevini. Evo što piše glasoviti turski povjesničar Aali u svojoj povijesti *Kunhul Ahbar*, koja je poznata pod imenom *Tarihi Aali*: "Što se tiče plemena Hrvata, koji se pripisuju riječi Bosni, njihov se značaj odražava u veseloj naravi; oni su u Bosni poznati i po tekućoj riječi Bosni prozvani. Duša im je čista a lice svijetlo, većinom su stasiti i prostodušni, njihovi likovi kao značajevi naginju pravednosti. Golobradi mladići i lijepi momci poznati su po krajinama radi naočitosti i ponositosti, a daroviti spisatelji kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je tome, što je Bog, koji sve uzvisuje i uzdiže, u osmanlijskoj državi podigao vrijednost tome hvaljenom narodu dostojanstvom, i čast njihove sreće uzvisio kao visok uzrast i poletnu dušu, jer se među njima malo nalazi nasilnika. Većina onih, koji su došli do visokih položajeva odlikuju se veledušjem, to jest čašću i ponosom; malo ih je koji su tjesnogrudni, zavidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u društvu, gdje se uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, dobroćudni i ljubezni. Osobito se ovo odlično pleme odlikuje izvanrednom ljepotom i iznimnim uzrastom." Na sljedećoj stranici povjesničar Aali opet se osvrće na nas, pa veli: "Bez sumnje Bosanci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnošću, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira, u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, pa ih velikaši hvale i odlični umnici slave."

U teškom položaju, kada je propalo bosansko kraljevstvo radi ugarske nasrtljivosti i kršćanske promidžbe, kada je došao tuđi narod da gospoduje i

vlada u Bosni i Hercegovini, stari su bogumili stvorili odluku, koliko pod pritiskom slučaja i njegovih uzroka, toliko pod uplivom svoga značaja i njegovih osobenosti, kako ih crta povjesničar Aali. Ta odluka, spomenuta molba na sultana, postala je njegovom odredbom povelja. Nazvali mi to odvažnom mudrosti, koja se probudi prigodom najtežih dana u jednom darovitom narodu ili proračunanom opreznošću, koja je skopčana sa značajem dotičnog naroda, posljedak je jedan te isti. Naime - osigurati i nadalje gospodstvo u domovini. Istim putem malo-pomalo došlo se je do gospodstva u širokom Osmanskom Carstvu, istim putem došlo se je do slave na polju istočne prosvjete i do lovorika na istočnom Parnasu.

(Iz knjige "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", 1912.)

Potomci hrvatskog plemstva

Današnji bosansko-hercegovački muslimani vuku lozu od srednjovjekovnog hrvatskog bogumilskog plemstva, što nam dokazuje prošlost naše domovine. Povijest nas uči da su od davnih davnina bile u Bosni i Hercegovini tri vjere: katolička, te najraširenija bogumilska(patarenska) i u malom broju pravoslavna. Bogumilska vjera ili, kako se u Bosni nazivala, narodna vjera, nađe zgodno i plodno tlo u našoj domovini za razvijanje svoje pri čemu je dolazila u sukob s rimskom Crkvom i njezinom vlašću, koja je nastojala uništiti tu novu vjersku nauku u Bosni, ali joj to nije uspjelo, jer je bogomilstvo sticalo sve više pristalica te se razvijalo mnogo povoljnije u Bosni, nego u svojoj kolijevci Bugarskoj.

Koncem dvanaestog vijeka pojavila se bogomilska sekta u jugoistočnoj Europi te u istome stoljeću osvane i u našoj domovini, gdje osnuje posebne svoje vjerske općine, koje se održaše sve do druge polovice petnaestog vijeka sad štićene, sad proganjane u samoj državi bosanskoj.

Kolijevka ovoj dualističkoj sekti bijaše Bugarska, a osnivač njezin pop Bogomil, po kojem se ona i nazva bogomilskom vjerom. Taj pop Bogomil živio je i širio svoju nauku u Bugarskoj za vrijeme bugarskoga cara Petra (927.-968.), sin slavnoga bugarskog cara Simeuna Velikoga. Nauka popa Bogomila dopre u Bosnu za bana Kulina (1180.-1204.), padne tu na plodno zemljište, raširi se brzo u tolikoj mjeri da se već u trinaestom i četrnaestom stoljeću javlja u raznim krajevima bosanske države od Drine do Jadranskoga mora. Patarenska (bogomilska) vjera brojila je među svoje pristalice prve plemićke porodice u Bosni i Hercegovini kao i velike dostojanstvenike državne. Ovoj je sekti porstao ugled u Bosni, ne toliko zbog njezina broja, koliko zbog uglednih porodica koje su toj novoj vjeri bile odane dušom i tijelom.

Za velikog i moćnog vojvode Hrvoja, sina vojvode Vukana i brata bana Vuka, za tog velikog muža, koji je sudbinu Bosne, Dalmacije i Hrvatske do svoje smrti (1415.) u svojoj ruci imao, za tog se velikaša izričito veli u spomenicima: Homo ipse Patarenus est (sam je pataren). Hrvojev drug i uz njega najugledniji naš vojvoda Sandalj Hranić (umro 1435.), sin humskog vojvode Hranje Vukovića, bio je također pataren, kako nam spomenici svjedoče.

Vojvoda Stjepan, koji je godine 1448. postao hercegom, bio je odani prijatelj patarenskoj sekti. Imetkom i vlašću sudrug Sandaljev, veliki vojvoda Radoslav Pavlović, sin i nasljednik kneza Pavla Radinovića, bijaše patarenske vjere. Po tom se vidi da su ovi silni velikaši podupirali patarensku vjeru u svojim prostranim zemljama, koje su u Bosni i Humu držali, te da su i njihovi dvorjanici bili većinom iste bogomilske vjere. Tako su patareni u prvoj polovici petnaestog vijeka imali u Bosni uz ostala građanska prava još i nekih povlastica i privilegija, stečenih uplivom i ugledom odličnih pristalica iz prvih porodica i dostojanstvenika bosanske države.

Rimska stolica pokušavala je istrijebiti patarenstvo iz Bosne ili ih privesti u krilo katoličke vjere, ali nije imala velikoga uspjeha u tom svome nastojanju. Stoga su progoni bogomila nastavljeni s velikom žestinom. Usred tog silnoga proganjanja patarena i njihovih zaštitnika počeše se pomalo Bosni približavati Osmanlije, koje su iza kosovske katastrofe (1389.), te iza osvojenja Bugarske i Srbije svratile pozornost i na ovu pokrajinu te su već godine 1430. bile zauzele nekoliko gradova, a godine 1439. toliko su bili pritisli ovu zemlju da je kralj Stjepan Tvrtko morao sultanu te godine i danak povisiti.

Domaća nesloga i razmirice između patarena i katolika išle su u prilog Osmanlijama, jer je mržnja između katolika i patarena tjerala potonje u osmanlijski tabor, te se oni udružiše s Osmanlijama protiv katolika. Posljedica te zajednice bila je ta da se Herceg Stjepan, koji je u Humu oko sebe patarene kupio i štitio ih od progona, već dva mjeseca iza osvojenja Carigrada (25.10.1453.) potpisivao: Milostju božijom i gospodara velikog sultana Mehmed-bega herceg od sv. Save. Pošto je pak već tada sjao polumjesec na Aja-Sofiji, a gospodar Huma eto priznao vrhovnu vlast sultanovu, to je Bosna kao zrela jabuka visjela pripravna da padne u krilo Osmanlijama.

Tako su Osmanlije sticale sve više simpatija u Bosni, te je njihova sila sve više Bosnu opasavala osvajajući prije izokolne zemlje Balkanskoga poluotoka, da tako dođe do osvojenja Bosne 1463. Padom Bosne u osmanlijske ruke nestaje u Bosni patarenske vjere, koja je evala i brojila među svoje pristaše cijelo bosansko plemstvo. Patareni, koji su se svom žestinom opirali kršćanstvu, primiše drage volje gotovo listom vjeru novih gospodara - islam - tim lakše što su prijelazom na islam osigurali sebi odlična mjesta i časti državne, a uz to su zadržali svoj imetak i posjede, te se tako dovinuli više vlasti u Bosni.

Dok su tako patareni, gospoda i pristalice njihove u ogromnoj većini prešli na islam, bježao je kršćanski narod pred Osmanlijama te je tako nastalo iseljavanje kršćana iz Bosne, koje je tek u osamnaestom vijeku prestalo.

Imajući na umu dosad izloženu historijsku istinu, lako dolazimo do zaključka da je patarena samo kao vjerske sekte nestalo, ali ne bez traga, jer oni se pretvaraju dolaskom Osmanlija u Bosnu u sljedbenike druge vjere prešavši u velikom broju na islam, ponajviše zbog sličnosti nekih vjerskih propisa u islamu i patarenstvu, kao i zbog osobne koristi i povlastica, koje su im Osmanlije pružale.

Plemstvo u Bosni, koje je prigrlilo islam, nije nikada bilo vjere pravoslavne; ni katolička mu se nije svidala, ali se javno morao u nju brojiti, dok se potajno dušom i tijelom držalo vjere bogomilske. Ostavivši tu vjeru plemstvo je Bosne prihvatilo islam, kao što je npr. francusko plemstvo prešlo na protestantizam. No time, što su naši preci promijenili vjeru svoju, ne promijeniše krvi svoje niti prestadoše biti ono što jesu: ne promijeniše rase ni narodnosti svoje. Pa gdje vjera mijenja rasu ili narodnost!? Arapi, Turci, Perzijanci, Indijci, primivši vjeru Muhamedovu ostaše opet Arapi, Turci itd. Francuzi su katolici i kalvinovci, Nijemci su katolici i luterovci, Rusi i Rumunji su pravoslavne vjere itd. pa kada

svi ti narodi ostaše iste rase i ne promijeniše narodnosti svoje, kako bi dakle samo plemstvo Bosne prigrlivši islam postalo druge rase i druge narodnosti? Kako bi mogli postati Turci? Turčin ne označuje muslimanske vjere, jer Turaka ima raznih vjera, kao: pravoslavne, židovske, islamske itd., a svi su ipak Turci, jer su rođeni u Turskoj i govore turskim jezikom.

Stoga je besmislenost i upravo smiješno govoriti u Bosni o nekim Turcima i turskoj narodnosti, jer u Bosni nema Turaka niti turske narodnosti. Iz ovoga se vidi da vjera ne odlučuje kod narodnosti pa ne može ni kod muslimana u Bosni odlučivati. Danas se narodi dijele i svrstavaju po rasi, krvi i jeziku, po narodnosti, a ne po vjeri, pa ne može u ovom općem pravilu biti Bosna jedina iznimka. Narodnost označuje jedan poseban narod u kolu ostaloga svijeta na zemaljskoj površini, narodnost naznačuje posebnu skupinu ljudi, koja ima svoj posebni jezik i njim se razlikuje od ostalih naroda i njihovih jezika. Takova je skupina ljudi iste narodnosti, njihova je sudbina povezana: imadu zajedničku prošlost, istu domovinu, pa i zajedničku budućnost. U takvom po rasi, krvi i jeziku jednom te istom narodu može biti različitih vjera, što je posve razumljivo, jer vjera je stvar čovječje nutarnjosti, kako je to lijepo razlagao slavni Ante Starčević. Tako je učio veliki prijatelj nas muslimana Ante Starčević, koji je između mnogih dobročinstava za hrvatski narod uopće i nas muslimane u Bosni zadužio zahvalom time što je prvi digao glas za nas i našu obranu, kada su sve europske kancelarije bile napunjene kojekakvim lažnim tužbama na "turske" zulume u Bosni. Blagopokojni Starčević (umro 1896.) prvi je doviknuo Europi, da bosansko-hercegovački muslimani nisu onako crni, kako ih kršćani predstavljaju, nego da su to pomirljivi i plemeniti ljudi, hrvatsko plemstvo najstarije i najčišće u svoj Europi... Prema tome vjera je stvar čovječje nutrine, koja nam se u djetinjstvu ulije, dok narodnost označuje pripadnost i sličnost jednom narodu po rasi, krvi i jeziku, to su dakle svojstva rođenja.

Istina je da je potreban prilično visok stupanj naobrazbe pa da se čuvstvo pripadnosti jednom narodu razvije. Narodu koji je na niskom strupnju kulture, ostaje nacionalno čuvstvo otuđeno i nerazvijeno, jer vjersko čuvstvo potiskuje svako drugo. Ali je teško naći narod, u kojem bi svaki pojedinac toliko kulturno bio osviješten da bi osjećao i mislio kao odabraniji sinovi njegovi. Tako je i kod nas u Bosni. Ako je kod nas nerazvijena svijest i neznanje u mnogo većoj mjeri, nego kod drugih naprednijih naroda, to se ipak i među nama nađe takovih koji svojom obrazovanošću i inteligencijom osjećaju čuvstvo pripadnosti, koji znaju, kojem narodu pripadaju i kojim jezikom govore. Takovi su ljudi pozvani da kažu narodu otvoreno u koje kolo spada i kojemu se narodu pribraja.

Naša je prošlost jasna: muslimani Bosne i Hercegovine imaju čistu i nepomućenu hrvatsku krv, oni su potomci bogomilskoga plemstva te su dolaskom Osmanlija prigrlili islam. Na nepobitan način utvrđena je činjenica da muslimani i katolici u antropološkom pogledu imaju sva obilježja istovjetnoga etničkog naroda, da su čisto hrvatskog podrijetla, te se prema tome muslimanima mora dati oznaka hrvatske narodnosti, onako kako se to vidi iz

tradicija i jezika te iz plemenskih osobina u gradi tijela.

Bosansko-hercegovački muslimani kao potomci starog hrvatskog plemstva sudbinski su vezani za svoju rođenu hrvatsku grudu, te su kao takvi upućeni na usku suradnju sa svojom hrvatskom neislamskom braćom, jer samo u bratovoj sreći nalazi se i sreća nas hrvatskih muslimana.

(Osvit, 1942.)

Stipan Banović

O hrvatskom porijeklu muslimana

Godine 1927. u izdanju Političke knjižnice izašla je u Koprivnici u Hrvatskoj brošura *Hrvatstvo starih Dubrovčana i bosansko-hercegovačkih muslimana.* Nastavci te rasprave izlazili su prije toga i u "*Obzoru*". U polemičkoj formi pisac je iznio historičke dokaze o nesumnjivoj hrvatskoj narodnosti bosansko-hercegovačkih muslimana. Kako je ova vrijedna rasprava kod nas u Bosni bila savršeno nepoznata, ne samo našim širim nego i obrazovanijim slojevima, iz nje donosimo nekoliko najzanimljivijih ulomaka.

Muslimani Bosne i Hercegovine govore i danas ili ikavski kao i katolici ili jekavski, naprotiv ekavski ne govore nigdje. I po ovome bosansko-hercegovački muslimani čine cjelinu s katolicima- Hrvatima, a u onim istočnim krajevima Bosne i Hercegovine, gdje se i sada govori jekavski, za stalno se je prije govorilo ikavski i ikavsko-čakavski, jer je Bosna i Hercegovina još u XV. vijeku bila ikavskočakavska, što potvrduju pisani dokumenti iz onog vremena. Još god. 1652. piše iz Sarajeva Matija Milaković čistim ikavskim narječjem. ("*Starine*", knjiga X., str. 17.).

Da je negda u Bosni i Hercegovini vladalo ikavsko narječje, gdje se danas govori samo jekavski, svjedoče nam i stari bogomilski stećci i to ne samo oni oko Stoca, već čak i oni oko Rogatice - dakle iz najistočnijeg dijela Bosne. To nam najbolje potvrduje ogromni stećak Vlatka Vladevića i vojvode Miotoša; oba se stećka sada nalaze kod Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a donešeni su iz Vladevine kod Rogatice. Na tim su stećcima napisi ikavski, a pisani su pod konac XIV. vijeka.

*

Ako su Madžari pomoću pape i katoličke vjere išli za uništenjem samostalnosti, a Srbi opet palili patarene na lomači i vrebali kako da se uvale u Bosnu, zar ćemo se čuditi, što su napokon izmoreni patareni onako lako prihvatili islam, koji svetkuje petak kao i oni i ne smatra ženidbu vjerskim sakramentom, već društvenim ugovorom, čega su se patareni vazda uporno držali, jer je za njih brak s uzetom ženom trajao dotle, dok im žena bude "poslušna i vjerna". Radi svega ovog razumljivo je, što je za jedan sami dan pod Jajcem prešlo na islam 36.000 patarena, ili kako neki hoće, njihovih porodica, što nam tvrdi i Nijemac Zinkeisen, najbolji europski poznavatelj turske povijesti. Prelaskom na islam sačuvaše sebi bosanski patareni izuzetan položaj u svemu Turskom Carstvu, jer su očinski posjedi postali njihovi, inače je po Turskoj Carevini zemlja careva.

*

Današnji bosansko-hercegovački muslimani su ogromnom većinom potomci sredovječnih bosanskih patarena, koji na patarenstvo predoše s vjere

rimokatoličke, oni su, dakle, u Herceg-Bosni starosjedioci kao i Hrvati katolici, tj. bosansko-hercegovački muslimani su najčistija hrvatska krv, jer su se kroz posljednjih blizu pet stoljeća najmanje miješali s Vlasima, Grcima, Cincarima i Ciganima; a radi njihovog privilegiranog položaja nijesu im Azijati i jenjičari ni žena silovali, od čega se drugi balkanski nemuslimani nijesu mogli oteti.

*

Imena, koja podsjećaju na hrvatstvo, ima mnoštvo u Bosni i Hercegovini. Tako se na primjer cijeli šesti kotar grada Sarajeva zove Hrvatin, a to ime nosi i jedna voda u Sarajevu. To se je vrelo pjevalo i u narodnim pjesmama i popijevkama sarajevskim ("Izvirala Hrvatin vodica, - Sve bećare uhvatila groznica"). Imade više sela, osobito oko Gradačca, Gračanice, Tešnja i Zvornika, dakle i u istočnom dijelu Bosne, koja se zovu: Hrvati, Hrvaćani, Hrvačići i Hrvatinovići, a i više se muslimanskih bosanskih porodica zovu prezimenom Hrvati, Hrvatovići, Hrvatići i Hrvačevići. U XI. i XII. knjizi "*Starina*" priopćio je dr. Franjo Rački zanimljive "*Dopise između krajiških turskih i hrvatskih časnika*". Između njih nam upada u oči Husein odobaša Hrvaćanin, koji bijaše pri koncu XVII. vijeka zapovjednik jeničara u Jasenovcu. U kotaru travničkom ima i Hrvatsko brdo. Naravno, da ovakva imena nijesu samo svojina katolika, već i još u višoj mjeri i muslimana, jer ovih ne samo što ima više, već oni imaju i većinu zemljišta bosanskoga u svome vlasništvu, koje je njihovo još od starine, po čemu moramo i ona imena držati veoma starim. Tako na primjer Hrvat-polje, u travničkom kotaru, pripadaše (jer ne znam da li su mu ga odnijeli) Sulejman-begu Korči, a zemljište Hrvatska bašča, kod Gradačca, je vlasništvo begova Salihbegovića.

*

Ovdje ćemo napomenuti i neke bosanske pučke izrijeke i to muslimanske, koje su ostanak drvene starine. I danas bosanski muslimani prsatu i jaku čovjeku reknu "Plećat ko Hrvatin". Kuću koja povrh velikog krova ima i mali krovićak, zovu muslimani da je građena po "arvackom tarsu" (načinu). Takovu kuću imadahu do nedavna u Konjicu Dulejman Vejizović i njegov punac Tahiraga Kapetanović. Potom bi eto u Herceg-Bosni postojao kod onamošnjih muslimana i posebni hrvatski graditeljski stil.

*

Talijan, o. Pavao Rovinjanin, papinski vizitator, piše godine 1640. o svom opisu puta po onda turskoj Bosni i Dalmaciji, da se je, od straha pred Turcima, morao preoblačiti po običaju zemlje: "alla Croatta" i nositi kabanicu (dolamu) i turban, što on talijanski veli: - "alla usanza del paese alla Croatta con la Gabanizza e bereta turchesca" (*Starine*, knjiga XXIII., str. 20.). Evo nam dakle sjajna i nepobitna dokaza, da se je u XVII. vijeku nošnja bosanskih muslimana nazivala "hrvatskom", što znači da su bosansko-hercegovački muslimani sami sebe smatrali čistim Hrvatima i dičili se tim slavnim imenom.

*

Veoma je vrijedno istaknuti, da su bosanski muslimani prije austrougarske okupacije isticali hrvatsku trobojnicu kao svoju narodnu. Pod hrvatskom je trobojnicom vojevao i slavni Ali-paša Stočević, nazvan "hercegovački car", a tako isto su pod njom hodili Hadžiaga Dadić iz Mostara, don Ivan Musić, pop Karan, Alaga Voljevica i ostali. U porodici glasovitih begova Kulenovića, koji se diče da potječu od Kulina bana, čuva se kao amanet starodrevni obiteljski barjak, a ta zastava nije drugo nego prava pravcata hrvatska trobojnica. Hrvatska trobojnica se je tako od starine srasla s bosansko-hercegovačkim muslimanima, da su s njezinim bojama šarali i same svoje džamije, kao na primjer munare na džamiji u Krupi i staroj Fehtiji džamiji u Bihaću. Čast bajraktara bila je kod bosansko-hercegovačkih muslimana doživotna, pa kad bi takav bajraktar umro, zadjenuli bi mu njegov barjak uz mezar povrh glave i tu bi ostao dok ne bi istruhnuo. I barjak što ga zadjenuše povrh groba Durakovića, poznatog barjaktara Ali-paše Stočevića, bijaše također hrvatska trobojnica, a zanimljivo je što je isti Ali-paša na svoj skupocjeni sat dao staviti hrvatsku trobojnicu. - Što rekosmo za hrvatsku trobojnicu, to vrijedi i za hrvatski kockasti grb, kojega vrlo često susrećemo u vezovima i tkanju po Bosni i Hercegovini.

*

Zovko je napisao i jednu muslimansku pučku pjesmu, koja se pjeva u konjičkom kotaru. Ta je pjesma mješavina turskog, arapskog i hrvatskog jezika. Pjesmu je u davnini očito spjevao neki učeni musliman, jer se u njoj spominje i historičko lice Tutkun Omer. Pjesma preporuča, da se uz vjerske stvari uče i jezici: turski, perzijski i arapski, ali da je ipak najkorisnije poznavati "babin jezik krvatski" (hrvševi).

*

Sad ćemo iznijeti još jednu muslimansku narodnu pjesmicu iz Mostara, što ju je Mehmed Dželaluddin Kurt tiskao u svojoj knjizi "*Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*", a zapisao ju je od svoje majke Nazife, rodom Hadži Mehmedage Selimhodžića iz Mostara. Pjesmi je natpis "*Miza materina*":

"Pošetala Miza materina,
Ala pirga na pirgu, nek se pirga širi,
Ala Hrvat na Madžar, nek se Madžar ljuti!"

Ovu je veoma važnu pjesmu Kurtova majka naučila od bake, kako sakupljač sam kaže na 14. stranici *Predgovora*. - Ova nam, dakle, pjesma potvrđuje, da su bosansko-hercegovački muslimani držali samo sebe za prave i čiste Hrvate starenike, tj. čistijim Hrvatima nego li su i katolici, a ovo se opet posve slaže s hrvatskim nazivom za njihovo muslimansko ruho ili odjeću.

*

Čujmo sad kako pjeva musliman bosanski, pjesnik Kaimija (umro 1691.), koji

je bio i proganjan, stoga što je svoje krasne pjesme pisao turskim pismom, ali u jeziku hrvatskome. On kliče ovako:

"O Hrvati čujte me, čujte i počujte me:
Islamu se prignite, Allahu se dignite!
Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'an!
Svim nam Allah pomogao, a dušmane odmogao!"

Eto nam dakle nepobitna dokaza da su i prosvijetljeni bosansko-hercegovački dostojanstvenici sami sebe smatrali Hrvatima još u polovici XVII. vijeka.

*

Još ćemo jednim dokazom potkrijepiti, kako su se bosansko-hercegovački dostojanstvenici dičili imenom hrvatskim. U "*Starinama*", knjiga X., priopćio je S. Ljubić nekoliko pisama, što ih je god. 1558. pisao Ferhad-beg, sandžak kliški, Fabiju Kanalu, kapetanu mletačkih galija u Splitu. Prvo njegovo pismo počinje ovako: - "Od mene Ferhad bega, sandžaka kliškog i hrvackog i primorskog..."

Na stranicama 14. i 15. iste knjige "*Starina*" priopćio je S. Ljubić za ovo naše dokazivanje veoma važan dokument, naime, ispravu Bošnjaka imenom Hodaverdi, koji bijaše čauš bosanskoga paše Sofi Mehmeda, čujmo samo ovo važno svjedočanstvo; - "... Zato mi rečeni Hodaverdi čauš hotismo učiniti viru od toga posla i dvoje knjige pisati turske, a dvoje horvatske rukom al ćehaje".

Zovko na str. 60. i 61. svoje knjige "*Hrvatstvo Herceg-Bosne*" spominje rukopisnu povijest Šejh Sudije (po predaji iz Sudića blizu Sarajeva), u kojoj izričito spominje hrvatstvo Bošnjaka i Hercegovaca. Tako isto i Šajh Juja evlija (dobri), koji je ukopan u Mostaru, naziva u svojim spisima Hercegovce i Bošnjake "Nam-Hrvatima", tj. koljenom Hrvati. (Pravilji prijevod bi bio "na glasu Hrvati", op.ur.).

Pošto su kotorski uskoci u Kođarskom klancu napali Turke htijući im oteti carevu haznu, čuvari hazne zamoliše pomoć. Nazočni Evlija Čelebija piše ovo: - "Na tu vijest opremi onog časa Sehrab Mehmed-paša s ćehajom pet stotina naoružanih pješaka momaka i oko trista lijepih po izbor hrvatskih junaka". Što je turski historičar Aali o Bošnjacima napisao, činilo mu se je, da je malo, pa se vraća na isto, - kao da je znao da će nam ovo trebati, - te ponavlja opet ovako: "Bez sumnje Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom..." Povjesničar Aali je umro g. 1592.

*

Na braniku kršćanske prosvjete i europske kulture Hrvati stekoše slavno ime. Njime su se dičili i mnogobrojni bosanski naši Hrvati Muhamedove vjere. Uzmimo na primjer jednog od najumnijih turskih državnika, političara i pjesnika u XV. vijeku: Mahmud-pašu Abogovića (Adni), kojega stari turski historičari (Osman zade, Kinali zade, Aali itd.) naprosto nazivaju Mahmud-paša

Hrvat. Slavna bijaše u Carigradu i medresa pod imenom "Hrvat Sijavuš pašina sultanija". I glasoviti Tahivil-paša novi pridjevak Hrvat, a i Gundulić u svom "*Osmanu*" pjeva o vojskovodi Memiji Hrvatu, koji po predaji bijaše rodom iz Gradačca u Bosni.

Muslimani Herceg-Bosne i ne mogu da budu drugo nego Hrvati: kad im se s jedne strane kliče: "U Aziju!", dok ih s druge strane najveći Hrvat dr. Ante Starčević hvali ovako: "Što imamo najčiste hervatske kervi, ta je u plemstvu Turske, a ona bo se ovo 400 godina najmanje miješa s tudom kervlju." - "Nego nami stoji i mora nam stojati do Turske kao deržave u kojoj žive kako milion dušah najčistije i najplemenitije kervi hervatske."

(Iz knjige *Hrvatstvo starih Dubrovčana i bosansko-hercegovačkih muslimana*, Koprivnica 1927.)

[***]

Nacionalni razvitak hrvatskih muslimana

U jednom ranijem broju "*Osvita*" prikazali smo osnovne smjernice političkog razvitka hrvatskih muslimana od samih početaka toga razvitka u modernom smislu te riječi pa do danas. Ovaj puta ćemo isto tako ukazati na glavne činioce, unutarnje i vanjske koji su utjecali na nacionalni razvitak hrvatskih muslimana, koji je razvitak u uskoj povezanosti s političkim razvitkom.

Ono što je glavno i u čemu su neumorni istraživači i nacionalni borci potpuno uspjeli i što je ostvarenjem Nezavisne Države Hrvatske konačno i definitivno u djelu provedeno je činjenica da se pitanje nacionalne pripadnosti bosansko-hercegovačkih muslimana definitivno raščistilo i bacilo s dnevnog reda kao sasma definitivno riješen problem. Tim je nastojanjima nedvojbeno utvrđeno da su naši muslimani Hrvati, pače najčistija hrvatska krv. I o tom se više nikada neće povući pitanje, jer su muslimani u cijelosti i praktično na djelu pokazali snagu svoje nacionalne svijesti svojom borbom i ogromnim žrtvama za svoju hrvatsku državu. Bolja im legitimacija za to ne treba. Zato mi, hrvatski nacionaliste - muslimani, više nikada ne dopuštamo diskusiju po tom pitanju, jer je ono definitivno riješeno, i to, hvala Bogu, onako kako je jedino ispravno i kako smo mi htjeli i borili se.

Za nas može biti zanimljiv samo povijesni razvitak te nacionalne svijesti muslimana i tome momentu je posvećen ovaj članak.

Jedna je osebujnost bosansko-hercegovačkih muslimana među ostalim i to što se nacionalna svijest kod njih počela vrlo kasno buditi, kasnije nego i kod jedne skupine cjelokupnog europskog društva. Nasuprot tomu kod islamskog dijela hrvatskog naroda se ponajviše i ponajdublje zadržao regionalni osjećaj. Ovaj regionalni osjećaj kod bosansko-hercegovačkih muslimana ne znači samo osjećaj pripadnosti jednoj uskoj geopolitičkoj sredini, konkretno Herceg- Bosni, nego također i osjećaj snažnog domoljublja i patriotizma. Veliku snagu ovoga osjećaja bosansko-hercegovački su muslimani posvjedočili u mnogobrojnim prilikama svoga povijesnog iživljavanja. Ono je okarakterizirano mnogobrojnim uzrečicama koje su izražavale taj snažni osjećaj, a najpoznatija ona bošnjačka "S ramena ću glavu dati, a kamena jednog ne dam". Da je doista tako bilo, svjedoči nam povijest koja nas uči da u Herceg-Bosni nema ni jednog grma koji nije zalijevan krvlju koju su prolijevali Bošnjaci i Hercegovci stojeći hrabro na braniku svoje uže domovine Bosne ponosne.

Kad se s druge strane ima na umu sve one mnogobrojne okolnosti koje su bile upravljene na otkupljivanje nacionalnog osjećaja kod bosansko-hercegovačkih muslimana, onda nam ova činjenica postaje još značajnijom, a razlog prekasnom razvitku nacionalne svijesti kod ovog dijela Hrvata - jasniji.

Bosna, kao zasebna državna tvorevina u doba njezine samostalnosti stvorila je jedan regionalni mentalitet, koji se nije dao jednostavno mimoići i preko noći

izmijeniti. Preko četiristogodišnje iživljavanje u sferi Orijenta za vrijeme turskog gospodstva nije bilo u stanju nametnuti Bošnjacima ničega turskog. Što više ovo gospodstvo s izvjesnim težnjama za turskofilsku orijentaciju samo je još pospješilo jačanje osjećaja osebujnosti. Obzirom na to da je bosansko-hercegovačke muslimane spajao s Turcima osjećaj iste vjerske pripadnosti, ova činjenica postaje tim značajnija jer je bjelodano da vjerski momenat i danas imade vrlo veliku snagu, kojoj su se u ranijim stoljećima svi drugi osjećaji povinjavali. Historijski je, doduše, utvrđeno da Turci nisu bili agresivni u svojim nacionalističkim težnjama prema podjarmljenim narodima tako da je u našim slučajevima mržnja prema Turkušama kod nas bila upadnija nego turske nacionalističke tendencije.

Za vrijeme gospodstva Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, ovim specijalno hrvatskim pokrajinama izvršena je preorijentacija bosansko-hercegovačkog pučanstva, posebno muslimana, u duhu Zapada i zapadne političke i kulturne orijentacije, koja je u svom duhu imala i znatno razvijenu nacionalnu svijest europskog društva. U Bosni međutim Podunavska je Monarhija onemogućila razvitak pravilne nacionalne svijesti propagirajući među bosanskim pučanstvom posebnu bosansku nacionalnost, a strogo ometajući hrvatsku nacionalnu orijentaciju. Išlo se tako daleko da je do 1908. godine u Bosni bilo zabranjeno hrvatsko ime. Ovo je bez sumnje najvažniji razlog sporom razvitku nacionalne svijesti bosansko-hercegovačkog pučanstva, a posebno muslimana, jer je među njima, kao nacionalno nesvjesnim, bilo utjecajnih i uglednih ličnosti koji su ovu austrijsku nacionalnu koncepciju prihvatili.

Za propagiranje "bošnjaštva" Austro-Ugarska i njezini predstavnici u Bosni nisu imali nikakve solidne niti znanstvene podloge, ali im je ona bila potrebna za učvršćivanje njihovog gospodstvujućeg položaja pa ju je trebalo nekako podržavati. I čim je Podunavska Monarhija organizirala svoju upravu u Bosni, počela je iznalaziti metode da bosanski element pridobije za sebe. Počela je od muslimana koji su u početku bili najnezadovoljniji s okupacijom i svim onim što je ona sobom donijela i koji su se vrlo teško snalazili u novim prilikama. Nije to bila ni laka stvar. Nakon četiristoljetnog iživljavanja u sferi Orijenta trebalo se takorekuć preko noći okrenuti sto osamdeset stupnjeva na suprotnu stranu, koja im je svim svojim bila tuđa pa čak i odvratna. Oni su bili strašno kažnjeni što su cesarske trupe dočekali s oružjem u ruci. Mnogi njihovi prvaci otišli su na stratište. Zadavao se strah da se ne pojavi buna. Pored toga među muslimanima se javljala bojazan i za njihov ekonomsko-socijalni položaj, jer su se pronijeli glasovi da će kršćanska vlada osloboditi kmetove i pojedincima muslimanima oduzeti zemlju. Ta neizvjesna situacija stvara tešku psihozu među muslimanskim stanovništvom. S nepovjerenjem susreću nove gospodare.

Vlast je počela raznim akcijama da muslimane pridobije za sebe. Stvaranje "bosanske narodnosti" nije uspijevalo, a kad je počela iz Zagreba u Bosnu prodirati hrvatska svijest, ustalo se protiv svega što je u sebi nosilo u Bosni i

Hercegovini hrvatsko obilježje. Zabranjena je bila hrvatska zastava, hrvatsko ime, grb i svaka i najmanja manifestacija hrvatstva.

Svaka akcija u pravcu naglašavanja identiteta Hrvata iz Bosne i trojednice bila je u zametku ugušena. Vlast je naročito pazila na opozicionalce iz Hrvatske. Tako su u zločinački album Ravnateljstva sarajevskog redarstva dospjele slike istaknutih članova Stranke prava koja je propovijedala radikalni hrvatski nacionalizam. Na prvom je mjestu slika dr. Ante Starčevića. Strogo se pazilo da se njegova nauka ne proširi u Bosni. Trebalo je samo reći da je netko Hrvat, pa da se dotični nađe onkraj uza. Stjepan Radić je iz Mostara dobio "peršup" u Metković, samo zato što je u jednom "hanu" prigovorio četi Srba kad šaku Hrvata nazvaše lopovima, što je spomenuo prekrasnu tadanju hrvatsku izložbu u Zagrebu kao sjajan dokaz hrvatske kulturne snage. Svi pravaški listovi Hrvatske bili su u Bosni zabranjeni. Tako se rad na hrvatstvu vrši isključivo na kulturnom polju preko raznih kulturnih ustanova. Cilj je bio politički: održanje i jačanje hrvatskih nacionalnih pozicija. I povijest hrvatskih kulturnih društva u Bosni i Hercegovini nije ništa drugo nego povijest borbe za afirmaciju hrvatskog imena u tim zemljama. Koje su političke ideje ispovijedali Hrvati u Bosni osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća lako je znati kad se ima na umu da je prvi nezavisni list u Bosni "*Osvit*" pisao u duhu Starčevićeve Stranke prava. Tu ideologiju usvojila je većina katoličkog građanstva u Bosni i sva mlada generacija muslimana koja se nacionalno osvješćivala. "U Bosni se Starčevićanstvo nije smatralo za političku stranku nego za opći hrvatski nacionalni pokret koji je razbuktao nacionalno oduševljenje i probudio uspavane snage. Sama ličnost Starčevića magično je djelovala na okolinu. Svima inponira njegov beskompromisni nacionalizam čist od svih klerikalističkih natruha i svega onoga što bi moglo pomutiti pravu blistavost nacionalne svijeti.

Starčević je bio u ličnom kontaktu s mnogim Hrvatima u Bosni koji su smatrali svojom nacionalnom dužnošću da pohodeći Zagreb, posjete Staroga. Njegova je popularnost i kod muslimana bila velika. Često su dolazili muslimani trgovci u Zagreb i tad bi rado polazili u posjete Anti Starčeviću. Martin Lovrenčić u svojim uspomenama na Antu Starčevića kaže: Da se našao koji puta u bivšoj narodnoj kafani na Jelačićevu trgu s uglednim trgovcima muslimanima iz Cazina, Sanskoga Mosta i drugih mjesta pa ih na njihovu naročitu želju vodio u Starčevićev stan u Kukovićevoj kući. Tu su oni podulje najsrdačnije razgovarali s njim i upoznavali ga s odnosima u okupiranoj Bosni. Vidjelo se je koliki je ugled uživao taj vođa Hrvata među svjesnim bosanskim muslimanima. Za svakog posjetioca iz Bosne on je imao prijatne riječi. Hrvatima katolicima stavljao je na srce "iskren rad s muslimanima veleći da su oni (muslimani) najčišće naše krvi".

Hrvatski se je pokret naročito razmahao među mladim muslimanskim generacijama. Većina studenata Šeriatske sudačke škole u Sarajevu, odakle izlazi prva muslimanska inteligencija, osjećaju se Hrvatima. Godine 1894. njih 18 bili su pretplatnici izdanja "Matice Hrvatske". Pored toga mnogi

preparandisti i gimnazijalci muslimanske vjeroispovjesti primali su "Maticu Hrvatsku". Stevan Žakula, dugogodišnji profesor na bosanskim srednjim školama ističe u svojim uspomenama iz tog vremena hrvatsku orijentaciju te prve muslimanske inteligencije. "Sjećam se da je, kaže Žakula, na primjer, jedan takav đak državni činovnik mene lično ne možda u šali nego podpuno ozbiljno i u duhu Starčevićeve doktrine smatrao i često nazivao Hrvatom pravoslavne vjere zato što sam rođen u Lici." Ta viđena ličnost kojoj Žakula ne navodi ime bio je Osman Nuri Hadžić.

On je 1894. god. izdao knjigu *"Islam i kultura"* u kojoj je odgovorio na izlaganja prof. Milana Nedeljkovića, o islamu i njegovom utjecaju na duševni život i kulturni napredak naroda. Tu se Hadžić često poziva na Starčevića i njegovo mišljenje o islamu. Njegova je knjiga svojevremeno mnogo čitana i tako su se preko te knjige mnogi muslimani upoznali sa Starčevićevim idejama. *"Islam i kultura"* je probudila kod muslimanskog elementa veliko interesiranje za Starčevića i njegove ideje, a posebno Stranku prava, koja je smatrala Bosnu hrvatskom pokrajinom i to jasno istakla u svom programu od 26. lipnja 1860. Ovaj su program potpisali mnogi Hrvati iz Bosne. Među njima Ivan Aziz Miličević i Safvetbeg Bašagić, tada najkulturniji musliman u Bosni, kasniji predsjednik Bosanskog sabora, poznati orijentalist i književnik. Kao izraziti Starčevićanac Bašagić je svojim sudjelovanjem i aktivnim učešćem kod polaganja kamena temeljca Starčevićevom domu koji je tom prilikom udaren, Bašagić je svratio na sebe pozornost Khuenova režima, pa mu je zabranjeno pohađanje gimnazije u Hrvatskoj i Slavoniji i bio je prisiljen povratiti se u Sarajevo. Tako je dakle Starčevićeva nauka imala najviše zasluga za nacionalno buđenje muslimana. Mnogo je tomu doprinio i *"Obzor"*, taj najbolje uređivani i u Bosni najčitaniji zagrebački list koji je mnogo pažnje posvećivao muslimanima i njihova pitanja tretirao objektivno i s razumijevanjem i istinskim osjećajem za muslimane. I neki franjevci imaju stanovitih zasluga za razvitak nacionalne svijesti muslimana. Svojim nastojanjem da muslimane pridobiju za hrvatsko političko nacionalno stanovište, oni su nastojali postići održavanje prijateljskih odnosa s muslimanima.

Međutim, već osamdesetih godina postaje zahvaljujući nauci Ante Starčevića među muslimanima u Bosni vrlo jak hrvatski nacionalni pokret koji je nakon stupanja u život prve muslimanske inteligencije zadobio vrlo veliko značenje u političkom životu muslimana i preko *"Muslimanske svijesti"*, *"Behara"*, *"Bisera"* itd. dominirao javnim mišljenjem muslimana. Neprocjenjive su zasluge u tom pogledu Ademage Mešića, Safvetbega Bašagića, Hamdije Kreševljakovića, Muse Ćazima Ćatića, Osmana Nuri Hadžića i mnogih drugih muslimanskih kulturnih i javnih radnika.

(Osvit, 1942.)

Hrvatstvo muslimana u Bosni i Hercegovini

Da se približno odgovori na pitanje, otkuda su i što su bosansko-hercegovački muslimani, treba ustanoviti koje su vjere bile prije zastupane i u kojoj brojčanoj snazi u Bosni i Hercegovini pred sam pad tih zemalja pod tursku vlast (1463.-1466.). Uz to treba promatrati seobu bosansko-hercegovačkog življa iz Bosne i Hercegovine.

Katolička vjera bila je organizirana u Bosni i Hercegovini, postojale su biskupije, samostani i crkve. Moglo bi se reći, da je u to vrijeme u Bosni i Hercegovini bilo oko polovice katoličkog pučanstva. I posljednji bosanski kraljevi bili su katolici. O bogumilskoj vjeri ili bogumilstvu veli Srbijanac Vl. Ćorović: "Naglašavamo samo da je pogrešno i u suprotnosti našim srpskim i pravoslavnim izvorima mišljenje da je bogumilizam kod zapadnjaka krivo shvaćeno ili namjerno rđavo tumačeno pravoslavlje. Međutim, bogumilska vjera je otpadništvo od katoličke vjere pa su radi toga na inicijativu rimskih papa dizane križarske vojne protiv bogumila u Bosni i Hercegovini. Mnogi bosanski banovi i vladari bili su bogumilske vjere."

Može se reći da je većina tadašnjeg (15. vijek) bosansko-hercegovačkog pučanstva pripadalo bogumilskoj herezi. Po svoj prilici oko 60% pučanstva priznavalo se bogumilima. Pravoslavne vjere niti autoritativne pravoslavne crkvene organizacije u Bosni u to vrijeme nije bilo, što priznaje i dr. Vl. Ćorović. I druga povijesna vrela utvrđuju činjenicu da se o pravoslavnoj crkvi prije dolaska Turaka u Bosni ne zna ništa. Da je zbilja tako, izlazi otud, što o njoj nema nikakvih glasova iz tog doba, dok o katolicima i bogumilima ima sva sila (Hamdija Kreševljaković i Vojislav Hranić). Sudeći po tome pravoslavnog pučanstva u Bosni prije njenog pada nije bilo. Da je pravoslavni element u Bosni naseljen u kasnijim vremenima, to se mora uglavnom pripisati turskoj kolonizatorskoj politici u onih 415 godina dok su vladali Bosnom i Hercegovinom (1463.-1878.).

Katoličkog pučanstva bilo je u 15. vijeku u Bosni i Hercegovini vrlo mnogo. Nastojanjem hrvatsko-ugarskih kraljeva i Sv. Stolice vođene su u Bosni i Hercegovini križarske vojne protiv bosanskih bogumila, što je iskopalo još veći jaz između katolika i katoličke hereze (bogumila).

Baš radi toga bosanski bogumili jedva su čekali okupaciju Bosne od strane Turaka. S druge strane bosanski katolici strepili su od turske navale. Zato je sasvim razumljivo što su se katolici iz Bosne u velikom broju iseljavali u hrvatske i dalmatinske krajeve. Baš to je natjeralo sultana Mehmeda II. kao i ondašnjeg predstavnika bosanskih katolika fra Anđela Zvizdovića da su se sastali na Milodraževom polju. Na tom mjestu istakao je tom zgodom neustrašivi franjevac silnom osvajaču: Narod ti se iseli, a što će ti zemlja bez naroda, pa je načinjen 28. svibnja 1463. godine savezni ugovor između skromnog

franjevca Zvizdovića i silnog osvajača sultana Mehmeda. Taj se ugovor naziva popularnim imenom ahdnama. Tekst toga ugovora glasi:

"Njegovo Veličanstvo osvojitelj sultan Mehmed, kad je bosansku provinciju osvojio, u toj provinciji stanujućim katoličkim svećenicima dao je ovaj tekst uzvišene povelje: Carskog uzvišenog plemenitog znaka i grba, veličanstva hvale svijeta naredba. Ja sam sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostoga puka kao i odličnicima, ova moja vlastodržačka previšnja povelja, kojom bosanskim svećenicima iskazujem veliku brigu, te zapovijedam: spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kao od moje uzvišene strane, tako i od mojih vezira, niti od mojih podređenih (robova), niti od mojih podanika-raje, niti od svega pučanstva cjelokupne moje države, spomenutim se nitko ne smije miješati u njihove stvari, niti ih napadati ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak ni njihove bogomolje. Također iz tuđine osobito u moju državu dovoditi ljude dopušta im se. Stoga spomenutim izdajem moju uzvišenu zapovijed, u kojoj im posvećujem svoju brigu i pažnju, te se kunem teškom zakletvom: Stvoriteljem i gospodarom zemlje i nebesa, sa sedam musafa, s velikim Božjim poslanikom (Muhamedom) i sa 124.000 svetaca i sa sabljom koju pašem, da ovom što je ovdje napisano, nikoja osoba ne smije se suprotstaviti, dok god ovi (franjevci) služe meni i mojoj zapovijedi budu pokorni.

Pisano 28. svibnja

Na granici Milodraževa."

Ta svečana sultanska povelja osvajača Mehmeda II. služila je katolicima za čitavo tursko doba kao temeljni dokument, kojim im je bila zajamčena sloboda kretanja i vjeroispovijedanja. Tu ahdnamu potvrđivali su i svi kasniji sultani. Ali tom poveljom (čuva se u fojničkom samostanu) htjelo se postići i nešto drugo: stati na put velikom iseljavanju katoličkog pučanstva 1464. godine iz Bosne i Hercegovine u susjedne hrvatsko-dalmatinske krajeve. A sad da vidimo kako je bilo s primanjem islama u Bosni i Hercegovini. Islamizacija Bosne i Hercegovine vršena je u početku (15. i 16. vijek) vrlo brzo. Osobito je islamizacija napredovala kod bogumila, koji su listom prelazili na islam. Ističe se, da je samo u jednom danu u okolici Jajca prešlo na islam oko 36.000 bogumila. Islam je priman dobrovoljno i morao se tako primati, jer u Kuranu stoji: "U vjeri (islam) nema sile". A to znači da se islam mora primati dobrovoljno, bez ikakvog pritiska. Nema ni jednog dokaza da su Turci za osvojenja ikome silom islam naturali (dr. Ćiro Truhelka). A Turci su da su htjeli silom i mačem, mogli uništiti i najmanju kršćansku dušu kroz četiri stotine godina, kaže N. Buconjić. Netočno je da su stara vlastela morala prelaziti na islam da bi sačuvala svoje posjede. Mogli su ih sačuvati i bez napuštanja stare vjere, kaže historičar V. Čubrilović. Ahdnama sultana Mehmeda II. svjedoči kako je bila zajamčena osobna, imovinska i vjerska sloboda katolika u Bosni.

Evo što o islamizaciji piše najpoznatiji hrvatski učenjak dr. Ćiro Truhelka:

Koliko god su Osmanlije osvajali pedalj po pedalj balkanskog zemljišta, bili

vojnici, kojima nijedna vojska nije odoljela toliko su bili vješti upravnici u zemljama, što su ih pretvorili u sandžake. Osmanlija nije širio svoju vlast, obarajući i uništavajući kulturne tradicije, što bi zatekao, do temelja da na njima gradi svoju islamsku kulturu, nego si je prilagodio autohtone kulturne prilike i na njima snovao svoju gradnju. Ove tvrdnje, koje se povlače po svim školskim historijama, da su oni nemilice obarali kršćansku kulturu u osvojenim zemljama, ne odgovaraju - bar što se Bosne tiče - nikako istini. Oni nisu na silu poturčili ni kmeta ni vlastelina, nisu proganjali kršćane, nisu obarali crkve i manastire, nisu otimali staroj vlasteli vlastelinstva i privilegije, već su posao asimilacije prepustili vremenu, koje razgrađuje, ali i iznova gradi. Osobito su dokazali svoju državničku vještinu u tome što osvojenom narodu nisu nametali ni svoga jezika, čime se razlikovahu od onih ostalih naroda. A baš tomu ima se možda pripisati silni razvitak Turske Carevine... Od Murata do Sulejmana vidimo kako na Porti rade posebne hrvatske kancelarije u kojima se pišu fermani, koji se šalju u Srbiju, Bosnu i Dubrovnik, a na dvoru bosanskih sandžakbega, krajišnika i vojvoda nalazimo hrvatske dijake, koji sastavljaju i pišu za svoje gospodare hrvatska pisma. Narodni jezik ostao je u Bosni punih 50 godina iza osvojenja isključivim uredovnim jezikom, a turski se jezik ograničio na šeriatko uredovanje, kao što se arapski ograničio na vjerske nauke.

Bogumili su radi toga što muslimani kao i oni slave petak, što je brak građanska ustanova, a ne sakrament, našli dodirnih točaka s islamom, te su, sjećajući se progonstva, kojima su sa strane obih drugih kršćanskih crkava kroz stoljeća bili izvrženi, objeručke prihvatili islam (dr. Truhelka).

Pošto je u Bosni i Hercegovini bilo najviše bogumila, to se može držati vjerojatnim da 60% današnjih muslimana potječe od bogumila. Četrdeset posto muslimana postalo je od katolika.

Povijest Otomanske Carevine ne zna ni za kakav veći selidbeni pokret.

Ni Turci sami, kao ni njihovi bliži suplemenjaci, nisu se nikada u većim količinama iseljavali iz svoje postojbine i kolonizirali u bilo koji novoosvojeni kraj u Europi, pa čak ni onda kad se iz strategijskih razloga, na krajini prema Hrvatskoj i Ugarskoj, organizirala vojnička kolonizacija, nisu ti kolonisti ... bili muslimani, nego isključivo kršćanski podanici ... Po ovome je jasno da Bosna nije nikada bila ciljem neke seobe, koja bi u većem broju uvodila etničke elemente uraloaltajske rase. (Dr. Ćiro Truhelka). Na temelju ovakvih povijesnih zaključaka prirodno bi bilo misliti da vrlo mali dio, zapravo neznatni dio, današnjih bosansko-hercegovačkih muslimana potječe od pravih Turaka, tj. Turkuša.

Da se dotaknemo i nekih karakteristika, kojima se odlikuju bosansko-hercegovački muslimani, a koje su važne u pitanju određivanja narodne pripadnosti. Pri izradbi ovog dijela članka služe izvodi dr. Ćire Truhelke, koji je živio i radio u Bosni preko 30 godina.

Značenje riječi "Turk" ne vežući uza nj posebni narodni pojam, brzo se raširilo, a radosno su ga slušali svi državljani islamske vjeroispovijesti, te je ono

u pokrajinama, gdje je islamski elemenat jače povezan s kršćanskim, postalo oznakom muslimana uopće. Analogno je tome da su pravoslavce bez obzira na narodnost zvali grcima, a katolike latinima. U tome smislu kao konfesionalne oznake, ono se upotrebljavalo u Bosni, a pri tome nikome nije bilo ni na kraj pameti pomišljati na neko turansko podrijetlo naših muslimana. Bosansko-hercegovački muslimani, iako su dolazili u doticaj s muslimanima osmanlijske narodnosti, živjeli su u najstrožoj odvojenosti. U Bosnu je doduše dolazilo mnogo Osmanlija, da kao činovnici služe u upravnoj i sudskoj struci, ali malo njih s namjerom, da se tu stalno nasele. Ti ljudi vodili su sa sobom svoj harem, a koji su se u Bosni oženili, opet su otišli. Malo je njih koji su sklopili brakove s domaćim djevojkama, a ostali u zemlji, te predali svom potomstvu stanoviti udio turanske krvi.

Endogamija i uz nju haremska klauzura bili su u Bosni najuspješnija zaštita za očuvanje hrvatskoga rasnog elementa. I mislim da mogu mirno reći da se hrvatstvo u Europi nije nigdje sačuvalo od tuđe natruhe onako kao upravo među bosanskim muslimanima... Apstrahirajući od religioznog života, preuzeli su bosanski muslimani mnoge orijentalne običaje, nošnju i način života, orijentalni urbanitet, staloženost u mišljenju i govoru, stoičku rezignaciju u neumitnoj nevolji, te mnoge druge osobine kojima se razlikuju, a može se reći i odlikuju, ali je to sve izvanjsko i ne zadire u samu bit rase. Važnije je da se istakne druga činjenica da sam turski jezik nigdje nije uhvatio korijena u narodu, a kako se je brzo izgubio, i tamo gdje su ga prihvatili, vidi se po tome što danas u samom Sarajevu ima jedva kojih desetak ljudi koji bi bili posve vješti turskom govoru i pismu. Što se tiče narodne poezije, dovoljno je konstatirati, da se narodna epopeja nije nigdje tako dugo sačuvala kao među muslimanima bihaćke i cazinske krajine, gdje ovi čine najjači dio žiteljstva, a ni u kojem našem kraju nisu ispjevane pjesme koje bi se po nježnosti lirskog osjećaja i dubokoj osjećajnosti svojih melodija mogle takmiti sevdalinkama, koje se ore po brdima Trebevića i Vlašić planine. Sevdalinka je proizvod hrvatske duboke osjećajnosti i snažnog orijentalnog ljubavnog raspoloženja. U sevdalinki je Turska daleko da se ništa ne može dovesti u savez s Turčinom orijentalcem, čija je duša strastvena i prilično jednostrana. Pa i ona naglašena erotika, kojom je sevdalinka protkana i koja svoje podrijetlo vuče od orijentalnih napjeva, postala je tuđa za jednog orijentalca, jer je i ona proživjela neki preobražaj u izrazitoj hrvatskoj plemenitosti. (Kadragić: *Umjetnička vrijednost bosansko-hercegovačke sevdalinke*, str. 6. i 7.).

Uža narodna pripadnost muslimana u Bosni i Hercegovini najbolje zasvjedočava jezik, a taj je ikavština. Nju su muslimani jednako čisto sačuvali kao što su sačuvali i rasu od tuđe natruhe. S jezičnog stanovišta zanimljiva je i činjenica da bosanski muslimani za oznaku mjeseci sunčane godine upotrebljavaju hrvatsko narodno nazivlje: siječanj, veljača, travanj, ilištak, listopad i dr. ne samo u svojim dnevnicima, godišnjacima i kalendarima nego se to sačuvalo i u govoru naroda sve do danas. Stari muslimani i muslimanke u

zapadnoj Hercegovini i danas nazivlju mjesece hrvatskim imenima. U begovskim kućama sačuvalo se do najnovijeg doba i ono narodno pismo kojim su prvi bosanski sandžadi pisali svoje narodne poslovice, bosanski fratri svoje matrikule i kronike, a fra Matija Divković svoja tiskana djela. To pismo okrstiše punim pravim imenom bosančica, a muslimansku djecu nisu to pismo podučavali putujući učitelji ni meštri, nego rođene majke, ili koji stariji kućni privrženi i s njima srasli sluga ili dvoranin. Hrvata muslimana u Bosni i Hercegovini ima danas oko 900.000. Oni su seljački narod, jer tri četvrtine muslimana živi u selima i bavi se poljodjelstvom, a samo jedna četvrtina živi u gradovima. Mora se uzeti u obzir da se muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini s vremenom smanjivalo i brojčano opadalo. Opadalo je jer su baš muslimani stradali u raznim vojnama, koje je vodila Turska. Pa i mnoge epidemije i kuge kosile su mislimansko pučanstvo. Osim toga iseljavanje iz Bosne smanjilo je broj muslimana. U seobama u Tursku u posljednjih 60 godina izgubili smo oko 100.000 muslimanskog pučanstva u Bosni i Hercegovini.

Muslimani Bosne i Hercegovine Hrvati su po osjećaju, jeziku, tradicijama i podrijetlu. Otac Domovine dr. Ante Starčević u svom djelu "*Iztočno pitanje*" odredio je nacionalnu pripadnost naših muslimana riječima:

"Ovo je hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo ... ovo plemstvo zna za svoje tradicije, ima duševnost, poštenje i zdrav um i ponos, zauzeto je za slobodu." To je mišljenje potpuno ispravno i ako želimo kazati istinu o nacionalnoj pripadnosti muslimana, možemo samo ponoviti riječi velikog Oca Domovine.

(*Hrvatski domobran*, 1942.)

Munir Šahinović Ekremov

Hrvati u Turskoj - odsječena grana hrvatskog naroda

Kad pođete u Tursku ne brinite se radi tog što ne znate turskog jezika. Nosač na istanbulskoj postaji Sirkedži, ako vas prepozna da ste iz naših krajeva, često će osloviti našim jezikom. Isto tako u svratištu, momak koji će vam ujutro donijeti kavu, poštanski činovnik kome predajete preporučeno pismo, prometni redar koga pitate za kakvu ulicu. I tako dalje. U svim staležima i zanimanjima Republike naći ćete ljude koji govore hrvatski, gdjekad vrlo dobro, gdjekad slabije, kroz niz godina počimaju ga zaboravljati. Već u Istanbulu ste tom pojavom ugodno iznenađeni, poslije kraćeg boravka gotovo se i ne osjećate u tuđini. turska je puna naših ljudi. Toliko često dolazite s njima u doticaj da vam se čini kao da ih ima milijun.

To su hrvatski muslimani iz Bosne, Hercegovine i Novopazarskog sandžaka, koji se iseliše od 1878. do nedavna i osnovaše svoje domove u Turskoj, jedinoj stranoj zemlji koju smo, bez ikakve razlike i neprekidno, volili, s kojom smo se zajedno veselili i žalostili. Veza hrvatskih muslimana s Turskom potječe iz doba turskog gospodstva nad ovim krajevima, kad smo mi hrvatski muslimani držali da je turski probitak i naš probitak, turska slava i naša slava. Što je tu vezu tako duboko ukorijenilo, ni sami ne znamo. I onda kad smo intelektualci, i onda kad svjesno osjećamo svoju pripadnost samo i jedino hrvatskom narodu, i onda naša ljubav i naše zanimanje za Tursku nije ništa manje. Kemalove pobjede nad grčkom vojskom bile su u svoje doba među bosanskim muslimanima više slavljene nego među samim Turcima, mada je svatko znao da mi od tih pobjeda, zapravo, nemamo nikakve stvarne koristi. Tu našu ljubav prema Turskoj nije nimalo smanjila čak niti odrješita izjava turskog ministra inozemnih poslova, iza Lausanneskog ugovora 1924., kad je rekao da Republika nema, osim vjere, ništa zajedničkog s muslimanskim podanicima države SHS. I još nešto. Na primjer među čistim Turcima u bugarskom i grčkom dijelu Macedonije nismo mogli otkriti niti deseti dio zanimanja za Tursku, od onog koliko je među bosansko-hercegovačkim muslimanima. Zar je onda čudno što smo mi, u času kad smo držali da nam valja mijenjati mjesto stanovanja, selili u Tursku!

Odmah poslije zaposjednuća Bosne po austrijskoj vojsci, 1878., počelo je naše iseljavanje. Najprije pojedinačno ili u manjim skupinama, onda u masama. Selilo se je najprije u Novopazarski sandžak, onda još dalje, u Istanbul i Anadol. Poslije aneksijske krize do svjetskog rata, kad je Bosna postala konačno sastavni dio Monarhije, iseljavanje je postiglo najveću mjeru. Austrija, i onda kad je to htjela, nije mogla zaustaviti taj val. Parole za iseljavanje bile su čisto vjerskog značaja. Neuke hodže i zaglupljeni fanatici propovijedali su jednom zaista čudnom upornošću neodložnu potrebu iseljavanja iz Austrije, jer da islam "ne dozvoljava" živjeti pod daurom. Prodavali smo imetke u bescjenje i, vođeni nadom u carsku blagonaklonost, sijali kosti po pustom Anadolu. Iz

Novopazarskog sandžaka je iseljavanje počelo također 1878., kad su se na tom području pojavili austrijski garnizoni, ali masovna iseljavanja su započela tek 1912., kad je ovaj kraj postao sastavni dio srpske države. Sandžački muslimani su imali mnogo više opravdanja i razloga za iseljavanje, nego mi iz Herceg-Bosne. Iza rata promidžba s vjrskim parolama je prestala, iseljavanja su bila gospodarstvenog značaja i, u manjoj mjeri nego prije, pričalo se je o blagostanju u Kemalovoj Republici, koja se je razvijala u modernu državu pa joj je trebalo stanovništva, a naročito spremnih radnika i obrtnika. Koliku je štetu nama koji smo ostali, našem narodu uopće, a Bosni posebno, nanijelo ovo iseljavanje teško je kazati riječima. Mi tu štetu najbolje danas osjećamo. Ali to je jedna povijesna činjenica i mi na njoj ne možemo ništa promijeniti.

Koliko se je hrvatskih muslimana iselilo u Tursku? Koliko ih danas u toj državi živi? Na ta pitanja može se dati tek približan odgovor. Računa se da se je iz Herceg-Bosne i Sandžaka kroz zadnjih šezdeset godina iselilo barem 200.000 muslimana hrvatskog podrijetla. Austrijske brojidbe iskazuju mnogo manji broj, nu one su nepouzdane i nemjerodavne. Turskih pak brojidbi u ovom pogledu uopće nema. Naši intelektualci u Turskoj uvjeravaju nas da danas ima u Republici 250 do 300 tisuća ljudi hrvatske krvi. Općenito se drži da je taj broj prekoračio dvije stotine tisuća. A to je četvrtina čitave muslimanske Herceg-Bosne. To je jedan, za naše prilike, nenadoknadiv broj.

Najprije su se naseljavali po Kosovskom vilajetu, Selaniku i Rumeliji, kasnije, iza 1912., sve se je povuklo u Istanbul i Anadol, malo ih se je zadržalo u turskom dijelu Tracije. Za Abdul Hamida II. jedno povjerenstvo za iseljenike brinulo se je, u vrlo ograničenoj mjeri i na primitivan način, za raspored iseljenika po Anadolu, taj posao je nastavljen i u Enverovom, odnosno Kemalovom vremenu. Ali nigdje nisu našli jedne nove Bosne, njene prirode i njenog obilja. Naše iseljenike je u masama uništavala kolera i tifus još dok su čekali u Selaniku i Istanbulu, kasnije su ih desetkovali malarija i variola u Anadolu. Pričali su nam (da navedemo samo jedan primjer) da se je osamdeset sarajevskih porodica u jednoj skupini početkom našeg stoljeća naselilo u kraju oko Adapazara. Od ovih porodica samo četiri ili pet imaju još živućih potomaka. Sve ostale je pokosila malarija. Na drugim mjestima promijenjeno podneblje i nedovoljna prehrana donijele su tuberkulozu, koja je zbrisala mnoge naše porodice. I tako dalje. O ovim našim stradanjima, koja se spliću u bolnu životnu tragediju čitave jedne narodne grane, nitko do danas nije pisao. Kažu nam da je Abdul Hamid II. dao sredstva da se u Ankari sagradi čitava jedna gradska četvrt, gdje će se nastaniti bjegunci iz Bosne. Dalje nam pričaju da se je uz tu Bosansku mahalu, koja se i danas tako zove, za pet godina razvilo groblje, koje je bilo veće od ma kog drugog ankarskog. Za pet godina malarija i bijeda su prepolovili ankarske Bosance. Na mjestu tog groblja danas vlada podiže modernu osnovnu školu. Ankarska djeca uče početne nauke u zgradi pod čijim temeljima leže kosti iseljene Hrvatske. Promatrajući tu zgradu, slušajući pričanja prijatelja, koji je sve te tragredije preživio, grčilo nam se je srce,

proklinjali smo one, koji nas navedoše na iseljavanje u tuđinu. Bosanska mahala u Ankari je i danas crna bijeda i nevjerojatna prljavština, svejedno što se ispod nje diže Jeni Šehir, novi Kemalov grad amerikanskog sloga.

Kad se rekne, da naših muslimana ima u Turskoj, to treba shvatiti potpuno doslovno. Jer Bosanaca ima zaista posvud po Turskoj, na svakom kraju, u svakom gradskom naselju, često i po selima. Nismo našli ni jedno mjesto u kojem nema Bosanaca. Drži se da ih u Istanbulu ima najmanje trideset tisuća. Gusta naselja naših ljudi, su naročito u vilajetima Bursa, Biledžik, Kutahija, Balikesir, Čanakkale i Izmir. U mjestima Bursa, Inegoli, Arifije, Biga, Karamursel ili Kutahija izgleda vam da je hrvatski jezik drugi službeni jezik. I mnogi predstavnici vlasti ga razumiju. A iza tog posvud po drugim naseljima. Nema grada i kasabe u kom ne bi bilo naših ljudi, koji su posvud poznati pod popularnim imenom Bošnjak. U Istanbulu u četvrti Fatih, Hrkaj-Šerif ili Edirne-kapu postoje čitave bosanske mahale; selo Rami kod Istanbula ima više Bošnjaka nego Turaka. U Ankari ih ima velik broj, u Kilikiji, kako nam kažu, živi osam tisuća Bošnjaka, koji su zapravo Hercegovci, naviknuti na suptropsko podneblje. Rekosmo ne da se ustanoviti točan broj naših ljudi u Republici. Pri zadnjem popisu stanovništva jedva trideset tisuća označili su hrvatski jezik kao materinji. Ostali su zabilježili turski. Nije naime uputno isticati se Neturčinom. Republika ne pravi nikakvu pa ni najmanju razliku između Bošnjaka i Turaka. Bošnjak može postati sve što i Turčin, ali, na drugoj strani, Republika ne priznaje postojanje nikakve bosanske narodne manjine. Oni su za nju Turci u punom smislu riječi. Država nerado gleda isticanje svoje strane narodnosti i napadnu uporabu svog materinjeg jezika. Uz sve obzire i opreznosti mi držimo da ne griješimo ako broj naših ljudi u Turskoj označimo brojkom od 220.000. Danas u Turskoj živi već četvrto pokoljenje naših iseljenika, praunuci prvih emigranata. Ali ima ih koji su još prvo pokoljenje, koji se sjećaju starog kraja u kom su se rodili. U velikoj većini naši ljudi, barem do trećeg pokoljenja, govore hrvatskim jezikom, onim njegovim žargonom kakvim su govorili bosanski muslimani prije pedesetak godina. U njihov hrvatski jezik uvuklo se je bezbroj turskih riječi. Književnog jezika hrvatskog uopće ne poznaju. Naši ljudi žive istom vrsti porodičnog života kakvi su živjeli i u domovini. Osvjedočeni su muslimani (njih i Arnaute Turci smatraju najčvršćim pripadnicima islama na svijetu), pošteni i radini oni uživaju poštovanje i uvažavanje od strane Turaka u svakom pogledu. Žene se i udaju međusobno, redovito se smatraju nečim različitim od Turaka, mada tu razliku koja je u prvom redu narodnosnog značaja, ne umiju točno odrediti. Djevojke naše krvi su na cijeni, jer su radinije, skromnije i odanije od turskih. Neki dolaze čak u Bosnu da se ožene. Čak i u trećem pokoljenju jezik u porodici je najvećim dijelom hrvatski. Majke nastoje naučiti svoju djecu jeziku domovine, mada je to često vrlo teško. U školama se predaje samo turski, a manjinskih škola uopće nema. Ali hrvatski jezik pomalo iščezava, naročito u krajevima gdje ima malo naših ljudi, gdje su naše porodice osamljene. Ako ostane stanje kakvo je danas, hrvatskog jezika će za trideset ili

najviše pedeset godina potpuno nestati u Turskoj. Veze s domovinom su najmanje što mogu biti, tek pokoji putnik iz naših krajeva osvježava uspomenu na stari kraj, tek pokoji bogatiji naš čovjek iz Turske dođe u Bosnu da provede koji tjedan da kasnije priča drugim o zelenoj zemlji Bosni. Rijetko kada vidite pokoju našu muslimansku novinu među njima. Ili kakvu zbirku krajiških junačkih pjesama. Gdje su u većem broju zajedno, naši ljudi su stvorili pravu bosansku sliku. Obično imaju bosanske kafane u kojima se sastaju na razgovor, živežne namirnice kupuju od svojih trgovaca, navečer se sastaju po sijelima kojim prisustvuju jedino Bošnjaci. Nekoliko begovskih porodica iz Posavine, došavši iz Bosne početkom ovog stoljeća, osnovale su čitavo selo kraj Kutahije i nazvali ga Bosna Džedid (Nova Bosna), tu, u svojim kulama i čardacima, žive istim načinom kakvim su živjeli u Brčkom ili Bijeljini. U Traciji jedno selo se opet zove Jeni Bosna. Možebit ima još takvih imena, a bosanskih sela ima mnogo. U takvim selima čut ćete i našeg guslara, pjesme o Hrnjicama i Budalini Tali stvaraju oduševljenje i nadimaju grudi nekim neznanim ponosom. Na raznim teferičima u kutahijskom kraju čut ćete djevojačku pjesmu kao da ste u Sarajevu, na Zmajevcu ili Nišanu. I nošnje vas često sjećaju na rodni kraj. Prema onim koji dolaze iz Bosne susretljivi su do krajnje mjere. Ako ih pitate kazat će vam adrese Bošnjaka i u najudaljenijim krajevima države. Oni se međusobno poznaju i održavaju najbolje veze. Sve vrline koje smo mi u Bosni već izgubili, sačuvali su naši ljudi u Turskoj. Tamo je općenito pravilo da se na Bošnjaka može u svakom pogledu osloniti.

Naši se ljudi s nekim ponosom osjećaju Bošnjacima, često misle na stari kraj, sa suzom u oku vas pitaju ima li tko od njegove rodbine živ u Bosni ili Sandžaku, kako se kod nas živi, je li još uspravo njegova džamija, tko živi na zemlji što je nekad davno bila njegova! Pokazuju vam pažnju kojom ste tronuti, smatraju vas svojim rođenim, čovjekom koji je ostao na zemlji koju su oni ostavili, ali koju još uvijek ljube. I često, vrlo često misle na povratak u stari kraj.

Sve što se može reći o Turcima uopće, vrijedi i za naše ljude u Turskoj. Ima ih bogatih, ima ih u vrhovima prirada i državne uprave, ali ima ih u ogromnom broju posve siromašnih. Inače, bistriji i okretniji od Anadolaca, pošteni i odani turskoj državi, oni se znaju progurati na više položaje. U narodnoj skupštini u Ankari ima osam zastupnika podrijetlom Hrvata. Među njima čak i jedna žena, otac joj se rodio negdje na Koševskom Brdu u Sarajevu. Ankarski valija Nevzatbey je podrijetlom iz Sarajeva, iz Talirevića porodice. Pročelnik ankarskog zdravstva Salahibey potječe iz Travnika, zapovjednik ankarske armeje general Asim Gündüz podrijetlom je iz Tuzle. Kemalova pokćerka Sabiha Gökćen, poznata turska avijatičarka, potječe također iz Bosne. Rušen Ešref je znamenit spisatelj i opunomoćeni ministar na strani, Husrevbeg Stočević i Zekai su ambasadori. Poklisari Republike Turske u Berlinu, Budimpešti i Tokiju su podrijetlom Hrvati iz Bosne. Uz njih još jedan ne malen broj diplomata, upravnih činovnika, časnika, sudaca, književnika, novinara,

utjecajnih ljudi u državnoj upravi. Republika ima neograničeno povjerenje u naše ljude, oni su to povjerenje zaista i zaslužili. Na ankarskom sveučilištu našli smo velik broj studenata hrvatske krvi i jezika.

Kažu nam da su u Kemalovoj borbi za slobodu države u velikom broju sudjelovali naši ljudi. Kod Eskišehira se je na primjer s Grcima borila u najtežoj bitci čitava jedna bosanska bojna. Masa ih je izginula. Nu kažu nam da je bilo i iznimaka da je bilo naših ljudi koji su ostali vjerni Vahideddinu. U svim naporima na obnovi države naši ljudi nisu ni u čem zaostajali za Turcima. To im se općenito priznaje. Mi se naših ljudi u Turskoj zaista ni u kom pogledu ne trebamo stidjeti.

Naši u Turskoj se osjećaju i bošnjacima i Turcima u isti mah. Ima ih manji broj koji se ističu samo kao Turci, ali ih ima koji neće da su Turci. Nu ima ih i svjesnih Hrvata. Naročito na višim položajima nastoje prikriti svoje narodno podrijetlo. Jedan, podrijetlom Hrvat, na visokom položaju i utjecajan političar, kategorički nam reče: - "Ja sam samo i jedino Turčin, ja nemam druge domovine osim Turske. Ja znam bosanski jezik kao što znam francezki i njemački. Svoje bosansko podrijetlo držim nevažnom povijesnom uspomenom, moja djeca su čisti Turci rođeni u Ankari, oni od mene uopće neće čuti bosanskog jezika!" Ostali nisu tako odrješiti. Jedan narodni zastupnik, rodom iz Sarajeva, naučio je i svoju ženu, rođenu Turkinju, i svoju djecu hrvatskom jeziku i jedino tim jezikom govore među sobom. Jedan drugi zastupnik, koji u Bosni ima rodbine, sprema se da posjeti staru domovinu, mada ju nije do sad nikad vidio, jer je rođen u Turskoj. Pita nas da li držimo da on zna dovoljno hrvatski. U jednoj manjoj istanbulskoj džamiji, u zabačenom kraju, ne znam po čemu, džamijski imam poznade da sam iz Bosne: - "Da mi je još jednom u životu posjetiti Bosnu i vidjeti rodnu kuću u Livnu, pa da umrem zadovoljan"! Ja sam u sebi osjećao svu bolnu čežnju njegove duše. I u njoj sudjelovao s njim.

U radu se često ističu naši ljudi. U Istanbulu, Izmiru i drugim gradovima ima trgovaca milijunaša, gdjekad i veleobrtnika. Svakako je najveći uspjeh postigao merhum Salih ef. Mićijević, rodom iz Mostara. On je živio u sjenovitoj vili u Džemalpašinoj mahali u Adani, a tvrde da je po bogatstvu bio drugi čovjek u Turskoj. Imao je ogromne plantaže u Kilikijskom polju, tkaonice u Adani i Tarsusu, skladišta, veleobrt hljeba, trgovine itd. Nemoguće je pisati o kilikijskom priradu, a da se ne spomene prije godinu dana preminuli osamdesetogodišnji Salih efendija Mićijević, koji se je od uvođenja novih prezimena zvao Salih Bosna. Tko god bio od naših ljudi u tom kraju ostao bez posla nalazio ga je u Salih-efendije, radio je, kako nam kažu, pod boljim uvjetima nego što su radili drugi. Pomagao je Bošnjake na svake načine. Nedaleko od svoje vile prije dvije godine dovršio je prekrasnu džamiju pod kupolom s visokom munarom za što je potrošio 100.000 lira. Zove se njegovim imenom Salih Bosna džamii-šerif. Bosna se posvud preplić e s Turskom. Čitava jedna Bosna preselila se je s Balkana u Anadol, i tu živi i radi, strada i napreduje. U Istanbulu dvojica braće iz Sarajeva broje se među prve trgovce

manufakture, u karamurselskoj tvornici tkanina veliki broj dionica je u rukama Bosanaca, u Istanbulu velik dio trgovine bakrom i drvetom drže naši ljudi. Najmodernije kavane su njihove. U zapadnom Anadolu su naši veleposjednici prvi počeli tečenje riže, u izvozu voća zapremaju vidno mjesto.

Ali susretali smo i mnogo bijede medu našim ljudima. Ja zaista ne znam kako su me već prvi dan otkrili u Istanbulu, ali me je odmah po dolasku posjetilo desetak naših i tužili se na život, pitali kako je u Bosni i bili se mogli povratiti. Povratak isljenih Hrvata iz Turske ostaje pitanje preko kog ne možemo prijeći. Njihovo povraćanje ima smisla samo još u našim vremenima, za desetak godina će asimilacija učiniti svoje, zaboravit će se na Bosnu, zaboravit će i svoj jezik. Tad će za našu narodnu stvar biti konačno izgubljena ova vrijedna i brojna hrvatska naselja u tudini.

Jedan od njih otvorenog srca nam priča: "Ja sam kao dijete došao ovamo. Ovdje sam stvorio porodicu i opstanak. Bosne se sjećam kao kroz san, mada osjećam nešto što bi se moglo nazvati ljubavlju prema staroj domovini. Mi vas, koji ste ostali, volimo i strahujemo za vašu sudbinu. Nama je ovdje dobro, ako je svima drugim Turcima dobro. S njima zajedno se dižemo i padamo. Mi volimo Tursku isto toliko koliko i sami Turci, mada ne krijemo da smo u narodnom pogledu nešto drugo nego oni. Ali mi druge domovine osim Turske nemamo, mnogo smo se napatili dok smo ovdje stvorili opstanak, da se povratimo još bi se više napatili. A pitanje je imamo li se gdje povratiti. Turska je naša a mi smo njeni, mada nam u žilama ne teče turanska krv. Mi smo još Bošnjaci, još govorimo svojim jezikom, ali naša djeca to više neće biti, oni će biti samo Turci. Možebit se kod vas živi ljepše i udobnije nego ovdje. Ali mi ćemo ovdje ostati i ovdje pomrijeti. Kad smo izbjegli, Turska nas je primila kao svoju rodenu djecu, prigrlila nas i s nama podijelila svoj posljednji zalogaj. Mi joj to ne možemo zaboraviti!" Ma koliko nam bio simpatičan povratak naših ljudi u stari kraj, mi na ove iskrene i uvjerljive riječi nismo mogli ništa odgovoriti. One pokazuju svu tragiku u Tursku iseljene Bosne.

Samo jedno želimo poručiti našem svijetu koji pokatkad, kroz tešku borbu za opstanak, pomisli na seljenje u Tursku: Ne idite odavde, jer jedne Bosne nećete naći nigdje na svijetu! Naša domovina je blagoslovljena zemlja, znajte sigurno da se nigdje ne jede sladi i lakši hljeb nego ovdje. Znajte da ga je svugdje teže i mučnije zaraditi. Turska ima svoje brige i nevolje, svoju sirotinju i svoje patnje. Ona se ne može o vama brinuti onako kako bi vi htjeli. Ako hoćete raditi ovdje ćete naći dvostruko lakši rad nego u Turskoj. Nama su govorili naši ljudi, koji žive u Turskoj da odvraćamo naš svijet od seljenja. Turska nije bajoslovna zemlja blagostanja nego siromašna država, koja se tek nalazi na putu da postane ono što je Bosna već najmanje dvadeset godina. Jer naša Bosna je potpuna Europa, Turska je još uvijek Azija u punom značenju te riječi, tek na putu da postane moderna država.

(Iz knjige *Turska, danas i sjutra*, 1939.)

Starčevićev nazor o bosanskim muslimanima ne samo da je suvremen nego je prvi potpuno nepristrani nazor na Hrvate muslimane i na bosansko pitanje uopće. Muslimani u Starčevićevom djelu gledaju svoju prvu iskrenu apologiju. Ta činjenica izaziva kod njih osjećaj dubokog poštovanja i harnosti prema Ocu Domovine i jača kod njih narodnosnu svijest. Njegova nauka ulijeva svim Hrvatima, katolicima i muslimanima, smisao za međusobno bratsko razumijevanje i ljubav, koja je toliko potrebna u međusobnim odnosima i zajedničkim nastojanjima oko izgradnje, jačanja i procvata mile nam domovine Hrvatske na sreću svega hrvatskoga naroda.

Starčević je kroz čitavo vrijeme imao živo zanimanje za muslimane. Štoviše on je imao mnogo naklonosti prema islamu. "U sustav koji je stvorio islam, Starčević projicira svoje političke, društvene, gospodarske, prosvjetne i vjerske ideje, određuje svoj ideal tolerancije, društvovne i gospodarske pravde, svoju koncepciju države".

Starčevića zadivljuje što "u mnogih krstjanskih državah nijedna, ni krstjanska vjera nije onako slobodna, kako su u Turskoj slobodne sve, bez razlike". Starčevićeve naklonosti za islam, Bosnu i bosanske muslimane su kao predodređene, u njima "ima nešto otajno, kao neki glas krvi koji budi dozive iz prošlosti".

Svoje glavne misli o Hrvatima muslimanima Starčević je izložio pored ostaloga u raspravi "*Iztočno pitanje*" (Zagreb 1899. i Sarajevo 1936.). Smisao ove rasprave jest unijeti svjetlo istine u međuvjersko pitanje Bosne, dati pravilnu osnovicu za njegovo temeljito rješenje, ispraviti sva kriva shvaćanja i ukorijenjene zablude o bosanskim muslimanima i nepristrano objasniti njihov odnos prema sugrađanima drugih vjera.

Mi ćemo se ovdje zadržati na Starčevićevoj obrani Hrvata muslimana i na njegovoj osnovici za rješenje međuvjerskog pitanja kod nas.

Starčevićev istup u obranu bosanskih muslimana najodlučiji je momenat u zaista zanimljivoj povijesti približavanja i mirenja Hrvata katolika s Hrvatima muslimanima. Ona u malom predstavlja približavanje i mjerenje Zapada s Istokom, s tom razlikom što je ostalu Europu s Istokom mirilo i zbližavalo pjesništvo i politika, dok je među nama odlučio glas krvi ... To je u našem slučaju bitno. Ali ni ostali čimbenici u ovom razvoju, zajednički za čitav Zapad, nijesu manjkali u zbližavanju Hrvata iz trojedne kraljevine s muslimanima u Bosni. Tako na primjer kada je za Europu Istok bio samo "bajni" i "čarni" Istok, jasno se zapaža i u Gundulićevu "*Osmanu*" bajnost toga Istoka kao nešto više od puke predstave zapadnokršćanskog svijeta. Štoviše, to se događa upravo u vrijeme kada je zapadna vjerskopolitička protimba protiv prodiranja islama silno ojačala. Dubrovački pjesnik Vetranić (1521.) je također za pomirbu

Dubrovnika, svoje uže domovine, s islamom u vrijeme kad je Rim pozivao na križarske vojne (1514.).

A kada je europsko javno mnijenje prešlo brzim razvojem događaja na stvaranje narodnosnih država, nastao je i kod Hrvata katolika preokret u nazoru na Hrvate muslimane. Tu se rodila misao, tu se čula riječ da su i bosansko-hercegovački muslimani Hrvati. S obzirom na zeljopisni, povijesni i narodoslovni položaj Hrvatske to je sasvim prirodno. Da, ali prije osamdeset godina izreći da su i oni "Turci" o kojima su 1878. godine za zaposjednuća Bosne kolale po ustrašenim selima gornje Posavine bajke da ih ima s konjskim repovima, da su i to Hrvati, dapače nekakvo najstarije i najčišće hrvatsko plemstvo, pa i visoko obrazovanom crkvenom i ostalom plemstvu dati naslutiti da bi se hrvatska državna i narodna budućnost imala graditi u jedinstvu s obzirom na ove tako tuđe, tako različite " Turke" - to je, kako god nam se danas čini prirodno, bio onda jedan prevratnički glas, znak jedinstvenog uzleta hrvatske narodne misli. Zna se da je do tada kod katolika Hrvata geslo "za krst časni i slobodu zlatnu" bilo svetinja, da je u tom smislu Mažuranić ispjevao pjesmu *Smrt smail-age Čengića*, koje katoličko javno mnijenje postavi i radi namjere njegovih formalnih vrlina i radi namjere među prva djela narodne književnosti. Ta namjera jest da križ ima pobijediti polumjesec. To je bio aksiom protiv kojega nitko nije prigovarao. Ustati protiv toga aksioma mogao bi samo slobodoumnik, protivnik austrijskog apsolutizma i ruskog despotizma, ruskog knuta, koji je zaprijetio Europi novim barbarstvom. Zapadna je Europa bila puna takovih ljudi, ali u Hrvatskoj bilo ih je malo, a samo se jedan usudio izaći sa svojim mnijenjem na javu. To je bio neumrli dr. Ante Starčević.

"Kakvi Turci, vlastelini u Bosni? Ono je hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Europi". Ovakovim istupom on je prekinuo sa stoljetnom tradicijom nepomirljive mržnje prema muslimanima. On je ruglu izvrgao Mažuranićevu pjesan, čiji je sadržaj u hrvatskom javnom mnijenju služio čitava desetljeća kao neki credo. On je bosanske muslimane proglasio najstarijim, najčistijim plemstvom, on je uzvisio njihovu uljudbu, poštenje i junaštvo. On je napokon samom islamu priznao mnoge prednosti nad kršćanstvom.

Još 1851. godine ocjenjujući Jukićev znanstvenoknjiževni zbornik "*Bosanski prijatelj*", veli: "U Bosni živi strana našeg najčišćega, najnepokvarenijega naroda, koji lakše može biti bez nas, nego mi bez njega. Za nas je njegov život znamenitiji nego li pariških proletera i njemačkih mudraca; njegovo je naravno stanje za nas korisnije i potrebnije, nego zapadna civilizacija, koja smućuje pamet, truje srce, ubija nam život". Od toga njegovog suda, pa do novih suvremenih pogleda na bosansko-hercegovačke muslimane, islam i njegovu prosvijetljenost bio je samo jedan korak. Taj korak bio je buntovan, prevratan za sva tadašnja hrvatska naziranja, pokušaj promjene iz temelja. U oduševljenju, kojim Starčević govori o islamu, poimence o Hrvatima muslimanima ima iskrenoga zanosa, kojeg veliki Starčević nikada nije krio.

Odlučno je da je dr. Starčević našao smionosti obračunati s tradicionalnim

gledanjem dotadašnjega hrvatskog naobraženoga svijeta na život u Bosni i počeo rušiti pregrade koje je politički razvoj digao između kršćanskih i muslimanskih Hrvata; Starčević je razbio privid, da je prijeko u Bosni zavjetni dušmanin, on je gasio aureole krilatica kao što su "predzide kršćanstva", "za križ časni i slobodu zlatnu" i tvrdio da odanle ne prijeti opasnost za narodnu slobodu Hrvata.

U Bosni on ne gleda neprijatelja pod čalmom, nego dio svoga naroda, brata po krvi, jeziku, predaji, samo druge vjerske pripadnosti, a ta je navijek za Starčevića nevažna, kada se radi o narodnom jedinstvu i o borbi za vlastitu državu.

Pod apsolutizmom naravski nije bilo moguće javno isticati takva prevratna shvaćanja kakva je Starčević ispovijedao i tražio u odnosu Hrvata prema Bosni. Može ih promicati samo usmeno u uskom krugu svojih poklonika i prijatelja. Svoje stanovište vidljivo je označio samo 1858. napisavši u "*Hrvatskom kalendaru*" za tu godinu jedan članak o Muhamedu, naglasivši svoje naklonosti prema njemu. Tek kasnije, 1868. godine on otvoreno objavljuje svoje misli.

Baština duha hrvatskih predaja u Starčeviću jamačno je najjače vidljiva u njegovim razmatranjima o islamu, Turskoj i Bosni. Pišući o Turskoj Starčević naravski uvijek misli na položaj Hrvatske. Starčević u Turskoj gleda u prvom redu državu u kojoj živi kakav milijun duša najčistije i najplemenitije krvi hrvatske i uz to kakva dva milijuna drugih nemuslimanskih, pohrvaćenih ljudi.

Kad Starčević govori o muslimanima, imamo dojam da je morao proživjeti među nama makar deset godina, da mogne s onoliko poznavanja govoriti o našem životu i onako nas sigurnim dokazima braniti. Braneći muslimane on kaže da muslimani umjereno žive, ne igraju se za novce, ne troše mnogo na odjeću ni na obuću, ne drže se mode, nego imaju stalan kroj. "Pomisli kakva su gospoda drugdje, gdje se u jednu večer na tisuće forinti proigra, gdje jedna ženska, ako ima, na same dronjke potroši više nego pedeset muslimanskih gospođa, a gdje su zabave, gdje gošćenja itd." Nažalost, danas se ova Starčevićeva važna pojedinost o vrijednosti i odlikama jedne sredine na nas više ne odnosi, jer smo i suviše pošli za tuđim hrđavim običajima, koje nismo prije poznavali.

"Sami muslimani u svemu carstvu rade, i to veselo, jer im to njihova vjera nalaže, ali ne rade kao marva nego kao ljudi razložno: svaki se nečim korisnim bavi. Muslimani redovito vjeruju u Boga, u dušu, u budući život. Takav čovjek ne može lako krivičan biti, ili iskati više nego mu zakon dopušta. Drugdje su takovi ljudi rijetki."

"Bosansko plemstvo zna samo svoje tradicije, ima duševnost, poštenje, zdrav um i ponos, zauzeto je za slobodu ... Ako vam ovaj plemić vidi kraj kuće divljaku voćku, mrzi vas i prezire, jer niste na nju nakalemili pitomu voćku. Ako vas vidi da gazite zakone vaše vjere, bila ona koja mu drago, on vas mrzi i prezire. Ako vas vidi da gazite njivu zasijanu žitom, a možete, makar okolišavajući i čitavu uru, drugim putem proći, on vas mrzi i prezire... Ako njemu pripovijedate

štogod, što on drži da nije moguće, on uzimlje da lažete, da ga varate i to mu je najveća uvreda. Mogao bi vas i ubiti ako prokunete Boga, vjeru, sveca. Ako reknete nepristojnu riječ, on vas mrzi i prezire. Ako se pak osvjedoči, a na to je uvijek pripravan, da govorite istine, od njega nemate vjernijega i marljivijega učenika".

Starčević je imao mnogo sklonosti prema Bosni, koja je po njegovom shvaćanju imala postati središte hrvatskog narodnog jedinstva, s osobitim obzirom na njegovoj sredini i vremenu tako "tuđe", tako u svemu različite "Turke". On je pokazao puno smisla za bosanska pitanja i objavljivao sasvim izgrađene ideje o preustrojstvu, koje bi bio promicao u Bosni i kojima bi preustrojenu i suvremenu Bosnu učinio žarištem hrvatske politike, koje bi kao središte privlačilo ostale hrvatske zemlje. Zdrava je i njegova temeljna misao, da najprije treba odgojiti i preobraziti čovjeka, a onda društvo, a ta misao u cijelosti vrijedi i danas.

Za ostvarenje te misli, pokraj izgradnje nepristranog gledanja na bosanske muslimane, Starčević smatra za najvažniji posao pravilno riješiti međuvjersko pitanje u Bosni. U pravilnom rješenju toga pitanja Starčević vidi jedan od temeljnih stupova hrvatske države. Zato se on mnogo bavio tim tako teškim pitanjem u životu međuvjerskih sredina i dao za rješenje ovoga pitanja kod nas osnovicu, koja je nezamjenjiva, isključiva. O njenoj primjeni zavisi posljedak i sudbina cjelokupnog djela. Ova Starčevićeva osnova svodi se uglavnom na davanje najširih, potpuno jednakih samouprava za obje hrvatske vjere: islamsku i katoličku, tako da se osjećaj vjera i crkava potpuno isključi iz političkog života Hrvatske. Država pak imade "ne miješati se u vjere, nego duhovnicima odrediti stalnu plaću, škole i sve što u vjeru spada".

U pitanju sudjelovanja naroda u upravi zemljom i u državnoj vlasti Starčević traži da se ona prepusti ljudima, koji imaju svojstva, koja ti položaji zahtijevaju, bez obzira na vjeru tih ljudi.

(*Novi Behar*, 1941.)

Muhamed Hadžijahić

Hrvatsko nazivlje za mjesece kod muslimanskog pučanstva u Bosni

Kako je poznato, osim Čeha, Poljaka i Malorusa narodne nazive za mjesece sačuvali su od svih južnoslavenskih naroda jedino Hrvati i Slovenci, dok primjerice Srbi i Bugari upotrebljavaju latinska imena kao oznaku za pojedine mjesece u godini. Važno je k tome spomenuti pisanje pok. dr. T. Maretića u članku "*Narodna imena mjesecima*", izašlom u V. knjizi "*Nastavnog Vjesnika*" za g. 1897., koji je došao do zaključka da imena siječanj, veljača, ožujak itd. po svoj prilici nije sačuvao prosti narod, nego su se sačuvala književnom tradicijom među katoličkim popovima i fratrima te drugim pismenim ljudima. Međutim prije nekoliko godina napisao je Fehim Spaho nekoliko članaka, i to u "*Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*" od 1930., zatim u "*Obzoru*" od 24. prosinca 1931., te u kalendaru "*Napredak*" za 1935., u kojima je obradio neke turske rukopisne kalendare (najstariji iz god. 1550.) sačuvane u Herceg-Bosni s hrvatskim nazivima za mjesece. Ovaj je njegov rad upotpunio dr. Ćiro Truhelka u svojoj raspravi, tiskanoj u kalendaru "*Danica*" za 1933., pod naslovom "*Hrvatsko nazivlje mjeseci u turskim kalendarima*", kojim je povodom ovaj naš učenjak opetovano istakao važnost orijentalistike za našu historiografiju. Uz ove priloge Spahe i Truhelke može se navesti da su se hrvatski muslimani služili narodnim nazivima ne samo u kalendarima, nego i u sanovnicima i u kronikama, jer se, naime, u privatnoj kolekciji orijentalnih rukopisa Osmana Sokolovića iz Sarajeva sačuvao jedan rukopisni sanovnik na turskom jeziku s hrvatskim nazivljem za mjesece, dok se s druge strane zna primjerice za sarajevskog ljetopisca Mula Mustafu Bešeskiju da je u svojoj medžmui (bilježnici) upotrebljavao nazive siječanj, veljača itd. Time smo dakle utvrdili, da hrvatsko nazivlje za mjeseca nije ostalo nepoznato niti muslimanskim kulturnim trudbenicima u bosanskoj prošlosti, što znači da, s obzirom na ovaj moment, naši muslimani nisu zaostajali za svojim katoličkim sunarodnicima.

U vezi s Maretićevom konstatacijom o nepoznavanju hrvatskih imena mjesecima kod širokih slojeva hrvatskog katoličkog pučanstva, možemo nasuprot tome navesti da je ovo nazivlje sve do danas sačuvano među muslimanskim žiteljstvom u Bosni i Hercegovini. Seid M. Traljić u svome članku o starom i novom kalendaru u Bosni navodi pripovijedanje Ahmedage Kumašina iz Sarajeva, koji mu je rekao da "njegov otac i svi ostali članovi porodice nisu znali za latinska imena mjeseci, nego samo za narodna" ("*Narodna uzdanica*", kal. za god. 1939.), a Suljo Suljagić je ispitujući sedamdesetpetgodišnjeg starca Đulagu Zeherovića iz Sarajeva ustanovio da su mu poznati nazivi: veljača, lipanj, kolovoz, rujan, listopad i prosjenac, pa je taj starac još rekao da je lipanj u ono doba godine "kad je lipa u najvećem jeku", rujan "kad ruj uzruje" (!), kolovoz "o Alidunu", a prosjenac "kad se vukovi

kucaju". U Sarajevu je vrlo dobro poznata "mačja veljača", a Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak u svome "*Narodnom blagu*" navodi dvije narodne uzrečice "Veljača mačja derača" i "Veljača privrtača". O svibnju pak sačuvala se je uzrečica koju sam prvi put čuo od prijatelja rahm. Seada Omerovića "Što mi se ovaj mjesec oduljio k'o dugi svibanj", pa u vezi s tim zabilježio sam ovo narodno pričanje: Jedan čovjek kupi na pazaru mnogo suhoga mesa pa pošalje kući i rekne ženi: "Ostavi na tavan, pa kad dođe dugi svibanj onda ćemo trošiti". Kada su nastali dugi dani, telal (glasnik) oglasi, da je došao dugi svibanj, pa čim je ova žena ugledala telala, zapitat će ga: "E, jesi li ti dugi svibanj. Hodider ovamo, ostavio ti moj čovo pečenicu" i dade mu meso (po kazivanju Ibrahima Halilbašića iz Sarajeva). Naziv za prosinac sačuvao se je u četiri narodne pjesme. U spjevu "*Boj pod Banjom Lukom*" koji je zabilježio Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak (Sarajevo 1888.)[1] spominju se ovi stihovi:

- U to doba udariše Turci
Ko iz gore u prosincu vuci.
Halaknuše, Boga spomenuše
Svi na vlaški tabor udariše.

U pjesmi "*Janko kapetan i turski sužnji* (u izdanju Matice hrvatske) pjevač Salko Vojniković je citirao:

A kad oba čuše pobratima
Zgledaše se jedan na drugoga
Baš ko vuci prosinca miseca.

Pjevač Bećir Islamović kazivao je dr. Marjanoviću stihove:

- Kad to ču Dulić bajraktaru
Na njemu se dlaka podignula
Ko na vuku prosinca miseca.

Od narodnoga pjevača Ibre Topića zapisani su ovi stihovi:

- Kamo t'vjera u putu te srela,
Crn ti obraz na obadva svita!
Kad Alaga riči razumio
Na njeg višnja boja ošinula,

[1]Ovo je Kapetanovićevo djelo preveo na turski jezik bosanski emigrant u Turskoj Osman Mazharpaša i tiskao 1906. pod naslovom "*Hrvatdžeden terdžume Banja Luka sahrasii muharebesi Hersekli Dede paša zade Osman Mazhar*", Istambul 1926., te iz navoda "prijevod s hrvatskog" nije teško stvoriti zaključak o nacionalnoj orijentaciji muslimanskih iseljenika u Tursku u doba Austrije.

Na njemu se dlaka ispravila
Ko na vuku prosinca miseca,
Kad ugleda jalovicu ovcu.

Kao indirektan dokaz za tvrdnju o rasprostranjenosti hrvatskih naziva među širokim slojevima bosansko-hercegovačkih muslimana može poslužiti i jedna naredba zemaljske vlade u Sarajevu od 19. listopada 1880. broj 23936 u kojoj se govori o "ovozemnom običaju pučanstva" da se služi narodnim nazivima za mjesece, te se tom prilikom naređuje da se u svim na stranke upravljenim pozivima pisanim "zemaljskim" jezikom pored naziva siječanj, veljača itd. uvijek, upotrijebe i latinski nazivi: januar, februar itd. (*Sammlung der fuer Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze Verordnungen und Normalweisungen*, Wien 1880., str. 88).

Nakon ovih navoda mislimo da je jasno obilježena narodna orijentacija muslimana Bosne i Hercegovine i s obzirom na moment o upotrebi hrvatskog nazivlja za mjesece, naročito kada se uvaži da su s jedne strane spomenuti nazivi Srbima ostali nepoznati, a s druge strane da se je ovim nazivljem služila ne samo muslimanska inteligencija u prošlosti, nego i široki slojevi naših muslimana. I ovaj ovdje istaknuti moment pokazuje da je Herceg-Bosna bila ona naša pokrajina koja je u najvećoj mjeri konzervirala tekovine naše narodne kulture.

(*Obzor*, 1939.)

Petar Grgec

Muslimanski udio u stvaranju hrvatskoga narodnoga pjesništva

U novijoj hrvatskoj umjetnoj književnosti muslimanski pjesnici i pisci zauzimaju vrlo ugledno mjesto. Oni su po svojem stilu potpuno ravnopravni katoličkim pjesnicima i piscima. Dokazuju to i imena: Ahmed Muradbegović, Alija Nametak, Salih Alić, a od starijih Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Edhem Mulabdić itd.

U starijoj hrvatskoj književnosti nije bilo tako. U njoj doduše nalazimo Hasana Kaimiju, Muhameda Hevajija Uskjufija, Sajida Vehaba Ilhamiju, ali oni se ne mogu mjeriti s Marulićem, Gundulićem, Marinom Držićem, Hektorovićem, Đorđićem, Kačićem i Relkovićem.

Razlog je u tomu, što je muslimanski srednji i - budi nam dopušteno reći - humanistički vijek trajao duže nego katolički. U muslimana su njihovi "začinjavci" i "humanisti" bili istom onda zapravo počeli živjeti i raditi, kada su hrvatski katolički književnici prestali pisati glavna svoja djela latinskim jezikom, i kada su dubrovački trubaduri i Marko Marulić već bili stvorili potpuno izgrađena hrvatska književna djela.

Do Marka Marulića imamo lijep niz hrvatskih katoličkih književnika, koji su radili za zapadnu europsku kulturu. Janus Pannonius, Aelius Lampridius Cerva, Georgius Benignus i mnogi drugi nisu se bojali takmičenja s prvim europskim humanističkim pjesnicima i učenjacima. Isti su zanos pokazali i istu slavu poslije njih stekli u istočnom kulturnom isječku Derviš-paša Bajezidagić, Nerkesi Es-Saraji, Abdulah-efendija Bošnjak, Hasan Kafi-efendija Pruščak, Mustafa Ejubić, nazvan Šejh Jujo i mnogi drugi koji su potekli od naše krvi, a pisali su arapskim, turskim ili perzijskim jezikom. Ti i takvi pjesnici i učenjaci nisu se naprosto izgubili kao tuđi privjesak, nego su proširili poznavanje i čast svojega narodnoga imena. Jer zacijelo su upravo oni mnogo doprinijeli tomu, da je turski povjesničar Ali mogao napisati:

"Što se tiče plemena Hrvata, koje smještaju uz rijeku Bosnu, njihov se značaj odražava u veseloj naravi; oni su po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvani. Duša im je čista, a lice svijetlo; većinom stasiti i prostodušni - njihovi likovi naginju pravednosti. Golobradi mladići i lijepi momci poznati su po pokrajinama radi naočitosti... Bez sumnje Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnošću, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira, u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave."

Gledajući na niz tih darovitih spisatelja, umnika, upravnika i vojskovođa u Turskom Carstvu, koje je kao baštinik Bizantinaca okupljao u sebi istočne narode i kulture, uzviknuo je Safvet-beg Bašagić u jednoj pjesmi ponosno:

Odnijesmo dosad mejdan i na maču i na peru!

Nije važno, je li bilo baš tako. Danas se više ne prepiremo o tom niti

dobacujemo jedni drugima u lice: Mi smo pobjednici, a vi ste poraženi! Raskinut je isto tako okvir Zapadnoga Rimskoga Carstva, koje su bili baštinili Habzburgovci, kao i okvir Istočnog Rimskog Carstva, koje su do najvećeg rasprostranjenja bili doveli osmanlijski carevi. Poraz ili zapravo prolaznost jest na strani tih dvaju imperija, a u razvoju nove Europe, kada svaki narod sakuplja sve svoje sinove oko domaćega ognjišta, mi Hrvati uzimamo u svoju povijest isto tako Nikolu Jurišića, Jurja Utišenica, Stjepana Brodarića, Julija Klovića, Ruđera Boškovića, kao i Ahmed-pašu Hercegovića, Mehmed-pašu Sokolovića, Sinan-pašu Borovinića, Dilaver-pašu, Memi-pašu, Tahvil-pašu Kulenovića i Rustem-pašu Hrvata. Svi su ti ljudi nosili u svojoj konstituciji oznake naše rase, a u svojem su djelovanju bili povezani, ne samo sa širokim međunarodnim prostorom svojih imperija i kulturnih zona, nego i sa svojim zavičajem.

Dr. Ćiro Truhelka istaknuo je na više mjesta u svojim spisima, kako su bosanski i hercegovački velikaši, koji su prvi prešli na islam, uzimali na svoje dvore u tuđini domaće "dijake", koji su im bili tajnici, dopisnici i knjigovođe. Možemo s najvećom vjerojatnošću pretpostavljati, da su im oni pjevali i tako zvane "dijačke" pjesme, slične ili možda potpuno jednake našim starim bugaršticama. Svakako su ti velikaši voljeli dragu materinsku riječ isto onako kao u puno kasnije vrijeme i onaj njihov potomak, koji je živio u Carigradu, pa je jednom rekao da bi poginuo kad ne bi duže vremena čuo svojega jezika.

Od Ahmed-paše Hercegovića pa sve do najnovijega vremena postojao je neprekidan niz bosansko-hercegovačkih paša, begova i aga, koji su uzdržavali ili barem podupirali narodne pjevače i na taj način stekli besmrtne zasluge za hrvatsko narodno pjesništvo.

Kad je godine 1530. Benedikt Kuripečić putovao u Carigrad i kada se godine 1531. vraćao iz Carigrada natrag, slušao je u Bosni pjesme o različitim junacima, među kojima je zabilježio i nekog "Malkošica". Maretić, koji kao vukovac najčistije vode nije poznavao dovoljno povijesti hrvatskih muslimana, htio je u tom "Malkošicu" utvrditi opjevanog Stipana Maljkovića. Međutim, jasno je, ako prezime "Malkošic" pretvorimo u pravi narodni oblik, da dobivamo izgovor Malkočić. Ta je obitelj imala na početku 16. stoljeća već muslimansku predaju jer joj je utemeljitelj bio Bali-beg Malkočić ili Malkočević, koji je poslije osvojenja Bosne vršio u svojoj domovini različne službe, a godine 1475. spominje se prvi put kao vrhbosanski sandžak (sanzachus Verchbosanie). On je ratovao s opjevanim vojvodom Matijaša Korvina despotom Vukom Grgurevićem, koji je 1476. zauzeo Srebrnicu i provalio sve do Sarajeva. Bali-beg je podigao u Sarajevu više javnih zgrada, među kojima se ističu most i kupalište u Balibegovici ulici i džamija Balibegovica. Iz obitelji toga Malkoča ili Malkočića potekao je i onaj "Malkošic", kojega je godine 1530. Kuripečić vidio kao subašu u Kamengradu te je izričito zabilježio u svojem putopisu da se o njem pjevaju narodne pjesme. Kasnije je taj beg Malkočić kao hercegovački sandžak-beg u društvu s bosanskim ulemom pobijedio godine 1544. kršćansku vojsku pod Zrinskim i Bildersteinom. Ponoseći se svojim uspjesima pozivao je

Zrinskog na mejdan. Provaljujući u krajeve kršćanske Hrvatske bavio se neprestano mišlju da osvoji Bihać, Krupu i Dubicu. Ne možemo pretpostavljati da su pjevači koji su slavili toga Malkočića, bili kršćani, a muslimani su šutjeli, nego iz Kuripečićeva svjedočanstva moramo zaključiti da su ugledne muslimanske obitelji u Bosni već tada podupirale narodnu pjesmu među muslimanima.

Ne smijemo biti jednostrani ni onda, kada čitamo podatak madžarskog ljetopisca Sebastijana Tinodija, koji je zapisao, da je beg od Lipe bogato nadario kršćanskoga pjevača Dimitrija Karamana kao najboljega guslara. Taj nas podatak ne ovlašćuje na zaključak da takvih pjevača nije bilo i među muslimanima. Upravo obratno. Muslimanski velikaši bili su u prvom redu zaštitnici svojih muslimanskih narodnih pjevača, koji su stihovima uznosili slavu Malkočića, Ljubovića, Kulenovića, Čengića, Firdusa, Filipovića, a uz to su znali nagradivti i kršćanske pjevače. Tako je postupao, ne samo beg od Lipe s Dimitrijom Karamanom, nego su tako radili i bosanski begovi 19. stoljeća s Jukićevim i Šunjićevim kupreškim guslarom Petrom Raničićem.

Gotovo tri stoljeća živjelo je muslimansko narodno pjesništvo, a da ga nitko nije unosio u književnost. Istom u prvoj polovici 18. stoljeća zabilježene su muslimanske narodne pjesme prvi put u takozvanom *Erlangenskom rukopisu*. Mnogo će se još rasprava napisati, dok se posve ne razjasni postanak toga rukopisa.

Za danas znademo stalno, da je 217 što epskih što lirskih pjesama u njem zapisao neki Nijemac, koji je putovao od Bihaća do Zemuna i do Bačke i Banata. On je pisao ćirilicom, a pomagali su mu, kako neki znaci kazuju, i zapisivači, koji su se služili latinicom, i to u onom pravopisu, koji je bio običajan u Bosni i u Dalmaciji. Sakupljač se susretao s pjevačima i kazivačima, koji su upotrebljavali različita narječja i pripadali različitim vjeroispovijestima. Morao se susresti i s muslimanima, od kojih je bilježio pjesme. To mu je bilo lako moguće, jer je austrijska vojska u doba ratova princa Eugena Savojskoga i Josipa II. bila prodrla na više mjesta u Bosnu, a uz to je mogao preuzimati narodne pjesme i od muslimanskih zarobljenika, koji su se nalazili po različitim taborima i mjestima u državi Habzburgovaca. Ne bi bilo doduše isključeno da je on bilježio muslimanske narodne pjesme i od kršćanskih pjevača i kazivača, ali to je manje vjerojatno. Svakako ni to ne bi oduzelo tim pjesmama njihova izvornoga značaja.

Analizom *Erlangenskoga rukopisa* nalazimo u njem priličan broj muslimanskih narodnih pjesama. Npr. već pjesma 6., koja pjeva o agi Asan-agi, kako otpušta svoju mladu ženu radi neopravdane ljubomornosti, ima sve znakove muslimanskoga podrijetla. Kršćanski se pjevač ne bi tako dugo zadržavao na pojedinostima, koje su čisto muslimanske. Isto tako muslimanska mora biti i pjesma 24., koja kazuje, kako Asan-aga odilazi "u Hrvate u svoje timare", a u dvoru ostavlja sestru Umihanu i Kumriju robinju. Nemoguće je odrediti, gdje je narodni pjevač ili kazivač zamišljao te "Hrvate". To je moglo

biti ne samo u Turskoj Hrvatskoj, gdje je Evlija Čelebija nalazio kape "hrvatske", nego i u drugim krajevima, kuda je dopirala vlast bosanskih vezira, kako se vidi i iz naslova Ferhad-bega, koji se godine 1558. potpisuje: sandžak kliški i hrvacki i primorski. Među ostalim nesumnjivo muslimanskim pjesmama *Erlangenskog rukopisa* ističu se osobito one pod brojevima 25, 54, 55, 57, 58, 61, 68, 77, 85, 86, 88, 91, 93, 95, 99, 101, 103, 104, 108, 126, 130, 140, 158, 159, 161, 162, 184, 191, 193, 200. Premda je to već čitava zbirka epike i lirike, ipak nam ona još ne daje potpune slike pjesničkoga stvaralačkoga rada bosanskih muslimana krajem 17. i 18. stoljeća. Muslimanski su vojnici voljeli nepoznatomu "Švabi" pjevati paprene i masne "začinke", koje je on, kako se čini, s osobitim užitkom tražio od njih. Od pravih epskih pjesama otpale su ne samo sve legende i bajke (miti), nego i sve duže junačke pjesme. Ipak se iz krnje slike vidi da je tadašnje muslimansko narodno pjesništvo bilo postiglo potpunu formalnu savršenost.

Erlangenski rukopis nije bio poznat ljudima, koji se zanimaju za književnost, sve do godine 1913., kada je pronađen u sveučilišnoj knjižnici u Erlangenu, a odatle ga je njemački učenjak Gesemann izdao na svijet istom 1925. godine.

II.

U doba, kada se zapadna Europa stala življe zanimati za narodne umjetnine, muslimanske su narodne pjesme ostale nepoznate i nepriznate. Nije im pomogla ni "*Hasan-aginica*", koja je očito potekla iz muslimanskoga područja, a zapala ju je časna zadaća da prva krči put svjetskoj slavi našega narodnoga pjesništva.

Prilike nisu krenule nabolje ni onda kada je pred Europu stupio Vuk Stefanović Karadžić.

Bit će da je preoštro sudio o njem Mehmed Dželaluddin Kurt, kada ga je optuživao da je on "znao ne samo mjesto imena Meho ili Fata metnuti Jovo ili Mara, nego i po svom planu i cijele naše narodne pjesme izvrtati". Uzajamno izmjenjivanje kršćanskih i muslimanskih imena našao je Vuk već u samom narodu, jer su odvajkada muslimani i kršćani preuzimali pjesme jedni od drugih i preokretali ih na svoj kalup. Najočitiji primjeri, kako su kršćani preuzimali pjesme od muslimana, jesu: "*Hasan-aginica*", ili ona pjesma u kojoj se Selinu (Selimu!) stavlja na grobnu ploču "krsno ime" (MH-V., pj. 97.), ili "*Ženidba Milića Sejina*" (Huseina!) "sa prilikom Dukandunom selom" (Ib., pj. 177.) ili legenda o dženetskoj huriji, koja je u kršćanskom obliku postala "djevojkom od raja" (Ib., pj.6.). Lj. Kuba zabilježio je i ove stihove:

Razboli se lijep Ivo
Na Derzovu ravnom polju.
Viš' glave mu bojno koplje,
A za koplje dore svezat,

Gricka travu do korijena,
Kopa zemlju do koljena.[1]

Vidi se već na prvi mah da je ovdje "lijep Ivo" istisnuo Đerzeleza Aliju. Tu se zacijelo Kubi ne može ništa prigovoriti, jer je on zabilježio tekst onako kako ga je čuo u narodu.

S druge strane i muslimani su preuzeli od kršćana i vinopiju Dojčina Petra, nazvavši ga "mladim Mehmedom Biogradlijom" ili "sarhošem Alagom", koji "popi sto dukata sve za jedan dan, i svog ata zlatna rata, i po Budima"[2] kao i onoga obješenjaka i bekriju mladog Miklina (*Erlangenski rukopis*, pj. pod br. 186), koji se u muslimanskoj inačici prošetao kao "Mujo mlad niz taj bijel Budim-grad" (Džclaluddin Kurt). Kada čitamo kako Ivan Karlović ili Ljević Mehmed stavlja na kušnju krepost svoje hvalisave djevojke, ili kako majka zove preko gore ili preko vode Fatu ili Maru, tada nam je teško raspoznavati, je li starija u tim stihovima Fata ili Mara, i je li Ivan oteo prevnstvo Mehmedu ili Mehmed Ivanu. Stalno je svakako da se mnoge pjesme koje imaju isti tekst, pjevaju i danas kod kršćana s kršćanskim, a kod muslimana s muslimanskim imenima.

Bez očevidnih dakle dokaza ne možemo protiv Vuka uspjeti s optužbom da je on pravio falsifikate mijenjajući muslimanska imena u kršćanska. Ali je zato Vukova krivnja potpuno nesumnjiva u drugoj, mnogo većoj stvari. On je muslimanske pjesme ili sasvim prešućivao ili ih je tako razredio da se one zapravo i ne opažaju. Uspio je na taj način obmanuti europsko, a dobrim dijelom i naše javno mišljenje, koje ne zna još ni danas za jednakopravan udio muslimana u stvaranju hrvatskoga narodnoga pjesništva.

Više je muslimanskih narodnih pjesama tiskao Jukić u svojem "*Bosanskom prijatelju*", a neke je uzeo i u svoju zbirku, ali i to su bili samo neznatni primjerci iz golemoga cvijetnjaka, koji se neprestano obnavljao sokovima domaćega tla, plodnom kišom i nebeskim zrakama sunca.

Muslimanski narodni pjevači - vrtlari toga cvijetnjaka - umirali su jedan za drugim, a rijetko se tko sjetio da zapiše njihove stihove. Postojale su samo gdjegdje oskudne pjesmarice u koje su pismeni ljubitelji pjesništva unijeli bosančicom ili arapskim pismenima one pjesme koje su im se svidale. Ali te pjesmarice nisu išle dalje od društva, recimo, kapetana ostrožačkoga Murat-bega Beširevića ili kojega drugoga muslimanskoga velikaša, te su isto tako neopazice iščezavale kako su i nastajale.

Istom onda, kada se hrvatski muslimani nadoše u istom imperiju s hrvatskim katolicima, pojaviše se sabirači koji su ispravljali stogodišnju nepravdu ili nehaj prošlih pokoljenja.

[1] Lj.Kuba: *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik zemaljskoga muzeja za BiH*, g. XXII, str. 516, Sarajevo 1910.

[2] Lj.Kuba: *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik zemaljskog muzeja za BiH*, g. XIX, Sarajevo 1907. i Sarajevo 1909.

Kada je Mehmed Kolak Kolaković kao preteča drugih muslimanskih pjevača iz takozvane Turske Hrvatske došao u Zagreb da pjeva pred ljudima, koji su po prvi put bilježili posve kritično svaki stih narodnih pjesama, podigoše se u Novom Sadu i u Beogradu prigovori protiv toga. Velikosrpski vukovci osjećali su vrlo dobro znamenitost toga događaja. Osjećali su to mnogo bolje nego i sami Hrvati u Zagrebu. Muslimanima je bilo otvoreno kulturno svetište i središte kamo će unijeti svoje lare i penate. Duh u tom svetištu i središtu bio je hrvatski. Ostvarivao se jedan od temeljnih uvjeta za konačno narodno opredjeljivanje bosanskih muslimana. To je boljelo one koji su u temelje svojega narodnoga opstanka unijeli nijekanje muslimanskih prosvjetnih tekovina. Oni su i tada javnim napadajima pokušali da otkinu muslimane od Zagreba.

Dr. Luka Marjanović, čovjek kompromisa, koji se bojaô kidati sve veze s pretjeranim vukovcima, odgovorio im je previše pomirljivo: "Bilo je ljudi s jedne strane, koji su u svoje vrijeme govorili i pisali da je bolje, da Bosna ostane turska, nego da preko Austro-Ugarske monarhije bude Hrvatska; tako i sada vele za narodne pjesme, da je bolje da ih i ne ima ili da ih nestane, nego da se sakupljaju i izdaju pod imenom hrvatskim. Razlikujući dobro pojedince od naroda, braći Srbom velim ovo: "Mehmed (Kolaković) je dosele već 30 godina pjevao, a nije ga našao do prošaste jeseni ni Srbin ni Hrvat. Zar vam je žao što smo ga našli? Da smo znali, mi bismo ga nagovarali da pođe u Novi Sad ili Beograd..." Ova rečenica o Novom Sadu i Beogradu, kako se razbira iz konteksta, svakako je bila ironija. Marjanović nije bio tako uslužan prema tim središtima srpskoga prosvjetnog života da bi bio spreman slati u njih muslimanske narodne pjevače. Ali i on je mislio da Srbi mogu proizvode Mehmeda Kolakovića i njegovih drugova nazivati isto tako srpskim imenom kao i Hrvati hrvatskim. Zato je savjetovao novosadskim i beogradskim prigovarateljima: "Imade još mnogo pjevača po Srbiji, Bosni i Lici; eto vas, a eto pjevača!" (*Vienac*, 1887., str. 172.).

Nisu ga poslušali da idu zapisivati muslimanske pjesme. Bili su slijepi pristaše Vukova mita, u kojem nije bilo časna mjesta za muslimansko narodno pjesništvo ni pod kojim imenom. Zato im nije bilo stalo do života toga pjesništva ni u Zagrebu, ni u Sarajevu, ni u Novom Sadu, ni u Beogradu. Oni su jednostavno željeli njegovu smrt.

Međutim, godine 1888. i 1889. izašle su u Sarajevu dvije omašne Hörmannove knjige s naslovom: "*Narodne pjeme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*". Umjereniji su vukovci bili razoružani. Muslimansko je narodno pjesništvo bilo za njih pravo otkriće. Vjerovali su prije toga, da se poslije Vuka narodna pjesma potpuno izrodila, a Hörmannova im je zbirka donijela pred oči dokaze da nije tako. Dr. Vatroslav Jagić napisao je uglavnom pozitivnu ocjenu, a u zamjerkama koje je iznio, dao je osobitu važnost jednoj, koja tuče njega, a ne Hörmanna. Prigovorio je naime, što je zbirka tiskana latinicom, a ne ćirilicom! Tako je moćan u ono vrijeme bio mit ćirilskoga pravoslavlja. Inače je

dr. Jagić opravdano zamjerio, što je ikavski izgovor bio preokrenut u ijekavski. Tu je on bio bliži hrvatskoj narodnoj duši nego Hörmann. Ali Jagić se nije nikada usudio podići tu istu zamjerku i protiv Vuka, za kojim se Hormann zapravo poveo!

Tada se dogodilo nešto čega ni jedan Hrvat nije smio očekivati. Zagrebački "*Vienac*", glavni hrvatski književni list, objelodanio je godine 1888. vrlo oštru kritiku Hörmannove knjige. Napisao ju je nitko drugi nego sam dr. Luka Marjanović! Stvar je bila potpuno razumljiva: ljubomorni branitelj muslimanskoga narodnog pjesništva nije mogao oprostiti takmacu, koji mu je ugrabio prevenstvo. U osam brojeva "*Vienca*" izašla je razvučena kritika, koja je činila Hörmanna odgovornim ne samo za prave pogreške zbirke, nego i za ono što je opći nedostatak narodnoga pjesništva.

Premda u Hörmannovoj prvoj knjizi imade i prvorazrednih narodnih pjesama, ipak se dr. Luka Marjanović usudio napisati i ovo: "Pitali su me mnogi, što držim do pjesama I. knjige sarajevske zbirke; a ja sam im odgovarao, da neka mi se u po noći oči zavežu, pak neka me do hrpe pjesama dosada po "Matici" zabilježenih dovedu, ja ću 39 pjesama izvući na sreću, pa će najlošija "Matičina" pjesma biti kao najbolja Hörmannove zbirke. Ne bojim se ovo i napisati."

Analizirajući pojedine pjesme u Hörmannovoj prvoj knjizi držao se Marjanović neobične metode. Rijetko je o kojoj pjesmi priznao, da ide "u red dobrih" ili "u red boljih". Ali i tada je priznanje oslabljeno prigovorom da pjesma nema dobra naslova, da nema tumača ili da su neke riječi krivo protumačene. Gdje sabirač nije mijenjao ništa, to se bilježilo na rovaš proti njemu; a ako je što promijenio, onda još gore za njega. Jednom nije valjala topografija, drugi put kronologija. Pa i za anatopizme i anakronizme samih pjevača imao je odgovarati izdavač sarajevske zbirke. Na koncu je Marjanović kazao:

"Na temelju rečenoga i onoga, što nisam rekao - jer bi izmučio čitaoce ove ocjene - ja bih preporučio g. Kosti Hörmannu, da savjetuje bosansko-hercegovačkoj vladi, neka svu nakladu potegne nazad i neka ju, sačuvavši njekoliko primjeraka - uništi. Tim će vlada više usluge učiniti bosanskoj literaturi, nego ako makar besplatno ovu I. knjigu u narod i učeni svijet raspača".

U svojem odgovoru ponio se Hörmann kao vitez i pravi Hrvat. Izjavio se spremnim da prihvati sve dobre savjete i prigovore dr. Jagića, jedino je odbio njegov zahtjev da pjesme tiska ćirilicom. Opširnije se osvrnuo na kritiku dr. Luke Marjanovića. Nije zatajio svojega bola, koji se očitovao i u ovim riječima:

"Ja kritike, šinula je guja,
I orlu bi oblomila krila!"

Dalje je nastavio Hörmann:

"Nadah se i s ove strane trijeznome i nepristranome sudu, ali kad tamo, g.

kritičar sio jalom u srcu, zaoštrio ubojito pero, namočio ga u žuč i stao mi čitati molitvu, kakvoj se ni u snu nadao nijesam. Sva knjiga, veli g. kritičar, ne vrijedi ćumura, na kome bi je valjalo spržiti."

Kada je Hörmann naredne godine izdao drugu knjigu svoje zbirke, pritekao mu je u pomoć vukovac dr. Tomo Maretić. Napisao je u 41. i 42. broju "*Vienca*" g. 1889. kritiku, koja je bila mnogo pravdenija od kasnijega njegova suda, prema kojem bi od svih onih pjesama, koje su tiskane do g. 1909., bilo najviše oko 100 vrijednih (*Naša narodna epika*, str. 4.). Maretić je u "*Viencu*" priznao da je Hörmann našoj književnosti učinio veliko dobro", što je skupio i izdao dvije knjige muslimanskih epskih pjesama. Od 75 pjesama proglasio je samo dvije "apsolutno lošima", no "za dobru polovinu" - nastavio je dalje - "pravedna kritika mora reći da su dobre i lijepe, a gdjekoje u toj polovini zacijelo veoma dobre i veoma lijepe". Kao da želi popraviti nepravdu, koju je u prošloj godini dr. Luka Marjanović u "*Viencu*" bio načinio Hörmannu, rekao je dr. Maretić u svojoj kritici i ovo: "Kako iskreno pozdravljamo trud g. Hörmanna, što ga je imao oko dvije dosad izdane knjige, tako mu iskreno želimo junačkoga zdravlja, dobre volje i ustrajnosti da sretno izda i treću knjigu."

Nažalost, Hörmann nije nastavio zaslužnog izdavalačkog posla. Krila su mu ipak bila oblomljena. Ali zato su muslimani s priznanjem razgrabili njegovu zbirku, tako da je 1933. godine moralo doći do drugog izdanja.

Ne starajući se mnogo za rivalske tjesnogrudnosti prihvatio je narod i sljedeće dvije knjige muslimanskih junačkih pjesama, koje je godine 1898. i 1899. pod uredništvom dr. Luke Marjanovića izdala Matica hrvatska.

Uz te četiri knjige ušla je u muslimanske kuće i knjiga Banjalučanina Esada Hadžiomerspahića.

Jednu knjigu takozvanih ženskih pjesama izdao je godine 1902. u Mostaru Mehmed Dželaluddin Kurt, koji je na čelo svoje zbirke stavio ovu posvetu:

"Neumrlom hrvatskom otadžbeniku dr. Anti Starčeviću, prijatelju islamskog naroda, u znak najdublje harnosti posvećuje sabirač."

Tiskanomu zakladu muslimanske narodne epike i lirike valja još pribrojiti mnoge pjesme u V., VI., VII., VIII. i IX. knjizi Matične zbirke, a osobito X. knjigu, u koju je dr. Andrić uvrstio "haremske pričalice".

Velik broj muslimanskih epskih i lirskih pjesama objelodanjen je u manjim knjigama, npr. u knjizi Nijemca Krausza - "*Smailagić Meho*", u "*Muslimanskim junačkim pjesmama*" Alije Nametka, zatim u više naučnih i književnih časopisa, a osobito u "*Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*", u "*Beharu*" i "*Novom Beharu*". U svemu je što u knjigama što u rukopisima sakupljeno više od pola milijuna muslimanskih narodnih stihova.

Sve su to ipak samo odlomci onoga golemoga duševnoga blaga, koje se izgubilo u prošlim stoljećima, a djelomice se nalazi još i danas samo u živoj narodnoj predaji.

III.

Premda je hrvatsko muslimansko narodno pjesništvo došlo u novije vrijeme i do međunarodnog priznanja, ipak mu pristaše Vukova mita nisu davali u školama onoga mjesta koje mu pripada po zasluzi. Najviše što se priznavalo bilo je to da muslimanska narodna epika smije biti u školskim pomoćnim knjigama zastupana jednim ciklusom u kojem su se za ogled tiskale najviše dvije pjesme. U "*Narodnim pjesmama srpskohrvatskim*" od godine 1938. zapala je ta čast ove pjesme: "*Budalina Tale dolazi u Liku*" i "*Smrt ličkog Mustaj- bega*".

Međutim, valja naglasiti da nema gotovo ni jednoga kršćanskoga ciklusa, komu na drugoj strani ne bi odgovarao kao nadopuna ravnopravan ciklus muslimanskih narodnih pjesama.

Ako doba hrvatske narodne povijesti do godine 1463. shvatimo kao tezu našega narodnog razvoja, a doba od 1463. do najnovijega vremena kao antitezu, koja je istom osnutkom Nezavisne Države Hrvatske prešla u konačnu sintezu, tj. u ujedinjenje i istosmjerno usklađivanje svih narodnih snaga, onda ćemo vidjeti da je u razdoblju antiteze muslimanska narodna pjesma predstavljala čitav jedan kulturni svijet, koji je vrlo razgranjen i bogat.

Muslimanska narodna epika - kao i kršćanska - obuhvaća legende, bajke (mite), romance i balade, kraće epske pjesme iz životinjskoga carstva i junačke pjesme.

U svim tim skupinama imadu muslimani zajedničke glavne temelje s kršćanima, ali osim toga nalaze se kod njih i neke njihove posebne značajke. Tako se npr. u njihovim legendama - kao i u kršćanskima - očituje veza s Bogom, štovanje svetaca, vjera u nadnaravnu moć molitve, blagoslova i klevete, opisivanje čudesa, pohađanje svetišta, nagrađivanje pravednika u raju, kažnjavanje nepopravljivih griješnika u paklu itd. No u plastičnom utjelovljivanju tih istina svugdje se očituje i po koja veća ili manja razlika.

Također, u junačkim muslimanskim pjesmama jače se ističe gdjekoja njihova osobina nego u kršćanskima. To vrijedi osobito za njihov odnos epskog i lirskog elementa. Junačke su muslimanske pjesme katkada pune opširno izrađenih lirskih odsjeka, koji mogu postojati i kao samostalne umjetnine. Osim toga se te pjesme pretvaraju gdjekada po svojim višestrukim zapletima, po razgranjenoj glavnoj radnji i po brojnim epizodama gotovo u prave romane i epove, koji znadu zapremati i preko 4000 stihova.

Muslimansko je narodno pjesništvo izvršilo veliku odgojnu zadaću u prošlosti, zato se njegove osobine otvorenosti, ponosa, junaštva i drugih vrlina nalaze i danas u volji i mentalnosti onoga dijela hrvatskoga naroda, koji je dr. Ante Starčević nazvao najčistijom hrvatskom krvlju.

Hrvatsko je ime u muslimanskom narodnom pjesništvu dakako dosta rijetko. Kao što je u doba Sibinjanina Janka i kralja Matijaša bilo prevladavalo za hrvatski kršćanski dio ime "Ugrin", tako je kod muslimana sve do najnovijega vremena ime "Turčin" potisnulo sve druge oznake. Ime Hrvat spominje se ipak npr. u pjesmi o Hrvatu gradu i Hrvi barjaktaru. Ili u pjesmi "*Miza materina*", u

kojoj zadnja dva stiha refrena glase: "Ala Hrvat na Madžar', - nek se Madžar ljuti". Ti stihovi bit će da su novijega postanja, valjda tamo od godine 1848. i 1849. kao uspomena na ratovanje između Hrvata i Madžara. Starije je zacijelo hrvatsko ime u pjesmi, koja počinje stihovima:

Pošetala Arvatova Ajka,
Pošetala preko Bazerdena,
Ona sreta Arvatova Muju,
Tri puta je njega pobratila:
"Bogom brate, Arvatović Mujo,
Naj ti ovu vezenu mahramu..."

Zanimljiva je svakako pojava, da u cijeloj povijesti bosanski muslimani nigdje ne prihvaćaju borbu s hrvatskim katolicima kao s Hrvatima, nego ih nazivaju ili Madžarima ili "nimadijom" ili "Kranjcima" ili "šokadijom" ili "vlašadijom". A ipak su to bili isti vojnici, koji su po svim bojištima Europe i u svim posadama kršćanskih država bili poznati kao Hrvati. Tu pojavu možemo tumačiti tako, što bi borba proti hrvatskomu imenu bila otežala i sam položaj bosanskih muslimana u dugotrajnim ratovima, jer je hrvatsko ime bilo i kod njih časno, kako se vidi iz mnogobrojnih muslimanskih patronimičkih i toponomastičkih naziva. Bosanski su se muslimani uopće čuvali da se bore protiv hrvatskoga imena. Zato je i pjesnik Kaimija poručivao Mlečanima, kada su oni raspaljivali dalmatinske Hrvate protiv bosanskih muslimana i organizirali protiv Bosne čete, koje su, kako je poznato, nosile ime hrvatskih konjanika i hrvatskih pješaka:

Nemojte se kladiti,
A Hrvate paliti,
Zlatom ćete platiti,
Kad vam ode Kandija.

Na klasičnom tlu Turske Hrvatske rodilo se najtipičnije muslimansko narodno pjesništvo.

Čitamo li danas riječi dr. Luke Marjanovića: "Kažu sami Bošnjaci, da su najbolje pjesme i najbolji pjevači na Krajini", - može nam se pričiniti da to govori kampanilistički ponos, jer je i Marjanović bio Krajišnik. Ali to njegovo mišljenje potvrđuju i ljudi iz drugih krajeva, jer je Krajina bila pjesnička i junačka zemlja, u koju su gledali s najvećim poštovanjem muslimani cijeloga Balkana.

U Novom Pazaru pjevaju muslimani i danas o braći Hrnjicama, o Mustajbegu Ličkom, o Bojičiću Aliji, Tali Budalini, o travničkim vezirima i drugim junacima krvave Krajine. Krajiško je ime postalo za njih kao opći pojam znak umjetnosti i junačkih bojeva, zato oni nazivaju svoje junačke pjesme

"krajišnicama", a svoje guslare "krajišnicima". Gdje je ta pjesnička i junačka zemlja, ta krajina, koja je na njih toliko utjecala, to se vidi i iz početka jedne pjesme njihova guslara Azema Halilovića:

Skupilo se trides' krajišnika
Na Udbinu u londžu zelenu...

Od Sarajeva prodirao je preko Novog Pazara kulturni utjecaj hrvatske muslimanske pjesme i medju Arbanase na Kosovu polju i u Metohiji, gdje se junačke deseteračke pjesme zovu " krešnice". A u okolini Kumanova takve pjesme, koje pjevaju također o Muji i Halilu Hrnjicama, o Tankoviću Osmanu, Tali Budalini i njihovoj družini, zovu se jednako kao i u Novom Pazaru, tj. "krajišnicama".

Potanje će istraživanje u budućnosti pokazati, koliko je priloga hrvatsko muslimansko pjesništvo dalo i onim krajevima, koji se nalaze dalje na istok od Kumanova.

Znamo da je hrvatska muslimanska narodna pjesma preuzela mnogo toga od Carigrada. Ali ne smijemo zaboraviti ni to da je i Carigrad u svojoj kulturnoj zoni preuzeo gdjekoju stvar od hrvatskih muslimana. Ako je hrvatska riječ "baština" mogla ući i u osmanlijske zakonike, nećemo biti nimalo preuzetni ako reknemo da su hrvatski muslimani morali nužno unijeti i u istočno pjesništvo neke elemente svoje narodne pjesme, kojom je bila nadahnuta njihova duša.

Pošto se muslimanska narodna pjesma utvrdila proti svim svojim protivnicima kao velika kulturna vrijednost, moglo bi opet doći do prepirke kojemu ona narodu zapravo pripada. Odgovor je isti kao i kod dubrovačke književnosti.

Pjesnička djela ne mogu pripadati onomu narodu koji je nekada htio da ih potpuno uništi, a kada su ona u borbi s njime ipak ostala na životu, on bi želio da ih kao ratni plijen unese u svoje muzeje ili da ih po uzoru Nebukadnezara, koji je pijenčevao iz zaplijenjenog hramskog posuda, upotrebljava za one svrhe za koje ona nisu određena.

Hrvati su se borili za opstanak i za priznanje muslimanskoga narodnog pjesništva. Oni su dali tomu pjesništvu časno mjesto u svojoj narodnoj prosvjeti. Zato to pjesništvo pripada njima. Pripada im pogotovu zato, jer i muslimani pripadaju hrvatskom narodu.

Tiskane su zbirke hrvatskih muslimanskih pjesama već dosada izvršile vrlo veliko poslanje. Muslimanske su ih obitelji prihvatile kao kakvu svetinju, gledajući u njima najbolji putokaz za svoje konačno narodno opredjeljenje. Kao kod rada Gundulića, Palmotića i Đorđića, tako se pokazalo i kod pjesama Mehmeda Kolaka Kolakovića, Hamida Kunića, Salka Vojnikovića-Pezića i njihovih drugova da duhovna dobra, koja su stvorena u prošlosti, pripadaju onomu narodu koji ih ljubi i dalje razrađuje.

Stari grčki dramatici Eshil, Sofoklo, Euripid i drugi iznosili su na pozornicu

prizore iz Homerove *Ilijade, Odiseje* i drugih riznica svoje bogate narodne predaje. I hrvatski su dramatici već u doba Hanibala Lucića posegnuli za sadržajima iz narodnih pjesama. U tom radu koji traje već četiri stotine godina, muslimanske su narodne pjesme u novije vrijeme dale najviše motiva onomu dijelu hrvatske drame, koji se oslanja na narodnu predaju.

Mulabdićeva drama o Đerzelez Aliji pala je brzo u zaborav, a isto će se dogoditi možda i s dramom Rasima Filipovića "*Mošćanice, vodo plemenita*". Kušanove drame "*Zaplakala stara majka Džafer-begova*" i "*Dva Morića*" morat će istom proći kušnju vremena da se vidi hoće li se održati. Ali Ogrizovićeva "*Hasan-aginica*" neće više doživjeti nikakvih potresa, jer je njezina vrijednost utvrđena za sva vremena. Ona je postala klasičnom dramom, koja je našla priznanje i izvan granica hrvatske domovine.

(Iz knjige *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*, Zagreb 1944.)

Dinko A. Tomašić

O narodnosti muslimana u Bosni i Hercegovini

I.

U popisu stanovništva od godine 1948. u Jugoslaviji velika većina bosansko-hercegovačkih muslimana izjavila je samo svoju vjersku pripadnost, a ne nacionalnu. Razlozi su za ovaj stav širokih muslimanskih slojeva povijesne i političke prirode. Nacionalizam - zahtjev jedne etničke skupine za kulturnu afirmaciju i političku samostalnost - iako je poznata pojava u ranijoj povijesti, počeo je zauzimati posebno jak zamah istom od osamnaestog stoljeća. Konačno raspadanje feudalnog poretka i feudalnih ostataka, stvaranje civilne i pravne države, u kojoj su srednje klase, a napose nova inteligencija, došle do posebnog izražaja, pojačali su zahtjeve za nacionalnu nezavisnost i političku afirmaciju. Nacionalizam u ovom smislu bio je formuliran sa strane intelektualaca, koji su se identificirali s etničkom skupinom, iz koje su potekli. Takva inteligencija je formulirala ideje o narodnosnoj posebnosti te skupine, o njenim kulturnim vrijednostima i težnjama, i postala voda te skupine u borbi za njenu političku samostalnost, kao najvažniji preduvjet za njen kulturni razvitak i njen kulturni doprinos čovječanstvu. Prema tome, nacionalizam u navedenom smislu uvjetovan je raspadanjem feudalnog poretka i oblikovanjem određene nacionalne ideologije sa strane inteligencije.

Iz ovih istih razloga razumljivo je, dakle, da se nacionalizam razvija postepeno i u različito doba u raznim etničkim skupinama, već prema tome, kada dolazi do raspada feudalnog (ili kolonijalnog) poretka i do stvaranja domaće inteligencije, koja se identificira sa svojim narodom i razvija posebnu nacionalnu ideologiju. Iz ovoga također slijedi, da nacionalizam u navedenom smislu prodire odozgo na dolje, to jest od jedne relativno male skupine intelektualaca, koja formulira nacionalnu ideologiju, ta ideologija prodire u široke narodne slojeve, i to postepeno i često vrlo sporo. Brzina i dubina razvijanja nacionalne svijesti kod širokih narodnih slojeva zavisi od postojećih prilika, kao što su, na primjer, tlačenje ili prevlast od jedne strane nacije, identifikacije vjere i narodnosti ili pomanjkanje te identifikacije; jačina regionalnih ili drugih lokalnih identifikacija, stepen političke svijesti, razvitak pismenosti, razvitak prometnih žila i drugih sredstava brzog i nesmetanog saobraćaja itd. Jedan od najvažnijih problema nacionalne ideologije je svladavanje raznih lokalnih i drugih emocionalnih identifikacija i stvaranje jedne zajedničke nacionalne svijesti, na osnovi zajedničkih kulturnih vrijednosti, zajedničkih povijesnih iskustava, zajedničkih političkih i drugih težnja, dajući istovremeno pravo i mogućnost raznim pokrajinskim i vjerskim skupinama, unutar narodne zajednice, na njihovu afirmaciju i slobodan razvitak.

U istočnoj Europi i na Balkanu, nacionalizam u gornjem smislu počeo se je osobito razvijati od sredine devetnaestog stoljeća, dok se u nekim azijskim a

naposc afričkim zemljama nacionalizam počeo razvijati istom u dvadesetom stoljeću. Uzrok tom zakašnjenju je u tome, što je do raspadanja feudalizma i kolonijalizma i do oblikovanja nacionalno svjesnih inteligencija došlo za jedno stoljeće kasnije, i više, poslije te pojave u zapadnoj Europi. U pojedinim krajevima istočne Europe, Azije i Afrike, nacionalizam je danas upravo u prvom početku svog razvitka, ukoliko je do konačnog eliminiranja ostatka feudalizma i sloma kolonijalizma te formiranja narodne inteligencije došlo istom u najnovije vrijeme. U tim prilikama, razne okolnosti, a osobito plemenska lojalnost, često sprečavaju brzi razvitak zajedničke nacionalne svijesti, kao što razni slučajevi u sadašnjem razvitku afričkih naroda to potvrđuju.

Prema svemu tome, u današnjim vremenima konačnog izumiranja feudalnih ostataka i konačnog sloma kolonijalizma, za prosuđivanje pitanja nacionalnog opredjeljenja jedne etničke skupine u sadašnjosti ili u bližoj budućnosti najsigurnija indikacija se može naći u nacionalnoj orijentaciji inteligencije, koja pripada toj etničkoj skupini. Jer, prije ili kasnije, ta će ista nacionalna identifikacija prijeći i prodrijeti u najšire slojeve seljaka, radnika i građanskih slojeva uopće. I to ne zato što široki narodni slojevi vide u svojoj inteligenciji jedine i isključive vođe, koje treba slijepo slijediti, nego više radi toga, što inteligencija, koja proističe iz jedne određene etničke skupine i identificira se s tom skupinom, zna razviti takvu nacionalnu ideologiju, koja je u skladu s kulturnim i drugim vrijednostima narodnih slojeva, s njihovim načinom života, njihovim težnjama i snovima, njihovom filozofijom i etikom i njihovim vjerovanjima i očekivanjima. Inteligencija, što znači skupina ljudi koji se specijaliziraju u oblikovanju ideja, zna riječima izraziti ono što narod misli i osjeća. Odnosno, ukoliko bolje inteligencija zna verbalizirati ono što široki narodni slojevi očekuju i teže, utoliko će brže oblikovana ideologija prijeći u cijeli narod. U ovom pogledu u oblikovanju ideologije od posebne je važnosti povezivanje lokalnih i drugih posebnih tradicija s općim narodnim vrijednostima i očekivanjima, kao i integracija lokalnih lojalnosti u općoj narodnoj privrženosti.

Ako sada s ovih gledišta pogledamo na stanje bosansko-hercegovačkih muslimana, vidjet ćemo da se tamo već krajem devetnaestog stoljeća počela razvijati nacionalno svjesna inteligencija, koja je formulirala svoju nacionalnu ideologiju i da se ta ideologija postepeno širila i prodirala u široke narodne slojeve muslimana. Povijesne i političke prilike usporile su taj razvitak, ali ga nisu mogle zaustaviti. Međutim, taj usporeni razvitak uzrokovao je zabune i nepoznavanje u vanjskom svijetu u pogledu muslimana Bosne i Hercegovine.

Kraljevina Srbija, koja je u svojoj ekspanzionističkoj politici prije prvog svjetskog rata smjerala na aneksiju Bosne i Hercegovine, bila je u stanju da zapadnom svijetu propagira ideju da su muslimani Bosne i Hercegovine nacionalno Srbi i da, prema tome, Bosna i Hercegovina pripadaju Srbiji. U to vrijeme hrvatski intelektualci nisu bili u mogućnosti da ovakve ideje pobijaju u vanjskom svijetu, jer nisu raspolagali s vanjskim predstavništvima i drugim

ustanovama vanjske propagande, kao što je to bio slučaj s Kraljevinom Srbijom. U to doba zapadni svijet je bio također sklon ekspanzionističkim težnjama Srbije u vezi s tadašnjom međunarodnom situacijom, kojom je dominirao sukob Engleske, Francuske i Rusije s Njemačkom i Austrijom. Istom poslije prvog svjetskog rata, kao i danas, za vrijeme komunističke Jugoslavije, postalo je jasno svim objektivnim stručnjacima i ostalim javnim radnicima u međunarodnom svijetu da se muslimani Bosne i Hercegovine ne osjećaju Srbima. Ali, da li se oni osjećaju Hrvatima ili možda "Jugoslavenima"? Što se tiče "jugoslavenstva" ili "jugoslavenske nacionalne svijesti", općenito je poznato da je ta ideologija doživjela potpuni slom, i to zato što su razni južnoslavenski narodi (Hrvati, Slovenci, Bugari, Macedonci, Srbi, itd.) u biti međusobno potpuno različiti narodi. Svaki od tih naroda razvio se je na drukčiji način, pod drukčijim okolnostima i pod drukčijim utjecajima, i svaki od njih razvio je u toku stoljeća svoju vlastitu kulturnu samobitnost i, konačno, duboku nacionalnu svijest, koja traži vlastitu državu i koja se, prema tome, nije mogla utopiti u "jugoslavenstvu". Iz tog istog razloga, muslimani Bosne i Hercegovine ne mogu biti "Jugoslaveni". Iz svega toga slijedi da je najpouzdaniji način nalaženja odgovora na postavljeno pitanje nacionalnog opredjeljenja muslimana Bosne i Hercegovine, ako se utvrdi, kako se inteligencija bosansko-hercegovačkih muslimana nacionalno osjeća i nacionalno izražava, i, drugo da li je to nacionalno opredjeljivanje u skladu s kulturnim vrijednostima, s osjećajima i težnjama širokih muslimanskih slojeva u Bosni i Hercegovini. U povijesti oblikovanja nacionalne svijesti, kod svih naroda književnici i pjesnici, uz povjesničare, igrali su jednu od najvažnijih uloga. Pogledajmo, dakle, kako su se muslimanski književnici i pjesnici opredjeljivali nacionalno. Prije svega, oni su pisali latinicom, gotovo isključivo, a ne ćirilicom. Pisali su hrvatskim književnim jezikom i stilom, a ne jezikom i stilom, koji je prevladavao kod srpskih književnika i pjesnika. U daleko pretežnijem dijelu naglašavali su svoje hrvatstvo, a ne srpstvo i sebe su smatrali sastavnim dijelom hrvatskoga naroda i hrvatske književnosti, kojoj su dali veliki doprinos. Oni su sebe smatrali pozvanima da izvrše posebnu ulogu u hrvatskom narodu i u zapadnom svijetu uopće: spajanje kulturnih vrijednosti Zapada i Istoka. Tako je, na primjer, poznati muslimanski pjesnik Safvetbeg Bašagić napisao slijedeće stihove:

Jer hrvatskog jezika šum,
Može da goji,
Može da spoji,
Istok i Zapad, pjesmu i um.

Ovi su stihovi bili mnogo citirani u muslimanskim redovima i bili su uzeti kao motto u mostarskom časopisu "*Osvit*".

Isti je slučaj i u sadašnjosti, apstrahirajući izuzetke onih pojedinaca, koji se uglavnom iz karijerističkih i drugih oportunističkih razloga orijentiraju prema

onima koji imaju vlast u rukama. I imajući u vidu da je vlast u komunističkoj Jugoslaviji isto tako kao i u kraljevskoj Jugoslaviji bila i ostala u rukama srpskih profesionalnih političara, upravo je hvalevrijedno da se je tako malo muslimana intelektualaca dalo zavesti primamljivim obećanjima. Tako su, na primjer, i za vrijeme kraljevske Jugoslavije, a i danas, muslimanski vjerski poglavari, njihovi uleme i drugi vođe i učitelji, uz male iznimke, naglašavali i danas naglašavaju svoje hrvatstvo, iako se naglašavanje hrvatstva sa strane muslimana gledalo i gleda i danas sa strane vladajućih krugova s velikim sumnjičenjem i gotovo se izjednačava s izdajstvom. Isti je slučaj s velikom većinom daka u muslimanskim vjerskim učilištima. Pogledajmo isto tako, kako su se opredjeljivali politički vođe muslimana Bosne i Hercegovine u početku kraljevske Jugoslavije, u doba kada je to opredjeljivanje još bilo ipak donekle slobodno, usprkos političkog i psihološkog pritiska. Tako na primjer, u izborima od godine 1927., od 17 narodnih zastupnika bosansko-hercegovačkih muslimana, 11 njih su se izjasnili kao Hrvati, 5 njih su bili neopredijeljeni, ili su se tako izjavili, ali je od osobitog značaja istaknuti da se je samo jedan izjasnio kao Srbin, iako su karijerističke i druge oportunističke mogućnosti identificiranja sa srpstvom bile isto tako velike u kraljevskoj Jugoslaviji, kao što su i danas u komunističkoj. Bivši istaknuti vođa prečanskih Srba Svetozar Pribićević, jedan od velikih srpskih nacionalista i jedan od stvaralaca i graditelja kraljevske Jugoslavije, jasno je uvidio stanje nacionalne svijesti muslimana u Bosni i Hercegovini i u svojoj knjizi o diktaturi kralja Aleksandra napisao je slijedeće:

"Ali, gde da računamo bosanske muslimane, za koje se spore Hrvati i Srbi, a koji govore samo srpsko-hrvatski (čisti književni jezik) i kojih ima na broju oko 700.000? Njihovi intelektualci su u ogromnoj većini hrvatskog pravca; a narodne mase u svim političkim akcijama idu slepo za intelektualcima. U to se ne treba varati. Naročito je hegemonistički sistem Srbije - prema kome je sva državna vlast u rukama Srbijanaca, tj. njihovih predstavnika, ma da oni nisu na to ovlašćeni - izazvao to, da se bosanski muslimani u svojim težnjama i svojim pogledima na budućnost potpuno izjednačuju sa Hrvatima." (Svetozar Pribićević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, drugo izdanje, Beograd 1953., str. 24.)

Kao što vidimo iz gornjeg citata, Svetozar Pribićević je vrlo dobro uočio da hegemonija učvršćuje latentne osjećaje i integraciju potlačenih etničkih skupina i jača njihovu nacionalnu svijest. Da su latentni osjećaji i kulturne vrijednosti muslimana Bosne i Hercegovine bili orijentirani u pravcu srpstva, široki muslimanski slojevi u tim pokrajinama bili bi se identificirali sa srpskom hegemonijom, što bi im bilo donijelo i gospodarske i političke koristi. Međutim, upravo srbijanska hegemonija je osnažila njihove hrvatske osjećaje i hrvatsku nacionalnu svijest. Isti je slučaj s hegemonijom srpskih komunističkih profesionalnih političara i karijerista, koji diktatorski vladaju današnjom Jugoslavijom. U današnjoj Bosni i Hercegovini, u kojoj je većina stanovništva muslimanska i katolička, a manjina pravoslavna, vlast je isključivo u rukama srpskih profesionalnih komunista, uz nekolicinu katoličkih i muslimanskih

karijerista, koji su se denacionalizirali i "jugoslavenski" ili srpski orijentirali.[3]

Očito je, da će ova komunistička hegemonija, koja je još surovija i očitija, nego što je to bila hegemonija u kraljevskoj Jugoslaviji, samo osnažiti hrv. osjećaje muslimana u Bosni i Hercegovini, koje pokrajine tamošnji muslimani smatraju svojom rodnom zemljom, naslijeđenom od predaka iz velike davnine.

Hegemonija srpsko-komunističkih profesionalnih političara i karijerista u Bosni i Hercegovini nastavak je srpske iredente, koja je počela svojom propagandom u Bosni i Hercegovini poslije dolaska Karađorđevića na prijestolje Srbije. U toj propagandi, čiji je cilj bio priključenje Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji, posebnu ulogu je izvršila poznata srpska teroristička i konspirativna organizacija "Ujedinjenje ili smrt", također poznata kao "Crna ruka". Ta je iredenta sve učinila da bosansko-hercegovačku muslimansku inteligenciju pridobije na svoju stranu, osobito putem đačkih stipendija. Jer je bilo očito vođama velikosrpske ekspanzionističke ideje da bez muslimana Bosne i Hercegovine na svojoj strani ne mogu prisvajati za sebe Bosnu i Hercegovinu i proglasiti te pokrajine srpskima. I onda, kada ni propaganda niti stipendije nisu imale nikakvog uspjeha, velikosrpska iredenta se je poslužila fikcijom, proglasivši muslimane u Bosni i Hercegovini "čistim Srbima". Ali, da je i tračak latentnog prosrpskog osjećaja postojao u širokim muslimanskim slojevima u tim pokrajinama, ti bi osjećaji izbili na površinu u povoljnim prilikama. To se, međutim, nije dogodilo, i, kao što je ranije spomenuto, za vrijeme izbora, dirigiranih od strane srpske komunističke vlasti, ogromna većina muslimana u Bosni i Hercegovini nisu se izjavili kao Srbi.

II.

Poznato je u suvremenoj psihologiji da duboko ukorijenjeni latentni i podsvjesni osjećaji izbijaju na površinu u vremenima društvenih kriza i kolektivnih gibanja, revolucija i ratova. Tako su, na primjer, za vrijeme drugog svjetskog rata, latentni nacionalni osjećaji muslimana u Bosni i Hercegovini

---

[3] Vidi o ovom pitanju podrobne podatke u raspravi D.A. Tomašić, "*The New Class and Nationalism*", *Journal of Croatian Studies*, New York 1960. Vol. I., pp. 53-74. Ista studija publicirana je na španjolskom jeziku u *Studia Croatica*, Buenos Aires 1960. No. 1, pp. 61-77. Prema službenoj statistici komunističke Jugoslavije od god. 1948. bilo je u Bosni i Hercegovini oko 2,700.000 stanovnika. Od tih je bilo prema vjerskom opredjeljenju oko 1,150.000 srpsko- pravoslavnih vjernika, odnosno 42%. Muslimana je bilo 900.000 ili 33%, a katolika oko 700.000 ili 25%. A što se tiče njihove nacionalne orijentacije, oko 800.000 muslimana izjasnilo se kao nacionalno neopredijeljeni, dok ih se je oko sto tisuća ili 9% opredijelilo nacionalno kao Srbi ili kao Hrvati. Međutim, komunističke vlasti u današnjoj Jugoslaviji u svojoj namjeri da srbiziraju muslimane Bosne i Hercegovine, favoriziraju u svakom pogledu one muslimane, intelektualce i neintelektualce, koji mu se izjave kao Srbi. Tako, na primjer, ako analiziramo službeni biografski leksikon današnje vladajuće klase Jugoslavije *Ko je Ko* (S. Janković i M.Mihajlović, urednici, Beograd 1957.), u kojemu je sakupljena elita "nove klase", vidimo, da je uvršteno 115 muslimana Bosne i Hercegovine. Ali od tih, 74 ili 64% su muslimani, koji su se izjasnili kao Srbi.

došli do izražaja. U toku toga rata bosansko-hercegovački muslimani, gotovo bez izuzetka, nisu sudjelovali dobrovoljno niti u jednoj srpskoj nacionalističkoj formaciji ili organizaciji, napose ne u četničkim jedinicama, koje su bile eminentno srpske nacionalističke formacije. Bilo je nekoliko izuzetaka, što se tiče partizanskih organizacija, ali je važno istaknuti da su muslimani u partizanskim formacijama, koje su bile pretežno sastavljene od Srba, morali kriti svoje muslimansko podrijetlo i prikazivati se pravoslavcima. Štaviše, čitava su muslimanska sela, uključivši žene, starce i djecu, bila istrijebljena i sravnjena sa zemljom od četnika. Dr. Živko Topalović, jedan od suradnika Draže Mihajlovića, potvrdio je nedavno u svojoj knjizi ova nedjela četnika nad muslimanima ("*Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941.-45.*", Paris 1958.

To je bilo samo ponavljanje istoga zlodjela, koji se je dogodio poslije prvoga svjetskog rata kada je također više muslimanskih sela bilo poklano i zapaljeno od nekih pravoslavnih fanatika. Ali ni partizani za vrijeme drugoga svjetskoga rata, usprkos svojeg tobožnjeg "jugoslavenstva", nisu bili mnogo bolji od četnika u odnosu prema muslimanima. I partizani su isto tako nemilosrdno istrebljivali muslimanski živalj, kadgod su naišli na otpor. Ni partizani u tom slučaju nisu štedjeli ni djece ni žena niti staraca. Jedan takav slučaj pokolja jednog muslimanskog sela sa strane partizana opisan je nedavno u podrobnosti i u vrlo živim bojama u jednoj noveli srpskog pisca Branka Ćopića ("*Gluvi barut*"), dok su grozote istrebljenja muslimanskog življa sa strane nekih fanatika vrlo dirljivo opisane u autobiografiji crnogorskog političara i pisca Milovana Đilasa "*Land Without Justice*" (*Besudna zemlja*), New York 1959. Ne može biti sumnje da je u svim ovim slučajevima vjekovni antagonizam, koji se je razvio iz vjerskopolitičkih razlika između pravoslavnih i muslimana, došao do punog izražaja.

Postavlja se, konačno, pitanje: zašto se muslimanska inteligencija i muslimanski široki slojevi opredjeljuju nacionalno radije u pravcu hrvatstva nego u pravcu srpstva i zašto ni pritisak sa strane vlasti ni razna zamamljiva obećanja niti gruba sila nisu mogle izmijeniti ovu orijentaciju u korist srpstva. Odgovor na ovo pitanje nalazimo u onome što je rečeno u uvodu ovog članka. Naime, da samo ona nacionalna ideologija, koju inteligencija oblikuje u skladu s kulturnim vrijednostima, osjećajima, očekivanjima i zahtjevima širokih narodnih slojeva, ima izgleda na uspjeh. Uzmimo kao primjer najprije srpski nacionalizam. Jedna od bitnih osobina toga nacionalizma je izjednačivanje vjere i narodnosti. U toj nacionalnoj ideologiji, kao i u ideologijama drugih naroda istočne ortodoksne Crkve, vjera, narod i država su potpuno integrirani i identificirani. Vjera i Crkva u tim slučajevima poprimaju oblik nacionalnopolitičkih ustanova. Vjera i Crkva u tim slučajevima potpuno prelaze u službu države. Zato se kod Srba vjera i zove "srpskopravoslavna". Isti je slučaj i s "ruskopravoslavnom" i "bugarskopravoslavnom" vjerom itd.

Kod nemuslimanskih Hrvata, s druge strane, koji pripadaju katoličkoj vjeri, ne može biti govora o izjednačivanju vjere i narodnosti, jer je katolička Crkva

po svojoj ideologiji naddržavna i univerzalna.

Od posebne je važnosti istaknuti ovdje da kod izjednačivanja vjere, države i narodnosti, postoji tendencija da se svi oni, koji ne pripadaju državnoj vjeri, gledaju kao strani, tuđi i nepouzdani elemenat, u čiju se lojalnost nikada ne može potpuno vjerovati. Tako, na primjer, u spomenutom leksikonu elite "nove klase" Jugoslavije, usprkos deklariranja raznih skupina muslimana kao Srba, broj onih muslimana, koji su promovirani u vladajuće slojeve, vrlo je mali u uporeďenju s relativnom brojčanom snagom muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji uopće. Na 6.000 imena u tom leksikonu, nalazimo svega 115 muslimana iz Bosne i Hercegovine ili 1.1%, dok bi ih trebalo da bude prema njihovoj brojčanoj snazi najmanje 6%. Muslimana iz cijele Jugoslavije ima u leksikonu svega 182 ili 3%, dok bi ih prema njihovoj ukupnoj brojčanoj snazi u Jugoslaviji (oko 2,000.000) trebalo biti oko 12%. To znači, da čak i onda kada se musliman izjasnio kao Srbin, i kao komunist, on se ne smatra potpuno ravnopravnim s pravoslavnim Srbima komunistima, koji imaju stvarnu vlast u svojim rukama u komunističkoj Jugoslaviji.

Iz ovakvoga stava razvija se vjerska i politička netolerancija i čak vjerski i politički fanatizam. Važno je ovdje istaknuti da komunističke vlasti taj vjerski fanatizam nisu ni pokušale umanjiti, nego čak, štoviše, nastoje iskoristiti u svoje političke svrhe, pa čak i pojačati. Poznato je svima onima koji se bave proučavanjem suvremenog komunizma, da je duboka mržnja jedan od osnovnih instrumenata komunističke političke vlasti i komunističke propagande, komunističkog psihološkog rata. Potreba mržnje otvoreno se naglašava u komunističkim pedagoškim priručnicima, komunističkoj književnosti i komunističkoj političkoj ideologiji. Čitav pojam i praksa klasne borbe prožeti su mržnjom protiv svih onih, koji ne slijede komunistički pravac. Ali ovakva su shvaćanja u potpunoj opreci s muslimanskim vjerskim i drugim vrijednostima, jer bosansko-hercegovački muslimani pokazuju veliki stupanj vjerske tolerancije i čovjekoljublja. Vjerska snošljivost bosansko-hercegovačkih muslimana nije samo istaknuta u principima Korana, nego je i provađana u praksi. Tako, na primjer, Bosna i Hercegovina, koje su dugo vremena bile pod vlašću muslimana, ne samo da nisu smanjile, nego su čak i povećale broj nemuslimanskog življa. To nije bio slučaj u Srbiji i Crnoj Gori, kad su ove države bile vladane od pravoslavnih vladalaca. U tim državama muslimanski elemenat je od kraja devetnaestog stoljeća bio potpuno eliminiran. "*Gorski vijenac*", koji se općenito smatra među Srbima kao jedno od najboljih djela srpske književnosti, obrađuje pitanje borbe i istrebljenja do kraja muslimanskog življa. Njegoš, koji je napisao to djelo, bio je istovremeno i vjerski i državni poglavar pravoslavne Crne Gore. Njegoš je očito bio pod utjecajem srpske junačke pjesme, čiji su junaci vojvode, prinčevi i hajduci, i čija je najvažnija zasluga borba, krvava i okrutna, protiv muslimanskih "nevjernika". Ta je srpska junačka pjesma u doba književne romantike čak utjecala i na hrvatskog pisca Ivana Mažuranića, kad je pisao "*Smrt Smail-age Čengića*", u kojoj je idealizirao

borce za pravoslavlje i veličao njihovu borbu protiv muslimana.

S gledišta fizičke i kulturne antropologije, muslimani Bosne i Hercegovine pripadaju, u dobrom dijelu, tzv. "baltičkom rasnom tipu", u kojemu se plava pigmentacija ističe. Tom fizičkom tipu pripada i dobar dio hrvatskog življa u raznim hrvatskim krajevima. Isto tako, autohtona kultura bosansko-hercegovačkih muslimana pripada poljoprivrednom tipu (zadružna kultura), kojoj pripada i dobar dio ostalih Hrvata.

S jezičnog pogleda, muslimani pripadaju ikavskom hrvatskom govoru, kojim inače govori samo hrvatski živalj u raznim hrvatskim krajevima. Isto tako, što se tiče pučke umjetnosti, ta je kod muslimana Bosne i Hercegovine ista kao i kod hrvatskog puka u raznim hrvatskim krajevima. Tako, na primjer, muslimanska pučka pjesma je u prvom redu ljubavna, sentimentalna i humanistička, orijentirana prema ljudskom biću i prirodi, a tek je u drugom redu i sporedno junačka. Muslimanski pučki muzički instrumenat je tamburica, kao i kod velike većine ostalih Hrvata, što je i razumljivo, jer je tamburica vrlo pogodna da izražava ljubavne i druge sentimentalne osjećaje, dok su gusle, na primjer, pučki instrument za pojanje ili pjevanje junačkih pjesama i legendi. Što se tiče društvene organizacije na pučkoj razini, ta je kod muslimana Bosne i Hercegovine osnovana na načelima jednakosti, međusobne pomoći, čovjekoljublja i ljudskog dostojanstva, slično kao u zadružnoj kulturi, koja se je očuvala u drugim hrvatskim krajevima. U toj kulturi, na primjer, porodični odnosi su organizirani na demokratskim načelima, žena je posebno cijenjena, a postupak prema djeci, starcima i svim slabima je osnovan na načelima čovjekoljublja i pomoći.

Kao i ostali Hrvati, muslimani Bosne i Hercegovine su kulturno i politički bliži Zapadu nego Istoku,* kao što je to već Safvetbeg Bašagić naglasio. Oni smatraju, da je njihova povijesna uloga da na krajnjem zapadu muslimanskog svijeta i kao sastavni dio hrvatskog naroda spajaju kulturne vrijednosti Istoka s kulturnim vrijednostima Zapada.

(*Hrvatska revija*, god. X., Buenos Aires 1960.)

O. Dominik Mandić

Herceg-Bosna i Hrvatska

Prigodom 500-godišnjice pada Bosne (1463.-1963.)

U drugoj polovici mjeseca svibnja 1463. turski sultan Mehmed II. zauzeo je Bobovac, a zatim Jajce, tadašnji glavni grad Bosne, i pod njegovim zidinama pogubio zadnjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Početkom slijedećega mjeseca u Vrhbosni, koja će se kasnije prozvati Sarajevo, Sultan je Bosnu proglasio turskom pokrajinom (sandžakatom), koju je priključio Osmanskom Carstvu.[1]

Tim je otvoreno novo poglavlje u povijesti hrvatskog naroda, koje će odlučno i bitno utjecati na njegovu sudbinu za sva buduća stoljeća. Vrijedno je zbog toga i korisno da se prigodom ove sudbonosne godišnjice pozabavimo odnosom Herceg-Bosne s Hrvatskom u prošlosti i o njezinu značenju za hrvatski narod u budućnosti.

I. BOSNA I HERCEGOVINA GEOPLITIČKI SU BITNO POVEZANE S HRVATSKOM

Po zemljišnom razvoju i obliku, Bosna i Hercegovina nastavak su planinskih spletova srednjoeuropskoga gorja, koje zovemo Alpama. U zapadnom dijelu srednje Hrvatske alpsko gorje poprima posebne oblike i svoja vlastita obilježja. Iz ovoga područja kao glave teku planinski spletovi preko cijele BiH u jugoistočnom i sjeveroistočnom pravcu, a završavaju se na istoku s rijekom Drinom, a na jugoistoku sa Skadarskim jezerom između današnje Crne Gore i Albanije. Između visokih hrvatsko-bosanskih planina razvile su se mnogobrojne doline i polja. Posred tih teku rijeke i vijugaju se putevi, koji spajaju u jedno srednjohrvatske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske krajeve. Sve te zemlje, zajedno s ravnicama panonske Hrvatske, zemljišno su tijesno povezane u jedno, i prema tome iste geopolitičke snage djelovale su i djeluju na povijesni razvoj naroda, koji na tom prostoru žive.[2]

Današnja Bosna i Hercegovina nemaju naravnih granica i geopolitički ne čine samostalnu zaokruženu prostornu cjelinu. Ova politička jedinica plod je povijesno-kulturnoga razvoja, koji je počeo koncem 12. stoljeća za Kulina bana

---

[1] Gledaj: Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882., 322-340; Vl. Ćorović, *Historija Bosne I.*, Beograd 1940., 536-560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I.*, Chicago 1960., 139-143.

[2] Gl. G.A.Lukas, *'Orographie von Bosnien u. der Hercegowina'*, *Wissen. Mitteilungen aus B. u H.* VIII, Wien 1902., 303-333; F. Lukas, *'Zemljopisni i geopolitički položaj (hrvatskih zemalja)'*, *Zemljopis Hrvatske*, sv. I, Zagreb 1942., 7-35; isti, *'Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu'*, *Povijest hrv. zemalja BiH I*, Sarajevo 1942., 39-77; isti, *'A geopolitical analzsis of Croatian territory'*, *The Croatian Nation*, Chicago 1955., 71-100; D. Mandić, n. dj. 163-166.

i dovršio se tek u našim danima.[3]

Bosna i Hercegovina, kakve su danas, po prirodnom obliku tla, po svom gorsko-vodenom razvoju sastoje se od više dijelova, koji su jače prirodno povezani s okolnim hrvatskim zemljama nego između sebe.[4] Središnji dio BiH čini stara sredovječna Bosna između jadransko-dunavskih razvodnih planina na jugu i rijeka Krivaje i Drinjače na sjeveru, Vranice i Vlašića planirane na zapadu i rijeke Drine na istoku. Tu se razvila hrvatska plemenska jedinica ranoga srednjega vijeka, zvana Banovina Bosna, koja je imala svoje prirodne granice i činila naravno zaokruženu zemljišnu cjelinu. Ali već njezin južni susjed, današnja Hercegovina, bila je jako odijeljena od sredovječne bosanske Banovine visokim planinama, koje čine razvođe između Jadranskoga i Crnoga mora. Prodoljem Neretve i svojim pograničnim poljima Imotsko-bekijskim, Ljubuško-rastočkim i Popovsko-trebinjskim, Hercegovina je više povezana s hrvatskom Dalmacijom nego s drugim dijelovima Bosne. Zato su se zemlje današnje Hercegovine dugim stoljećima srednjega vijeka politički neovisno razvijale od Bosne s kojom su prvi put došle u državnu vezu tek kratko vrijeme prije pada Bosne, i to Zahumlje god. 1322., dakle 141 godinu prije propasti bosanskoga kraljevstva, a Travunja god. 1377., samo 86 godina prije turskoga zaposjednuća.[5] Ova odvojenost hercegovačkog tla od Bosne uzrokom je da su se ovi krajevi trajno smatrali posebnom cjelinom, koja je do danas održala svoje vlastito ime uz ono Bosne.

Duvno, Hlivno, Glamoč i Grahovo čine treći odsječak današnje BiH, koji je svojim zemljišnim oblikom, razvojem svojih polja i planina više vezan s dalmatinskom i banovinskom Hrvatskom nego s pravom starom Bosnom. Zbog toga je Tropolje (Duvno, Hlivno i Glamoč) ostalo u političkim granicama Kraljevine Hrvatske i Dalmacije sve do tridesetih godina 14. stoljeća, dok nije kralj Karlo Robert oslabio samostojnost navedenoga Kraljevstva, uništivši hrvatsku nasljednu banovinsku kuću Šubića.[6] Grahovo s okolnim krajevima uopće nije ni došlo u državni sastav Bosne do turskih osvajanja.[7]

Četvrti odsječak današnje BiH čine sjeverozapadni dio Bosne između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeka Save i Une. Poslije Hercegovine i Tropolja ovaj je kraj najslabije vezan sa starom Bosnom. Zbog toga ti predjeli, izuzevši Donje Kraje, i nijesu došli u državnu vezu s Bosnom sve do turskoga osvajanja. Svi su se krajevi za vrijeme turskoga gospodstva zvali: "Turska Hrvatska".[8]

Peti odsječak čine sjeveroistočni dijelovi današnje Bosne, stare župe Usora i Soli. Ti su krajevi tokom svojih rijeka i posavskim ravnicama više povezani s

---

[3] Gl. D. Mandić, n. dj. 163-176.

[4] Gl. F. Lukas, navedena djela, u bilj. 2.

[5] Gl. D. Mandić, n. dj. 326-330.

[6] N. dj. 218-221, 321-328.

[7] R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890., 15,51 sl., 200 sl. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959., 151 sl.

[8] 8. Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 152-162.

hrvatskim slavonskim zemljama na lijevoj obali Save nego s ostalom Bosnom. Kako je već prof. Lukas naglasio, rijeka Sava sa svojim ravnim i lako pristupačnim obalama nije prava razdiobna nego spojna rijeka. Ona prirodno ne dijeli zemlje s jedne i druge strane Save, nego ih, naprotiv, ujedno spaja i povezuje.[9] Zbog toga su praktični Rimljani posavske krajeve današnje Bosne dodijelili svojim panonskim provincijama, a srednju su Bosnu s porječjem gornjega Vrbasa, Tropoljem i cijelom današnjom Hercegovinom doznačili provinciji Dalmaciji.[10] I po narodnom shvaćanju današnjih stanovnika oko Save, krajevi s obje strane te rijeke čine jedinstvenu cjelinu, koju oni zovu zajedničkim imenom Posavina.

Kako se vidi, bosansko-hercegovačke zemlje prirodno su i geopolitički tijesno povezane s hrvatskim posavskim, jadranskim i zapadno-hrvatskim zemljama. Planinskim spletovima, riječnim smjerovima i cijelom svojom geopolitičkom snagom Bosna i Hercegovina nastavljaju i popunjuju druge hrvatske zemlje i te na Drini zatvaraju prema srpskim zemljama i srednjem Balkanu.

Geopolitička odijeljenost Bosne i Hercegovine od srpskih zemalja

Od 12. stoljeća prije Krista u današnjim hrvatskim zemljama i u srednjoj Europi južno od Dunava živjeli su Iliri. S njima su Rimljani došli u rat god. 229. prije Krista i u borbama od 150 god. podvrgli ih svojoj vlasti. Rimski državnik Sula, kada je god. 80./79. pr. Kr. proveo preuredbu rimske države, u istočnim stranama Jadrana stvorio je veliku rimsku pokrajinu zvanu Ilirik (provincia Illyricum). Ta se protezala od rijeke Inna, više Beča, do rijeke Mata (Mathis) u današnjoj Albaniji, te od rijeka Raše u Istri do Kolubare u Srbiji.[11] Nakon velikoga ilirskoga ustanka od 6. do 9. god. po Kristu, car August je razdijelio dotadašnji rimski Ilirik na dvije pokrajine: Panoniju od Inna do bosanskih gora, Grmeča, Manjače i Borja, te Dalmaciju od tih gora na jug do Jadranskoga mora, i od rijeke Raše u Istri do rijeka Kolubare i Mata. Kod velike uredbe carstva god. 297. car je Dioklecijan povukao granicu Dalmacije na Drinu, a između te rijeke i Kolubare osnovao novu pokrajinu Predolje (Praevallis).[12] Po Drini je podijelio rimsku državu i Konstantin Veliki u svojoj oporuci god. 335.[13] Po toj crti Teodozije Veliki god. 395. konačno je razdijelio Istočno i Zapadno Rimsko Carstvo.[14] Ti veliki carevi vidjeli su da rijeka Drina, a ne Kolubara, geopolitički dijeli zapadne balkanske zemlje od onih srednjega Balkana. Duboko i strmo korito Drine u vezi s planinskim spletovima Podrinja i obližnjih bosansko-

---

[9]F. Lukas, '*BiH u geopolitičkom pogledu*', *Povijest hrv. zemalja BiH I*, 62 sl.

[10]D. Mandić, n. dj. 19-27.

[11-12]N. dj. 21-23.

[13] Euseb., Vita Const. IV 51; *Vict. epit.* 41, 20; Pertusi, *C. Porfirogenito De thematibus*, cap. 9, Citta del Vaticano 1952, 94.

[14] Ostrogorsky, *History of the Byzantine state*, New Brunswick 1957., 49 sl.

hercegovačkih gora, oštro dijeli, a ne spaja, zapadni i srednji Balkan. Protivno od bosansko-hercegovačkih planina, gore u Srbiji teku od zapada k sjeveroistoku i jugoistoku, tako i rijeke i riječne doline, i to Kolubara i Morava prema sjeveroistoku, a Vardar prema jugoistoku.[15] Podjela, dakle, istočnoga i Zapadnoga Rimskog Carstva na rijeci Drini bila je uvjetovana naravnim geopolitičkim razlozima, pa zemlje na istoku te crte, srpske zemlje, za punih 12 stoljeća nijesu nigda bile ujedinjene u isto upravno područje s Bosnom i Hercegovinom, izuzevši 12 godina nasilnoga zaposjednuća Časlava Klonimirovića.[16] I Tursko Carstvo, koje je 400 godina vladalo cijelim Balkanom, držalo je administrativnu granicu na Drini tako da su Bosna i Srbija tvorile posebne jedinice za se.[17]

---

[15] Gl. gore bilj. 2.

[16] Gl. D. Mandić, n. dj. 185 sl. 286 sl.

[17] Gl. H. Šabanović, n.dj. passim; D. Mandić, n. dj. 134-151.

Ali, kada se Turska raširila na zapad, zauzećem većega dijela hrvatskih zemalja Dalmacije i posavske Hrvatske, te su zemlje bile upravno ujedinjene s Bosnom i Hercegovinom. Lički sandžakat u Bosanskom pašaluku obuhvaćao je sve hrvatske zemlje od Gline i Velebita do duboko u Bosni, a Kliški sandžakat, sa sijelom u Klisu više Splita, dopirao je do Neretve kod Konjica, pa i danas narod s istočne strane Neretve zove one na zapadnoj strani oko Ostrošca: Klišani.[18]

II. BOSNA I HERCEGOVINA U POVIJESTI HRVATA

Nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, god. 475., neko su vrijeme vladali rimskom Dalmacijom Germani, bizantski car Justinijan I. (527.-565.) ratujući s Gotima od god. 535. do 555. uspostavio je vlast Istočnoga Bizantskog Carstva u Dalmaciji i u velikom dijelu ostaloga zapadnog carstva. Međutim, god. 567. u Podunavlje je prodrlo ratoborno mongolsko-turansko pleme Avara (Obri), koje je za nekih 50 godina osvojilo cijelu Panoniju, rimsko-bizantsku Dalmaciju i druge zemlje sve do današnje Grčke, izuzevši dalmatinske otoke i nekoliko utvrđenih primorskih gradova.[19] God 626. Avari su u savezu s donskim Bugarima i Perzijancima opsjeli Bizant da zauzmu prijestolnicu i unište Istočno - Bizantsko Carstvo.[20] U toj smrtnoj pogibli, Bizant je pozvao u pomoć Hrvate, koji su tada stanovali sjeverno od Karpata, i tamo imali jaku državu, koja se zvala Velika ili Bijela Hrvatska.[21]

Dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje današnje Bosne i Hercegovine

Na osnovi hrvatske narodne predaje i pisanih službenih spomenika u carskom arhivu u Bizantu, car Konstantin VII. Porfirogenet (905-959.) u svom djelu "*O upravi carstvom*" potanko je opisao dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje rimsko-bizantskih pokrajina. On kaže, da je tadašnji bizantski car Heraklije I. (610.-641.) najprije izdao "zapovijed" (prostaksis) da Hrvati otpočnu borbu s Avarima, naravno uz obećanje da će im dati zemlje koje osvoje. Kada su pak Hrvati za nekih desetak godina, od god. 626. do 635. po prilici,

---

[18] D. Mandić, n. dj. 128.

[19] Gl. G. Ostrogorsky, n. dj. 83-85, 90 sl.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 40-43.

[20] Gl. F. Barišić, *'Le siege de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626'*, *Byzantion 24* (1954.) 371-395; G. Ostrogorsky, n. dj. 92 sl.; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrv. povijesti*, Rim, 1963, 65-68.

[21] O zakarpatskoj Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj gledaj: Porphyr., *De adm. imperio*, cap. 31, Gy. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949., 152, red. 83; cap. 32 n. dj. 152, r. 5; F. Rački, *'Biela Hrvatska i Biela Srbija'*, *Rad Jug. akad.*, sv. 52 (1880.) 141-185; L. Hauptmann, *'Prihod Horvatov'*, *Bulićev Zbornik*, Zagreb-Split 1924., 515-545; F. Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe*, London 1949., 268-304; D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 58- 60.

pobijedili Avare i protjerali ih sjeverno od Dunava, car Heraklije izdao je drugu "naredbu" (keleusis, iussio), kojom je Hrvatima službeno predao osvojene zemlje, naravno pridržavši sebi i Bizantskom Carstvu vrhovništvo nad tim zemljama.[22] Kako se vidi iz Porfirogenetovih navoda, rimska Dalmacija od Raše u Istri do Drine i od Jadrana do bosanske Posavine bila je središnja zemlja, koju su Hrvati kod svoga dolaska na jug zauzeli i naselili. Tu je pokrajinu car Heraklije morao posebno istaći u svojoj prvoj "zapovijedi" (prostaksis), prije nego su oni krenuli u borbu s Avarima. Međutim, kako je Hrvata došlo na Jadran mnogo, a oni su tada živjeli o stočarstvu i površnoj poljoprivredi, nijesu im bili dovoljni brdoviti krajevi tadašnje rimsko- bizantske Dalmacije, pa su zaposjeli, kako je Porfirogenet zabilježio, i tadašnji Ilirik i Panoniju.[23]

Prema Porfirogenetu su, dakle, Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili: prvo, rimsku Dalmaciju, kako su se zvale zemlje od rijeke Raše u Istri do Drine, te od Jadrana do crte potegnute sa Snježnika povrh Istre uz Kupu do Petrove Gore, odatle na Grmeč- planinu u Bosni te preko Manjače, Tisovca i Borja-planine povrh Krivaje na Drinjaču rijeku do njezina ušća u Drinu, odakle se tom rijekom, zatim Pivskim planinama i Durmitorom spuštala do Budve u Boki Kotorskoj.[24] Drugo, Ilirik, kako se u Porfirogenetovo vrijeme zvalo jadransko porječje današnje Crne Gore i Albanije, od Budve do Valone.[25] Treće, Panoniju, naime zemlje sjeverno od rimske Dalmacije pa do Mure i Drave.[26] Današnja bosanska Posavina nalazila se je u rimskoj Panoniji, a svi drugi bosanski krajevi i cijela današnja Hercegovina ležali su u rimsko-bizantskoj Dalmaciji.[27] Budući da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili rimsku Dalmaciju i južnu Panoniju, oni su tada naselili cijelu današnju Bosnu i Hercegovinu, koje su ležale u tim rimskim pokrajinama.

---

22 "Hrvati, koji sada stanuju u krajevima /rimske/ Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih "Bijeli"... Tada su ti Hrvati po zapovijedi cara Heraklija započeli borbu, istjerali iz tih krajeva Avare i naselili su se po naredbi cara Heraklija u zemlje Avara, gdje danas stanuju. A u to su doba Hrvati imali za vladara Porgina oca", Porphyr., De adm. imp., cap. 31, n. izd. 146, r. 3-21.

23 "Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom...", n. dj., cap 30, str. 142, r. 75-77.

24 Gl. Th. Mommsen, *Corpus Inscript. latinarum III* 1, 415 i Tafel III i IV; K. Patsch, *'Archaol.-epigr. Untersuchungen der röm. Provinz Dalmatien'*, Wiss. Mitt. aus B. H. V (1897.) 228 ssl.; B. Saria, *'Dalmatia'*, Pauly-Wissowa, realenc., Suppl. 8, Stuttgart 1956., 22-59; D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, Chicago 1957., 51-95.

25 Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 54-73; isti, *Rasprave i prilozi*, 71-73.

26 Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 64-73, 117-120; A. Mocsy, *'Pannonia'*, Pauly-Wissowa, Realenc., Suppl. IX, Stuttgart 1962., 516-776.

27 Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 21-27.

Hrvati, koji su pošli na Jadran, sastojali su se od sedam srodnih hrvatskih plemena, kojima su zadružno vladali 5 braće i 2 sestre jednoga ogranka vladarske obitelji zakarpatskih Hrvata. Ni onda, kada su svladali Avare i naselili se u novoj domovini, hrvatska plemena nijesu se izmiješala, nego je svako dobilo svoj posebni kraj, u kojemu je vladao jedan od braće i sestara, koji su ih doveli, naravno pod vrhovništvom najstarijega brata i njegovih nasljednika. Tim su Hrvati, iako podijeljeni na plemenske pokrajine, sačuvali svoje narodno i državno jedinstvo i stvorili način zajedničke obrane od vanjskih neprijatelja.

Glavno hrvatsko pleme, kojim je neposredno upravljao vrhovni vladar Hrvata, naselilo se između Cetine i Zrmanje uz Jadransko more, a u nutrini do Vlašića i Borja-planine. Na taj način, to je pleme naselilo današnje Duvno, Hlivno, Glamoč, Grahovo i cijelu bosansku Krajinu od Vrbasa do Une, izuzevši Posavinu. Druga hrvatska plemena naselila su se zapadno i istočno od toga središnjega i najjačega plemena. Jedno od tih plemena naselilo je Zahumlje i Travunju, kako se u srednjem vijeku zvalo zemlje današnje Hercegovine, a

drugo sredovječnu Bosnu od Vranice i Vlašić-planine do Drine.[28]

Čelnik samoupravne hrvatske državne jedinice u Bosni zvao se od najstarijih vremena "ban", i po njemu njegova zemlja "banovina". To je ustanova čisto hrvatska, koju nijesu poznavali ni Srbi niti drugi narodi sredovječne Europe.[29] To nam govori da su u Bosni od najstarijih vremena živjeli Hrvati, jer su samo oni mogli dati svome zemaljskom vladaru čisto hrvatski naziv "ban".

Da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili sve zemlje od Drave i Dunava do Jadrana te od Istre do Drine i Valone u današnjoj Albaniji, govore nam vjerodostojni povijesni izvori. Mi smo već naveli prvorazredno svjedočanstvo bizantskog cara Porfirogeneta, koji je god. 948./52. na osnovi starih dokumenata u carskom arhivu u Bizantu zabilježio da su Hrvati naselili rimsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju.[30] Od drugih izvora, koji to potvrđuju, ovdje ćemo spomenuti samo slijedeće:

U upravnom priručniku hrvatskih službenika, koji se zvao *Methodos*, a bio sastavljen i hrvatskim jezikom, napisan na velikom hrvatskom saboru god. 753. na Duvanjskom polju, pisalo je da se tadašnja hrvatska država sastojala od Zapadne ili Bijele Hrvatske, od Južne ili Crvene Hrvatske i od Zagorja, u kojem se nalazila Bosna. Prema *Methodosu*, Bijela Hrvatska se protezala od Vinodola kod današnje Rijeke do rijeke Cetine i Duvna, a Crvena Hrvatska od Cetine i Duvna do grada "Bambalona", kako su kasniji neupućeni prepisivači iskvarili romanski naziv Valone, La Valone, Bosna se god. 753. protezala od "gore Borove", tj. od današnjeg Borja i Vlašić planine do Drine.[31] To nam isto svjedoči i jedan stari hrvatski ljetopis iz 8. stoljeća, kojim se poslužio pisac "*Kraljevstva Hrvata*" u 11. stoljeću. U tom ljetopisu je pisalo da je vrhovni vladar Hrvata, kada je došao na Jadran:

"Uze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije [Val-de-vino = Vinodol] deri do Polonije [Polina, stara Apolonija kod Valone] ... i pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju ... donju zemlju i zagorsku ... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kao i zagorsko kraljevstvo".[32]

I stari pisci "*Kraljevstva Hrvata*" iz god. 1074./80. i "*Ljetopis popa Dukljanina*" iz god. 1149./53. pišu, da je Bosna činila dio hrvatske države.[33] Arapski zemljopisac Abu Abdallah Mahomed Ibn Idris (o. 1099.-1166.) zabilježio je god.

---

[28] D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 191-200; isti, *Rasprave i prilozi*, 68-76.

[29] Gl. Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrv. pravno-povjesni rječnik*, Zagreb 1908.-1922., 20-31; D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 195.

[30] Gl. naprijed bilj. 23.

[31] *Ljetopis popa Dukljanina*, pogl. 9, izd. F. Šišić, *Letopis*, 305-307; Vl. Mošin, *Ljetopis*, 53-55; gl. također: D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 1-38.

[32] "*Kraljevstvo Hrvata*", pogl. 3 sl., Šišić, *Letopis*, 386-88; Mošin, *Ljetopis*, 42 sl.

[33] Gl. bilj. 31.

1154. ovo:

"Od Splita do Stona ima 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko (Sakaliba'h)"[34] Za grad Dubrovnik kaže: "Ovo je zadnji grad Hrvatske".[35]

Budući da je sredovječno Zahumlje, glavni dio današnje Hercegovine ležalo zapadno od Dubrovnika, to je ono, prema Idrisu, pripadalo tadašnjoj Hrvatskoj i stanovništvo je Zahumlja bilo hrvatsko, što Idris izričito spominje, kada govori o Stonu, tadašnjem glavnom gradu Zahumlja.

Bizantski ljetopisac Ivan Kinamos, opisujući završetak vojne cara Emanuela Komnenca god. 1155., o bosanskom banu Boriću ovo piše:

"Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja utječe drugdje, i dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom živi i sam sobom upravlja".[36]

Kinamos, koji je s carem Emanuelom Komnencom (1143.-1180.) više put osobno bio u Raši, ovdje nam iz osobnoga znanja svjedoči, da Srbija dopire do Drine, a zapadno od te rijeke, naime u Bosni, da žive drugi narod, različit od Srba i po vladavini i po načinu narodnoga života i običaja. Taj drugi narod mogao je biti i bio je narod hrvatski, jer u 11. i 12. stoljeću, kako i danas, u Bosni i Raši nije bilo drugoga slavenskoga naroda, osim Srba i Hrvata. Ako po Kinamosu, Bošnjaci nijesu bili Srbi, oni su morali biti Hrvati.

Od sredine pak 12. stoljeća, kada je Ivan Kinamos u Bosni nalazio samo Hrvate, različite od Srba, pa do turskih osvajanja u 14. i 15. stoljeću, nije bilo narodnih pomicanja ni promjena u pučanstvu sadašnje Bosne i Hercegovine. To nam potvrđuju razni suvremeni izvori, između njih i sultani Turskoga Carstva. Tako Murat II. dne 6. prosinca 1430. daje Dubrovčanima slobodu trgovine po svim zemljama, koje potpuno ili djelomično priznaju njegovu vrhovnu vlast, "da im' tr'govci hode slobodno po svoi zemli gospoctva mi... i po suhu i po moru u Sr'blijeh', u Arbanasch i u Bosni...".[37] Sultan Mehmed II. dne 11. studenoga 1459. daje Dubrovčanima slobodu trgovanja: "i po blgor'skoi zem'li i po Sr'bljeh' i po vlaškoi zem'li i po ar'banaš'koi i po Bosni...".[38] Oba sultana jasno dijele Bosnu od zemlje "Srbljah".

---

[34] D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 239-244.

[35] D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, 239-244.

[36] Jo. Cinnami, *Historiarum epitome*, lib. III 7, izd. A. Meineke, Bonn, 136., 104, Gl. takoder, D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 68-76, 494-507.

[37] Lj. Stojanović, *Povelje i pisma* I/1, Beograd 1934., 230.

[38] N. dj. 239.

Hrvati su došli na Jadran slijedeći staro iransko-slavensko poganstvo.[39] Najstariji od pet braće, Klukas, koji je doveo Hrvate u novu domovinu i predvodio u borbama s Avarima, umro je kao poganin. Ali već njegov sin i nasljednik Porga, mladi čovjek sa širim pogledima, primio je kršćanstvo god. 640. s većim brojem prvaka i naroda prvoga hrvatskoga plemena, koje se bilo naselilo između Cetine i Zrmanje te Vlašića i Borja-planine u nutrini zemlje.[40] Na to je papa Ivan IV. (640.-642.), rodom Dalmatinac, početkom god. 641. Ivana Ravenjanina, prvoga misionara među doseljenim Hrvatima, redio za nadbiskupa i prenio sva prava stare dalmatinske prvostolnice u Solinu na novi bližnji grad Split.[41] Stare biskupije u Zadru, Rabu, Krku i Osoru (sredovječno ime za otoke Cres i Lošinj) preživjele su seobu naroda.[42] Nadpiskup Ivan Ravenjanin zarana je osnovao biskupiju u novom naselju Rausion, u današnjem Dubrovniku, po svoj prilici god. 645.[43] Nadbiskup Ivan s drugim dalmatinskim biskupima i njihovim svećenstvom revno je radio na obraćenju svih Hrvata. Uspjeh toga rada bio je osobito znatan na području prvoga hrvatskoga plemena, kojemu su pripadali krajevi današnje jugozapadne Bosne: Duvno, Hlivno, Glamoč i područja gornjega toka rijeke Vrbasa, Sane i Une.[44] I Zahumlje, koje je pokrivalo većinu današnje Hercegovine, zarana je primilo katoličku vjeru. Na crkvenim saborima u Splitu god. 925. i 928. ističe se da je i biskupija u Stonu, glavnom gradu Zahumlja, bila stara biskupija, koja je, prema tome, osnovana pred više od stotinu godina, a po svoj prilici god. 753., na velikom hrvatskom saboru na Duvnu.[45] U to staro doba kršćanska katolička vjera raširila se i u bosanskoj banovini, između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeke Drine.[46] I Hrvati u Neretvi, kako se zvalo primorske i otočke zemlje od Neretve do Cetine, zarana su bili primili kršćanstvo, ali su se opet povratili na poganstvo, jer im je katolička Crkva branila gusarstvo, od kojega su živjeli. Neretljani su se konačno obratili na kršćansku katoličku vjeru u vrijeme cara Vasilija I. (867.-886.) i hrvatskih vojvoda Zdeslava (878./79.) i Branimira (879. o. 892.).[47] I panonski Hrvati, u današnjoj bosanskoj Posavini, i oni između Save i Drave, sredinom 7.

---

39 Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 112-116.

40 "Car Heraklije pak poslao je i doveo iz Rima svećenike, od kojih je učinio nadbiskupa, biskupa te svećenike i đakone, i pokrstio je Hrvate, a ti Hrvati u to doba imali su vladara Porgu", Porphyr., *De adm. imp.*, cap. 31, Moravcsik-Jenkins 148, r. 21- 25.

41 "Papa je, međutim, poslao nekoga poslanika, imenom Ivana, rodom Ravenjanina, da obilazi krajeve Dalmacije i Hrvatske, spasonosnim opomenama poučava kršćane... Nakon što ga je gospodin papa posvetio... (on) je tada počeo uređivati crkvu i svećenstvo... obnavljao je crkve, postavljao biskupe, uređivao župe i privlačio je pomalo priprosti narod kršćanskom shvaćanju", Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, cap. 11, izd. Rački 33.

42-48 O svim pitanjima pokrštenja Hrvata u pojedinim pokrajinama Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, VI. *Pokrštenje Hrvata*, str. 109-144.

stoljeća bili su prihvatili kršćanstvo, ali su se iz oporbe protiv franačkih katoličkih vladara, koji su ih htjeli podjarmiti, opet povratili na poganstvo. Njih je konačno obratio na katoličku vjeru sv. Metod i njegovi učenici glagoljaši od god. 874. do 890. po prilici.[48]

Pokrštenje Hrvata u današnjoj Bosni i Hercegovini počelo je, dakle, god. 640. i dovršilo se je potkraj 9. stoljeća. Osim Posavine, drugi su bosansko-hercegovački krajevi primili kršćanstvo već tokom prvih 100 godina nakon dolaska na jug, naime između god. 640. i 753.

Sve zemlje do Drine, dakle cijela današnja Bosna i Hercegovina, od najstarijih kršćanskih vremena pripadale su Zapadnom Rimskom Carstvu, a u crkvenom pogledu rimskoj patrijaršiji.[49] Kako je sam bizantski car K. Porfirogenet zabilježio, prvi vjerovjesnici, koji su širili kršćanstvo među Hrvatima, bili su latinski svećenici, koje je poslao rimski papa.[50] Ti su u početku vršili službu Božju na latinskom jeziku, ali već koncem 9. stoljeća, kako piše papa Ivan X. (914.-928.), Hrvati su po svim krajevima uveli glagoljsku službu Božju, kojoj su bili početnici sveta braća Ćiril i Metod.[51] To je služba Božja rimske liturgije, ali napisana na starom slavenskom jeziku, koji je bio vrlo bliz i razumljiv tadašnjim Hrvatima. U Bosni se glagoljaštvo toliko raširilo da ni sami bosanski biskupi nijesu znali latinski.[52]

Bogomilstvo u Bosni

Za bugarskoga cara Petra (927.-969.) bugarski pravoslavni pop Bogomil obnovio je i u Bugarskoj uveo staro manihejsko krivovjerje, koje je učilo da imaju dva boga, bog dobra i bog zla, od kojih je ovaj zadnji stvorio sva vidljiva bića, pa i ljudsko tijelo. Između ostaloga, zabacivali su ženidbu, krštenje vodom, oltare i crkve.[53]

Bogomilsko krivovjerje, tako nazvano po svom početniku, sedamdesetih godina 10. stoljeća, došlo je u Bosnu, gdje je bila za bugarskoga gospodstva u istočnim hrvatskim zemljama god. 990.- 1018. osnovana bogomilska biskupija za sve hrvatske zemlje (ecclesia Sclavoniae).[54] Strogi sljedbenici bogomilstva, obično zvani "savršeni" ili jednostavno "bosanski krstjani", živjeli su u zajednicama i provodili strogi isposnički život.[55] God. 1203. imali su u Bosni pet

49 Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 361-433.
50 Gl. gore bilj. 40.
51 Gl. D. Mandić, n. dj. 434-440.
52 N. dj. 444-449.
53 Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962., 29-37, 354-360.
54 N. dj. 119-127.
55 N. dj. 301-353.

kuća s 30-40 članova.[56] Njihov pravi uspon počinje navedene godine, kada su na Bilinu polju kod Zenice priznali vrhovništvo pape Inocencija III. i na laku ruku bili proglašeni pravovjernim katolicima od papinskoga legata Ivana de Casamare.[57] S tom crkvenom legitimacijom bogomili su unišli u bosanske velikaške kuće i u katolička sela i za kratko vrijeme veliku većinu pridobili za svoju sljedbu.[58]

God. 1225. do 1239. kaločki nadbiskup Ugrin i hrvatski herceg Koloman vodili su krvave križarske vojne protiv bogomila u Bosni, ali bez pravoga uspjeha.[59] Ugled "bosanskih krstjana" tim je samo porastao među bosanskim Hrvatima, jer su "krstjani" znali spojiti i poistovjetiti svoju vjersku stvar sa slobodom i nezavisnošću Bosne.[60] I tako je od sredine 13. pa do početka 14. stoljeća prešla u bogomilstvo gotovo sva stara Bosna s Donjim Krajima oko gornjega i srednjega toka rijeka Vrbasa i Sane.[61] U Hercegovini su bogomilstvo slijedili današnji kotarevi Konjic, Foča i Nevesinje. U srednjoj Bosni katolika je ostalo samo nešto po rudarskim mjestima i oko dubrovačkih trgovačkih kolonija, koja su mjesta imala svoje katoličke svećenike stranoga porijekla.[62] Bosanska Posavina od Ukrine do Une te cijelo unsko područje u srednjem vijeku nijesu pripadali banovini Bosni, pa se tamo kršćanska katolička vjera očuvala gotovo netaknuta sve do dolaska Turaka.[63] Iako je bilo posvuda bogomilskih vjernika, katolička se vjera trajno održala u dobroj mjeri u Tropolju (Duvno, Hlivno, Glamoč) i u zapadnoj i južnoj Hercegovini. Za katolike u tim krajevima brinuli su se, i djelomično ih očuvali od bogomilstva, biskupi i svećenici glagoljaši biskupija Kninske, Splitske, Makarske, Korčulansko- stonske i Trebinjske.[64]

Tokom, dakle, 13. stoljeća bogomili su razbili vjersko jedinstvo Hrvata, što je imalo i svojih političkih i narodnih posljedica. Da bolje zaštite interese svoje vjerske sljedbe, "bosanski krstjani" od Kulina bana pa dalje stvaraju i promiču

---

[56-58] N. dj. 136-138, 162-166.

[59] N. dj. 138-162.

[60] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 166-172; II, 162-166.

[61] Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 162-166.

[62] O saskim i dubrovačkim rudarskim i trgovačkim naseobinama gledaj: K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1899.; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, Beograd 1955.; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.

[63] Do zauzeća turskoga srednja i zapadna bosanska Posavina crkveno je pripadala zagrebačkoj biskupiji, koja je u tim krajevima imala Dubički arciđakonat s okruzima: Dubičkim s 11 župa, Sanskim s 22 župe i Vrbačkim s 13 župa (gl. F. Rački, *'Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine'*, Starine JA, sv. 4, Zagreb 1872., 211).

[64] Gl. Kr. Draganović, *'Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas'*, *Croatia Sacra IV*, Zagreb 1934., 175-216; D. Mandić, *Duvanjska biskupija od XIV-XVII. stoljeća*, Zagreb 1936.

bosansko posebništvo, po kojemu se Bosna počinje izdvajati iz hrvatskih katoličkih zemalja, dotično oni s bosanskim banovinama i kraljevima izgrađuju Bosnu kao bogomilsko središte, oko kojega će se okupiti druge hrvatske zemlje.[65]

Rad franjevaca na obraćenju bogomila na katoličku vjeru

Nakon neuspjelih križarskih vojna i drugih pokušaja da se bosanske bogomile obrati, god. 1339. papa Benedikt XII. (1334.-1342.) naredio je generalu franjevačkog Reda Francuzu Gerardu Odonis (Eudes) da osobno pohodi Bosnu i sam vidi što bi trebalo učiniti, da se Bosna povrati na katoličku vjeru. Nakon duljih razgovora s bosanskim banom Stjepanom II. Kotromanićem (1312.- 1353.), Gerard je uvidio da se Bosna može obratiti samo mirnim evanđeoskim propovijedanjem. Zbog toga je u sporazumu s Banom odlučio u Bosni ustanoviti franjevačku pokrajinu, Vikariju, u koju će slati vjerovjesnike iz raznih franjevačkih pokrajina, a koja će biti neposredno ovisna o generalu franjevačkog Reda. Gerard je odmah ostavio u Bosni više svojih pratilaca i označio za vikara učenoga i radinoga fra Peregrina Saksonca. Za ove je ban Stjepan II. sagradio samostan u Milima kod Visokoga uz crkvu, koju je u tom tadašnjem glavnom mjestu Bosne bio podigao ban Kulin. Na općoj skupštini (Capitulum generale) franjevačkoga Reda u Asizu na Duhove, 4. lipnja 1340. bila je službeno ustanovljena Bosanska vikarija, i veći broj učenih franjevaca poslan u Bosnu iz raznih provincija.[66] Od te godine pa do pada Bosne franjevci će neprestano slati u Bosnu ponajbolje vjerovjesnike iz cijele Europe. Na prvom mjestu tu će biti franjevci hrvatske franjevačke provincije (Provincia Sclavoniae) sa sijelom u Splitu; zatim oni iz Italije, Njemačke, Francuske, Engleske, Španjolske, Madžarske i Poljske. Među njima je bilo veoma učenih i svetih muževa, kao što su bili: fra Peregrin Saksonac, prvi vikar i kasniji bosanski biskup, fra Bartul Alvernski, vikar od god. 1367. do 1407. s nekim prekidima, blaženi Nikola Tavelić i njegov drug u mučeništvu fra Deodat de Ruticinio iz južne Francuske, fra Berengarije Aragonski, rodak tadašnjega aragonskoga kralja Petra IV. (1336.-1387.), fra Ivan Ristori, jedan od osnovatelja franjevačke obnove (Observantes) u Italiji, fra Matija Englez, bosanski vikar 1411.-1419., fra Blaž Zalka, Madžar, prvi ljetopisac Bosanske vikarije, Ivan Korčulanin, budući biskup u Velikom Varadinu, visočko-srebrenički biskupi od god. 1423.-1446. fra Petar, fra Stjepan Radošević i Toma Matić, sveti Jakov Markijski, pohoditelj i vikar bosanski od 1432. do 1439., blaženi Bernardin Akvinski, vikar 1464.-1467., franjevački blaženik Ivan Englez, za kojega franjevački ljetopisi pišu da je imao "dar jezika", i mnogi drugi. Ovima su se brzo pridružili i mnogi domaći Hrvati Bošnjaci, koji su stupili u franjevački red.[67] God. 1385. Bosanska vikarija dijelila

[65] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 163-176.

[66-67] D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 166-180.

se na sedam kustodija, a imala je 35 samostana.[68] Do sredine 15. stoljeća Bosanska vikarija proširila je svoju djelatnost od Jadrana do Karpata i imala preko 70 samostana sa 700 i više misionara domaćih i stranih.[69]

Kako papa Bonifacije IX. dne 7. ožujka 1402. piše, tolikom broju učenih i svetih vjerovjesnika uspjelo je za samih prvih 60 godina obratiti do 500.000 bogomilskih vjernika.[70] Taj su rad franjevci nastavili i pojačali osobito poslije dovršenja zapadnoga raskola god. 1417. Kada je bosanski kralj Tomaš, da si osigura pomoć Zapada, god. 1459. istjerao iz Bosne sve "bosanske krstjane" i njihove pristaše, tih nije bilo na području kojim je kralj neposredno vladao, nego 42.000.[71] Nešto manji broj bogomilskih vjernika bio je u zemljama hercega Stjepana, koji nije slijedio kralja Tomaša, nego je izagnane primio u svoju državu.[72] Prema tome bogomila i njihovih vjernika uoči pada Bosne moglo je biti najviše 80 - 90.000, dotično ni 15% tadašnjeg pučanstva bosanskoga kraljevstva. To nam govori da bi franjevci Bosanske vikarije za kojih 20 do 30 godina mirnim načinom, kršćanskim apostolatom, bili obratili sve pristaše "bosanskih krstjana",[73] i na taj način ponovno uspostavili vjersko jedinstvo bosanskih Hrvata s onima u drugim hrvatskim zemljama.

Narodno i vjersko stanje u brojkama uoči pada Bosne

U današnjoj Bosni i Hercegovini prije pada Bosne god. 1463. domaće

---

[68] Gl. B. de Pisa, *De conformitate vitae B. Francisci, Analecta Franciscana IV*, 1906.-555 sl.

[69] Bl. Bernardin Akvilski, bivši bosanski vikar u svojoj Kronici zabilježio je, da su Bošnjacima oduzeli Dubrovčani 4 kuće, Mlečani 6 kuća, a Turci da su im porušili 38 kuća (L. Lemmens, *B. Bernardini Aquilani Chronica* 110). Uza sve to god. 1493. Bosanska vikarija još je imala 24 samostana s 270 članova (M. Straganz, *Zur Statistik des Franziskanerordens im Jahre 1493.'*, *Hist. Jahrbuch der Gorres-Gesellschaft XI*, München 1890., 730).

[70] "...per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem Vicaria existentium predicationes et inductiones quingenta milia personarum infidelium, vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodoxe fidei sinceritatem unanimiter, eis gratia affluente divina, conversa fore noscantur", pismo pape Bonifacija IX., od 7. ožujka 1402., Šišić, *'Nekoliko isprava iz početka XV st.', Starine JA*, sv. 39, Zagreb 1938., 181. Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 179. bilj. 333.

[71] "Rex Bossinae... Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit, substantia relicta: duo circiter millia baptisti sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere", Aeneas Sysvius Piccolomini (papa Pio II.), *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus, suis contigerunt*, Romae 1584, V 227.

[72] Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 417-423.

[73] Hvarski biskup Toma Tomašić, koji je već 12 godina bio papinski legat u Bosni, 19. veljače 1451. pisao je sv. Ivanu Kapistranu, tadašnjemu generalnom vikaru franjevaca Observanta, da "ima nade, da će se brzo cijelo kraljevstvo (Bosne) očistiti od manihejskih zabluda i rasvijetliti istinom vjere", ako Kapistran pošalje dovoljno franjevačkih misionara (Waddingus, *Annales Minorum*, 2. izd., XII, 111, sl.)

urođeno pučanstvo bili su Hrvati, katolici i bogomilski vjernici. U Podrinju, između rijeka Pive i Lima živjeli su Srbi. Taj kraj je starinom pripadao srpskoj državi, ali ga bosanski kralj Tvrtko I. god. 1366. do 1373. zauzeo i pridružio svojoj državi da bi time mogao dobiti kraljevski naslov jedne već postojeće kraljevine i dostići danak, koji su Dubrovčani plaćali vladarima srpskoga kraljevstva.[74]

Iz doba prije pada Bosne nemamo, nažalost, točnih brojčanih podataka, ni narodnih ni vjerskih. Ipak to se dade donekle približno ustanoviti iz turskih statistika - koje odmah od početka turske vladavine navode broj muslimana i kršćana u pojedinim pokrajinama - kada te brojke dovedemo u vezu s brojčanim navodima, o obraćenju bogomila i njihovim ostacima prije pada Bosne. Na osnovi tih statistika i povijesnih vijesti, mi smo u našim istraživanjima došli do slijedećih brojčanih podataka za područje današnje Bosne i Hercegovine:

Hrvata katolika u granicama tadašnjega bosanskoga kraljevstva bilo je do 650.000. U današnjoj zapadnoj bosanskoj Posavini i u Pounju, koji krajevi tada nijesu pripadali bosanskom kraljevstvu, bilo je preko 150.000 Hrvata katolika. U istočnom Zahumlju, Travunji i onim krajevima današnje Crne Gore, koji su sredinom 15. stoljeća pripadali Bosni, bilo je 15-20.000 Hrvata pravoslavne vjere. Te su kraljevi Nemanjići, napose Uroš II. (1275.-1321.), silom preveli na pravoslavlje.

Hrvata bogomila i njihovih vjernika bilo je 80-90.000.

Srba pravoslavnih u Podrinju, van prave Bosne, bilo je 10-15.000.

Vlaha Neslavena, potomaka negdašnjih rimskih kolonista iz Mauretanije,[75] bilo je 12-15.000. Tadašnji Vlasi po Bosni i u srednjoj i zapadnoj Hercegovini bili su katolici, a oni u istočnoj Hercegovini i oko Durmitor planine velikom većinom pravoslavni.[76]

Pad Bosne god. 1463. i njegove kobne posljedice za Hrvatsku

Kod svoga prvoga pohoda u Bosnu, u proljeće god. 1463., turski sultan Mehmed II. zauzeo je cijelo bosansko kraljevstvo do rijeke Sane. Koncem te godine, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin uz pomoć domaćih Hrvata oslobodio je zapadne krajeve i tursku granicu potisnuo na Vlašić i Vranicu planinu.[77] Od god. 1463. pa za 300 i više godina granica Turskoga Carstva pomicat će se od Vlašića do Velebita i Une, ali će trajno teći središtem hrvatskih

---

[74] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 111 sl., 240-246.

[75] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, XXIII, *Postanak Vlaha*, str. 5/9.533.

[76] O tome potanje pišem u trećem svesku "*Bosne i Hercegovine*".

[77] Gl. Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, 331-343; Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, 536- 560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 139-143.

zemalja i Hrvatsku dijeliti na dva neprijateljska tabora.[78] Na toj ubojitoj granici u srcu hrvatskih zemalja, lomit će se snage istočnoga islamskoga svijeta i katoličkoga Zapada. Glavni nosioci te borbe bit će sami sinovi Hrvatske: s jedne strane, Hrvati katolici ostataka slobodne Hrvatske, a s druge strane, poislamljena braća Hrvati iz turske Bosne.[79] U tom dugom i divovskom hrvanju, Hrvati s obje strane istočit će potoke hrvatske krvi, i hrvatski narod bit će sveden na trećinu svojih narodnih snaga. Kod svoga dolaska na Jadran Hrvati su bili do deset puta brojniji nego Srbi i punih 300 godina prije njih osnovali su svoje hrvatsko kraljevstvo.[80] Uza sve povijesne nedaće, Hrvati su prije pada Bosne bili triput brojniji nego Srbi, i da nije bilo turske provale, Hrvati bi danas brojili najmanje 12 do 15 milijuna duša. Ali u stoljetnim borbama na kobnoj granici Zapada i Istoka, u srcu Hrvatske, poginut će Hrvata, s jedne i druge strane, preko 300.000. Blizu jedan milijun Hrvata bit će odvedeno u ropstvo i raspršeno po turskim i drugim zemljama do Perzije, Indije i Abesinije. Iz Bosne i pograničnih krajeva slobodne Hrvatske iselit će se preko 500.000 Hrvata u Sloveniju, Austriju, Češku, Madžarsku, Italiju i drugdje, koji će za hrvatsko narodno biće biti potpuno izgubljeni.[81]

Za samu Bosnu i Hercegovinu najsudbonosnije je bilo iseljenje katolika za Bečkih ratova god. 1683./99. i početkom 18. stoljeća. Kada se, naime, vidjelo da Bosna neće moći biti oslobođena od Turaka, nastao je pokret među kršćanima da se iseljuju u slobodne zemlje. I tako se iselilo iz današnje Bosne i Hercegovine blizu 100.000 Hrvata katolika.[82] Istina, starijim bosanskim iseljivanjima i ovim za Bečkih ratova ima se zahvaliti što Slavonija nije pomadžarena i ponijemčena, zatim da Mlečani nijesu uspjeli za svoga dugoga vladanja potalijančiti Dalmaciju, Istru i okolne otoke. Ali za samu Bosnu i Hercegovinu to je iseljenje bilo sudbonosno. Nakon Bečkih ratova u cijeloj Bosni i Hercegovini nije ostalo više od 25.000 Hrvata katolika.[83] Svojom vanrednom životnom snagom i zdravim ćudoređem, od toga broja oni su se do danas umnožili na 700.000, dakle za punih 24 puta. Da nije bilo navedenih iseljivanja, danas bi u Bosni i Hercegovini bilo preko dva milijuna Hrvata katolika i u Bosnu se ne bi bili doselili Vlasi, da obrađuju begovske zemlje, koje su napustili Hrvati katolici. Tako bi danas Hrvati katolici i muslimani činili ogromnu većinu stanovništva, a vlaških potomaka, koji se danas zovu i osjećaju Srbima, ne bi bilo nego u istočnoj Bosni i Hercegovini, i ti ne bi činili više od 12-15% pučanstva, koji broj oni nijesu nigda prekoračili do Bečkih ratova god.

---

[78] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 143-151; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 38-59, 77-85, 92-98.

[79] Gl. D. Mandić, n. dj., 172-175.

[80] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 194-213.

[81-83] O tome potanje u trećem svesku *'Bosne i Hercegovine'*.

1683./99.[84]

I u samu slobodnu Hrvatsku i oslobođene krajeve za Bečkih ratova doselit će velik broj neslavenskih Vlaha pravoslavne vjere, koji će prošarati cijeli hrvatski državni prostor. Te Vlahe i pravoslavnu Crkvu Austrija će tetošiti i pomagati na štetu Hrvata iz svojih vojničkih ciljeva. Tijekom vremena, napose u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, te će Vlahe srpski pravoslavni svećenici učiti da su oni Srbi, kada pripadaju "Srpskoj pravoslavnoj crkvi", a Madžari će ih iskorišćavati da oslabe svoju saveznu državu Hrvatsku i da Hrvatima ometaju slobodni narodni i državni život i razvitak.

III. HRVATSKO PODRIJETLO BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

Jedna od velikih posljedica turskoga prodora u Bosnu bila je ta da je znatan broj Hrvata prešao na islam. Mi smo gore naveli da su staro, domaće stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine sačinjavali isključivo Hrvati, i to Hrvati katolici i bogomili, s malim brojem pravoslavnih Hrvata u Travunji i istočnom dijelu Zahumlja, u današnjem kotaru Ljubinju.[85]

Udio bogomila u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U svojoj raspravi "*Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*" prof. A. Solovjev god. 1949. kušao je dokazati, da današnji bosansko-hercegovački muslimani potječu isključivo od bogomila.[86] To bi opet utvrdivalo da su muslimani bili hrvatskoga podrijetla, jer su sredovječni bogomili u Bosni i Hercegovini bili pravi i čisti Hrvati, kao i njihova braća Hrvati katolici.[87] Međutim, suvremeni izvori, zapadni i turski, koje smo mi pomno proučili, govore da velika većina današnjih bosansko-hercegovačkih muslimana potječe od domaćih Hrvata katolika.[88] Iz tih izvora proizlazi da je muslimana u onodobnoj Bosni i Hercegovini god. 1620. bilo do 900.000. U našem djelu "*Bogomilska crkva bosanskih krstjana*" mi smo dokazali, da prije pada Bosne nije bilo bogomilskih vjernika više od 80 - 90.000.[89] Da su svi ti prešli na islam, od navedenoga broja ne bi se moglo namnožiti do god. 1620. ni 150.000 muslimana, a kamoli njih 900.000. Ovo umnoženje muslimana u Bosni ne može se pripisati

---

84 Gl. A. Solovjev, '*Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*', *Godišnjak, ist. dr. BiH I*, Sarajevo 1949., 71. sl.

85 Gore bilj. 81,82, 83 i 84.

86 A. Solovjev, n. dj. 42-79.

87 Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, passim.

88 O tome potanje govorimo u trećem svesku djela *Bosna i Hercegovina*.

89 D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 417-423.

ni doseljenju muslimana iz azijskih krajeva. Carigradski profesor Omer Lufti Barkan, u opsežnoj raspravi o naseljenju Turaka u Europi, nije našao ni jednoga slučaja da bi se turski ili drugi azijski muslimani naselili u Bosni, pa ni u maloj skupini.[90] Strano doseljenje isključuju novoobjelodanjene sultanske naredbe iz god. 1565.-1589., u kojima se kaže da su bosanski Poturi, naime bosansko-hercegovački muslimani seljaci, domaći ljudi, "stari mještani", "koji ne znaju turski".[91] Muslimani seljaci, koji su već tih godina činili dvije trećine islamskih sljedbenika u Bosni i Hercegovini, potječu od starih bosansko-hercegovačkih urođenika Hrvata, bogomilskih vjernika i katolika.

U doba vjerske slobode katolici nijesu prelazili na islam

Prema suvremenim izvorima, zapadnim i turskim, do islamizacije Bosne i Hercegovine došlo je na ovaj način:

Osvajajući Bosnu, Mehmed II. pogubio je bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića i veći broj tadašnjih bosanskih upravnika.[92] Velikaši, koji su preživjeli propast bosanskoga kraljevstva, pobjegli su u Dalmaciju i u druge hrvatske zemlje. Kada je sultan na povratku stigao u kraljevski dvorac Milodražje kod Fojnice, dne 28. svibnja 1463., izašao mu je u susret fra Angjeo Zvizdović, starješina franjevačke bosanske kustodije, i zatražio slobodu katoličke vjere u novoj državi turskoj. Bosanski kustos bio je i u slobodnoj Bosni jedna od najuglednijih i najutjecajnijih osoba u državnom životu.[93] Njega sada sultan prima kao pravoga i jedinoga predstavnika bosanskoga naroda i izdaje mu *Ahd-namu*, svečanu povelju u obliku ugovora, koje su sultani izdavali vrhovnim predstavnicima drugih država.[94] U toj povelji sultan daje punu

[90] Omer Lutfi Barkan, *'Les departations comme methode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman', Revue de la Faculte des sciences economiques de l'Universite d'Istanbul XI*, Istanbul 1949./50., 67-131.

[91] I.H. Uzunčaršili, *Kapukulu Ocaklari I* (1943.), 103, 106, 108; J.Šidak, *Hrvatski Zbornik* VIII, Zagreb 1955., 220.

[92] Gl. gore bilj. 77.

[93] Tako god. 1452., kada se kralj Tomaš izmirio s Petrom Vojslavićem, najmoćnijim bosanskim velikašem, papa Nikola V. naredio je svome legatu biskupu Tomi Tomašiću, bosanskom vikaru Robertu Ulcinskomu i kustodu Bosne, da se brinu, da taj mir bude nepovredivo održan. (Theiner, *Mon. Hungariae II*, 265; *Acta Bosnae*, 216, br. 923). Dne 18. prosinca 1451. kralj Tomaš sklapajući savez s Dubrovčanima, da će taj vjerno držati, kune se pred papinskim legatom Tomom i pred kustodom Bosanske kustodije, kojemu se daje prednost pred svim državnim velikašima: "i rotismo (se) prid' ocem' ligatom' biskupom' hvar'skim' i prid' ocem' kuštodom'... i svidoci vlastele Kralev'stva mi voevoda Petar'Voisalić'...", Lj. Stojanović, *Povelje I/2*, 120.

[94] *Ahd-nama* Mehmeda II. od 28. svibnja 1463., koju je izdao Bosanskom kustosu fra Anđelu Vrhbosanskomu, po obliku i zakletvi veoma je slična poveljama, koje su izdali Dubrovčanima. Murat II. god. 1442. i Mehmed II. 10.XI.1459. te Bajazit II. 22.XI.1481. (gl. Stojanović, *Povelje 1/2*, 232, 239 i 289). Prve dvije sačuvane su u suvremenom prijepisu, a

slobodu osobnu, imovinsku i vjersku bosanskim franjevcima, i, neupravno, vjernicima, za koje se oni brinu. Svoju povelju sultan ovom svečanom zakletvom zaključuje:

"Pošto su spomenuti stekli moju carsku zapovijed, milost i naklonost, kunem se velikom zakletvom: stvoriteljem neba i zemlje i sa 7 musafa i s vrhovnim prorokom i 124.000 proroka i sabljom, kojom se pašem da se ovomu, što je napisano, neće učiniti ni trunak protivno, dokle su vjerni mojoj službi i zapovijedi."[95]

Dok je živio fra Angjeo Zvizdović (+1498.), franjevci i bosanski Hrvati katolici držali su se mirno i lojalno prema novoj turskoj vlasti. A i turski upravnici u prva vremena pomno su gledali da nitko ne bi povrijedio narodne i vjerske osjećaje novih podanika. Katolicima su puštali potpunu slobodu, i oni su na mnogim mjestima podigli nove crkve, ili su stare drvene zamijenili kamenim zgradama.[96] Da bi bosanski Hrvati imali prividnost da se nije ništa bitno promijenilo u Bosni, Turci su obnovili i čast "bosanskih kraljeva" i tu povjerili preživjelim članovima bivše bosanske kraljevske obitelji Kotromanića.[97]

U prvim godinama, na islam je prešao lijep broj bogomilskih vjernika, jer se u njihovim dušama bilo nakupilo previše mržnje i otpora protiv katoličke Crkve i bosanskih kraljeva Tomaša i Stjepana Tomaševića, koji su pomagali katoličke vjerovjesnike u prevođenju bogomila na katoličku vjeru. Katolici, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam. Prema turskim službenim defterima, koji su se do danas sačuvali izvorno u Carigradu, god. 1477., dakle 12 godina poslije pada Bosne, u Foči, sjedištu turskoga upravitelja (sandžaka) za Hercegovinu, bilo je 227 kršćanskih kuća, 33 odrasla neoženjena i 5 udovica, a samo tri muslimana.[98] Tada su katolici u tom mjestu obavljali vjersku službu u lijepoj romanskoj crkvi iz XII. stoljeća, koja je kasnije bila pretvorena u carsku džamiju, koja i danas postoji.[99] God. 1485. u Hlivnu su bile 63 katoličke kuće i nijedna muslimanska,[100] a u Visokomu, glavnom mjestu stare kraljevine Bosne, te su godine bile 232 katoličke kuće, 12 odraslih neženja i samo 7 muslimana,[101]

---

zadnja u originalu.

95 J. Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik 76, Beograd 1930., 103; D. Mandić, *Acta Franciscana Hercegovinae I*, Mostar 1934., 6; *Istorisko-pravni Zbornik II*. Sarajevo 1949., 204 sl.

96 Gl. dolje bilj. 104.

97 Gl. S. Ćirković, *'Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine'*, *Istorijski Glasnik*, 1954., 123-131; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48 sl.

98 Gl. Ing. Alija Bejtić, *'Povijest i umjetnost Foče na Drini'*, *Naše Starine III*, Sarajevo 1956., 34.

99 N. dj., 49 sl.

100 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 151.

101 N. dj., 147.

po svoj prilici državnih upravnika i sudaca.

Prema turskom službenom defteru iz god. 1489., koji se i danas čuva u Carigradu, te je godine bilo u Bosanskom sandžakatu, koji se protezao od Novoga Pazara do Sane i od Ivan-planine do Maglaja, kršćana: 25.068 obitelji, 1.332 udovice i 4.026 neoženjenih. Muslimana je bilo: 4.485 obitelji i 2.348 odraslih neženja.[102]

Današnji povjesničari obično uzimlju, da su tadašnje bosanske obitelji prosječno imale po 5 članova. Tako bi god. 1489. bilo u Bosanskom sandžakatu kršćana 130.698 ili 80.07%, a muslimana 24.773 ili 19.93%. Budući da se još tada u Bosni živjelo zadružno, a na osnovi podataka, koje imamo za katoličke obitelji iz 17. i 18. stoljeća,[103] mi mislimo da se broj tadašnjih bosanskih obitelji ima množiti s osam, tako da je godine 1489. bilo u Bosanskom sandžakatu: kršćana 205.902 ili 84.42%, a muslimana 38.228 ili 15.58%. Ovi prvi, početni muslimani potjecali su odreda, kako smo već rekli, od Hrvata vjernika bogomilske crkve.

Prvi veliki progon bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika i njihov prijelaz na islam

God. 1512. Turci su oborili Srebrničku banovinu i osvojili veći dio zemalja oko Spreče i Usore.[104] God 1513. osvojili su Sinj, Čačvinu i Nutjak.[105] Za tih ratova Hrvati katolici i franjevci u Bosni mora da su previše jasno pokazali svoju ljubav prema slobodnoj braći i te nastojali pomagati u borbi s Turcima. U svakom slučaju, Turci su tih vremena temeljito promijenili svoje blago držanje prema bosansko-hercegovačkim katolicima i te stali krvavo progoniti. U prvom *Zakoniku* Bosanskoga sandžakata iz god. 1516. Turci su unijeli ovu zakonsku odredbu:

"Podignute su crkve u nekim mjestima, u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i dušobrižnici, koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset).

Neka se poruše križevi, koji su postavljeni na putovima i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni koji to urade. A onaj kadija, u čijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog, da se svrgne".[106]

---

[102] *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, 121.

[103] *Gl. Acta Bosnae*, 477 sl.; D. Mandić, *Chroati Catholici B. et H.*, Chicago-Roma 1962., passim.

[104-105] H. Šabanović, n. dj., 170-172, 191.

[106] *Kanuni i Kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Monumenta turcica hist. Slav. Merid. illustrantia*, sv. I, Sarajevo 1957.,

Ovaj zakon, u kojemu se kršćanski vjernici i njihovi dušobrižnici proglašuju neprijateljima države, protiv kojih valja postupati s najstrožim kaznama, ne odnosi se na pravoslavne, koji su u to doba vjerno služili Turcima i nijesu bili progonjeni. Nije govora izravno ni o bogomilskim vjernicima, jer ti nijesu imali crkava niti su štovali križeve.[107] Radi se samo o Hrvatima katolicima, koje se počinje zakonski progoniti kao neprijatelje turske države.

Navedena zakonska naredba ponovljena je u *Zakoniku* za Bosanski sandžakat god. 937./1530.,[108] zatim u nešto blažem obliku u *Zakoniku* za sve bosansko-hercegovačke sandžakate god. 946./1539.,[109] i u prvotnom strogom obliku u *Zakoniku* za Bosanski sandžakat god. 948./1542.[110] Na osnovi navedenoga zakona, u Bosni je god. 1516. otpočeo jaki progon Hrvata katolika. Rušilo se crkve, ubijalo i zlostavljalo franjevce i njihove vjernike. Ti su progoni dosegli vrhunac god. 1524., kada su bili porušeni franjevački samostani u Sutjeskoj, Visokomu, Fojnici, Kreševu i Konjicu,[111] a malo kasnije i u Mostaru.[112] Nešto mlađi suvremenik tih događaja, Franjo Gonzaga, general franjevačkoga reda, navodeći rušenje prvih četiriju glavnih samostana, nadodaje ovo:

"I u tom rušenju toliko su pretrpjeli progona siromašni fratri da su mnogi od njih bili posječeni, drugi izmrcvareni, a ostali se spasili bijegom."[113]

Pod pritiskom tih progona prešlo je na islam od 120-150.000 Hrvata katolika u današnjoj Bosni i Hercegovini. Većina njih, osobito onih po selima, islam su primili samo vanjskim načinom, a u duši i u kući htjeli su ostati katolici. Takvi su uzeli islamska imena, ali su pridržali i ona svoja stara kršćanska; svoju su djecu sunetili, ali su ih tajno dali od fratara krstiti.[114] Oni su postupali slično onome kako danas rade mnogi kršćani u komunističkim zemljama. Da dobiju kakvu službu i da mognu živjeti, mnogi od tih upisuju se u komunističku partiju, koja načelno ispovijeda i od svojih članova traži bezvjerje, ali ti u duši zadrže

---

31.

107 Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 110-115, 385-389.

108 *Kanuni i Kanun-name*, 43.

109 N. dj., 56.

110 N. dj., 66.

111 Gl. D. Mandić, *Acta Franciscana Hercegovinae I*, Mostar 1934., 18-22.

112 O rušenju franjevačke crkve u Mostaru postoje u arhivu franj. samostana u Makarskoj dva turska izvorna dokumenta iz god. 1556., koje ćemo u dogledno vrijeme objelodaniti.

113 "In qua quidem eversione tanta tribulatio pauperculos fratres sequuta est, ut plures eorum caesi, aliique vulnerati fuerunt, alii vero fuga sibi consuluerunt...", F. Gonzaga, *De origine Seraph, Religionis*, Romae 1578., 513; D. Mandić, *Acta Franciscana Herc. I*, 18.

114 "In Bosna i frati battezzano, e non s'astengono n'anco fuori della Prouintia, di battezzare li figliuoli de Turchi", *'Izvješće ap. vizitatora Petra Masarechi* 1623./24.', *Starine JA*, sv. 39. 14, Gl. također bulu *Curientes* pape Urbana VIII., od 23.IX.1625. (J.Jelenić, *Izvori*, GZM XXIV (1912.), 446 sl.

kršćansku vjeru i tajno se vjenčavaju, krste svoju djecu i primaju kršćanske sakramente. Radi navedenoga dvopolničarstva, onodobne muslimane seljake nazivaju i turski i kršćanski izvori "Poturima", tj. pola muslimani i pola kršćani.

Kako onodobni izvori ističu, ti su se Poturi namjeravali povratiti na katoličku vjeru, da je brzo došlo do oslobođenja Bosne, kako su se oni tada nadali.[115] Ali već drugi i treći naraštaj drukčije je mislio i tvrdo se držao islama.

Progoni ovih godina protegli su se i na crkvu "bosanskih krstjana". Mavro Orbini, prvi povjesnik Bosne, piše, da je god. 1520. nestalo kuća (samostana) "bosanskih krstjana",[116] a njegov nešto mlađi suvremenik Petar Masarechi tvrdi da je te godine nestalo i njihova krivovjerja, dotično i vjernika bogomilske crkve.[117] Lijep broj bogomilskih vjernika za mirnih godina 1463. do 1516. slijedio je drugu svoju braću Hrvate i prešao na katoličku vjeru. Kada su god. 1520. bile uništene zadnje kuće "bosanskih krstjana" i oni bili poubijani ili pobjegli iz zemlje, ostaci njihovih vjernika prešli su na islam, ili na pravoslavlje, koje tih godina nije bilo progonjeno.

O velikom prelazu Hrvata katolika na islam od god. 1516. do 1528./30. govore nam izvorno sačuvani *Popisi* sandžakata na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.[118] Te je *Popise* proučio i objelodanio carigradski profesor Omer L. Barkan u reviji carigradskoga sveučilišta god. 1950. Tu prof. Barkan navodi ovu vjersku statistiku kuća (obitelji) po bosansko-hercegovačkim sandžakatima:

Sandžakat	Muslimanskih kuća	Kršćanskih kuća	Svega kuća
Bosna	16.935	19.619	36.554
Hercegovina	7.077	9.588	16.665
Zvornik	2.654	13.112	15.766
Svega	26.666	42.319	68.985[119]

Prof. Barkan primjećuje da u tu statistiku nijesu unesena tri kadiluka tadašnje Hercegovine, koja su se protezala do srednje Cetine u današnjoj Dalmaciji. Barkan računa da je u tim kadilucima tada bilo oko 30.000 kršćanskih kuća.[120] Mi mislimo da je od toga broja bilo 15.000 kršćanskih kuća i oko 1.000 muslimanskih kuća na prostoru današnje Hercegovine. Dosljedno

[115] Pitanje Potura potanko sam obradio u trećem svesku djela *Bosna i Hercegovina*.

[116] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601., 354.

[117] *Starine JA*, sv. 39, 44.

[118] O izvorno sačuvanim turskim defterima iz god. 1455. do god. 1630., koji se odnose na današnje zemlje Bosne i Hercegovine, gledaj: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 106-108; M.T. Okić, *'Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres documents turcs inedits'. Sudost-Forschungen* XIX (1960.), 117-122.

[119] Omer L. Barkan, n. dj., 129.

[120] O. L. Barkan, n. dj., 130 sl.

tome, god. 1528./30. bilo je u sva tri bosansko-hercegovačka sandžakata muslimanskih kuća 27.666, a kršćanskih 57.318. Ako taj broj kućnih zadruga pomnožimo s osam, proizlazi, da je god. 1528./30. bilo u tadašnjoj Bosni i Hercegovini 221.328 muslimana ili 32.56%, a kršćana 458.502 ili 67.44%.

God. 1489. u Bosanskom sandžakatu bilo je muslimana 38.228, a u druga dva sandžakata oko trećinu toga broja, tako da je tada bilo muslimana svega oko 50.000. Taj broj popeo se je do god. 1528/30. u Bosanskom sandžakatu na 135.480, a zajedno s druga dva sandžakata na 221.328. Tih vremena muslimani u Bosni i Hercegovini nijesu se mnogo množili naravnim načinom, jer je njihova mladost ginula u neprestanim ratovima i od zaraznih bolesti, koje su Turci donosili iz Azije. Ako su se ipak u navedenom razdoblju muslimani umnožili od 50.000 na 221.000, taj je prirast nastao samo prelazom zadnjih ostataka bogomilskih vjernika i prelazom od 120-150.000 Hrvata katolika na islam.

Daljnji progoni i prelaz Hrvata katolika na islam do konca 16. stoljeća

Mi smo već spomenuli da su neprijateljski zakoni protiv katolika i njihovih svećenika bili obnovljeni u bosansko-hercegovačkim zakonicima iz god. 1530., 1539. i 1542.[121] Prema tome, progoni katolika nastavili su se i nakon god. 1528./30., iz kojih godina potječu navedene statistike o vjerskom stanju u Bosni i Hercegovini. Ti su progoni bili napose pojačani za ratova u Slavoniji i Dalmaciji od god. 1536. do 1540. te za Ciparskoga rata 1570.-1573.[122]

Zbog neprestanih ratova i slaboga stanja državnih financija, Turska je god. 1582. za četiri puta povećala harač na kršćane, a izvanredne namete za šest puta.[123] Ti veliki nameti i drugi progoni učinili su stanje Hrvata katolika u Bosni nesnosnim, pa se prelaz na islam nastavio tijekom cijeloga 16. stoljeća. Do konca toga vijeka u tadašnjoj Bosni i Hercegovini moralo je prijeći na islam daljnjih 300.000 Hrvata katolika. Tomu broju valja pridodati oko 60.000 slavonskih Hrvata katolika, koji su prešli na islam od pada Požege god. 1537. do pada Virovitice i Čazme god 1552., te oko 100.000 Hrvata katolika u Turskoj Hrvatskoj, od Sane do Une, koji su prešli na islam, kada su ti krajevi došli pod Tursku od god. 1528. do 1592.[124] Na taj način, još prije konca 16. stoljeća Hrvati muslimani postaju većina pučanstva u Bosni i Hercegovini, a Hrvati katolici potisnuti su u manjinu, koja će se ubuduće boriti samo da se održi na životu.

Od suvremenih pisaca, koji govore o prelazu Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini na islam tokom zadnjih triju četvrti 16. stoljeća, spomenut ćemo

---

121 Gl. gore bilj. 109 sl.

122 Gl. Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata* III/1, Zagreb 1911., 104 i dalje; Mijo Vj. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, sv. II, Zagreb 1883., 1-67; Stj. Zlatović, *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrv. puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888., 34-48.

123 *Historija naroda Jugoslavije II*, 142 sl., 484.

124 O tome potanje u trećem svesku "*Bosne i Hercegovine*".

ove:

Francuski diplomat Filip du Fresne-Canaye god. 1572. prošao je istočnim krajevima Hercegovine i prenoćio u Foči. Za muslimane toga grada i njegove okolice on kaže da su prije svi bili kršćani, pa se isturčili.[125]

Jeronim Zlatarić, bosanski plemić, god. 1599. proputovao je svoju staru domovinu i o svojim zapažanjima podnio izvješće austrijskom nadvojvodi Ferdinandu. Tu on, između drugoga, piše:

"U toj pokrajini ima veliki broj Potura, koji su negda bili kršćani, pa su zbog velikoga progona neprijatelja postali muslimani, ali nijesu dobri ni Turci ni kršćani."[126]

Zlatarić, kao i drugi onodobni zapadni pisci, muslimane zovu Turcima, pravoslavne raskolnicima (schismatici), a katolike kršćanima. Zlatarić ovdje svjedoči da su Poturi naime muslimani seljaci, koji su već tada činili veliku većinu bosansko- hercegovačkih muslimana, prešli na islam s katoličke vjere. Njegovo svjedočanstvo ima posebnu vrijednost, jer je on kao Bošnjak neke stvari sam znao iz vlastitoga znanja, i o prelazu domaćih Hrvata katolika čuo od onih, koji su to doživjeli, počevši od prvoga progona god. 1516. pa do god. 1599.

Veliki progoni katolika od god. 1606.-1640. i god. 1648.-1669. i konačni prelaz Hrvata katolika na islam

U neuspješnom 14-godišnjem ratu god. 1593.-1606. Turska se carevina novčano istrošila, ugled sultana je pao, a nezadovoljni i slabo plaćeni janjičari postali neposlušni i nasilni. Od god. 1617. do 1648., oni su pet sultana svrgnuli s prijestolja i dvojicu od njih usmrtili.[127] Pad ugleda središnje vlasti u Carigradu održavao se i u pokrajinama. U Bosni su tih godina nastali strašni progoni, ubijanja i pljačkanja bespravne katoličke raje i franjevaca. O tome nam govore mnogi suvremeni izvori, latinski u rimskim arhivima i oni turski u arhivima franjevačkih samostana, napose onih u Fojnici i Makarskoj. Sam sultan Osman II. (1618.-1622) na početku svoje vlade uzimljući bosanske franjevce u zaštitu, veli: "da ih sada vojvode, subaše i drugi javni činovnici neizmjerno napadaju".[128] Bosanski provincijal fra Martin Brguljanin na 26. lipnja 1633. piše prefektu sv. Kongregacije de propaganda ovo:

---

125 M. Dinić, *'Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama'*, *Godišnjica N. Čupića XLIX* (1940.), 98. sl.

126 "Nella prouintia (di Bosna) con gli confini sotto custodia di detti padri vi (è) ... un numero grande di Puoturi, li quali a un tempo sono stati christiani, et della grand tirannide de nemici fatti Turchi, et questi non sono ne Turchi buoni, ne christiani...", Izvješće J. Zlatarića god. 1599., K. Horvat, *Novi hist. spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja, GZM XXI*, Sarajevo 1909., 60 sl.

127 Gl. N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches IV*, Gotha 1991., 32 i dalje.

128 J. Matasović, *Fojnička regesta*, 128. br. 263.

"Siromašni fratri s tolikim krvavim znojem obradivali su ovaj mali vinograd (Gospodnji), da je u tom radu njih 15 bilo posječeno, drugi su bili nabijeni na kolac, neki su najokrutnije batinjani po tabanima, i nema fratra u habetu, koji ovo zadnjih deset godina nije dobio svoj dio".[129]

Za ovih teških progona pokolebali su se Hrvati katolici i u onim krajevima, koji su dotle bili postojani u svojoj kršćanskoj vjeri. Tada su i katolici srednje Bosne, potomci nekadašnjih katoličkih rudara, gdje su franjevci od početka svoje Vikarije ili usredotočili glavne svoje snage, listom prešli na islam. O tome nam govore, između drugih, ovi suvremeni izvori:

Dne 24.II.1612. bosanski biskup Baličević tužno piše papi Pavlu V. da je teško narod održati u pravoj vjeri, "pošto se svakim danom broj nevjernika (muslimana) povećava, a nesretni vjernici se u broju smanjuju".[130] Dnevno povećavanje muslimana i smanjivanje katolika bilo je prelazom Hrvata katolika na islam.

Poznati isusovac Bartul Kašić god. 1612. i 1613., po naredbi pape Pavla V. obišao je Srijem, Slavoniju i krajeve Pečuha i Temešvara. Na svom povratku u Rim, između drugoga, Papi je saopćio ovo:

"Ta dva nedostatka (manjak svećenika i biskupskih pohoda) bili su uzrokom da su se mnogi kršćani (katolici) ovih krajeva, i u samoj Bosni, poturčili".[131]

Papinski pohoditelj Petar Masarechi god. 1624. izvijestio je sv. Kongregaciju de propaganda:

"Na području Sutjeske u prošlim godinama otpalo je od (katoličke) vjere oko šest do sedam tisuća duša."[132]

U istom izvješću Masarechi piše da je tada bilo u Bosanskom pašaluku 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih.[133]

God. 1626., po nalogu cara Ferdinanda I., Bosnu je proputovao splitski plemić Atanazije Jurjević (Georgiceo) i u njoj točno proučio onodobne prilike.

---

[129] "...i poveri frati con tanto sudore del sangue hanno coltivata questa pocha vigna, la qual coltivando sono stati 15 amazzati, altri impalati, alcuni bastonati crudelissimamente su le piante; e non vi e frate da dieci anni nel habito, che non habbia hauto la parte sua", *Acta Bosnae*, 411, br. 1308.

[130] "... perche gli infedali si augmentano ogni di et poueri fideli di sminuscono..." pismo biskupa Franje Balićevića papi Pavlu V. od 24. veljače 1612, GZM XXI (1909), 333, br. 115. U pismu od 10. studenoga 1613. isti biskup piše papi Pavlu V.: "... mancando di giorno in giorno il numero di quelle (anime christiane) per li strani agraui et opressioni dalli Turchi", n. dj. 342, br. 129.

[131] "Per questi dua mancamenti e auuenuto che molti christiani di queste prouincie e della Bosna istessa si sino fatti Turchi", predstavka B. Kašića papi Pavlu V. god. 1613. *De miseriis et apostasiis catholicorum imperii ottomanici, Croatia Sacra* IV, Zagreb 1934., 250.

[132] "... nel territorio di Sutieska nei anni andati mancarono dalla fede christiana appresso sei o sette milla anime", Kr. Draganović, *Izvješće apost. vizitatora Petra Masarechija, Starine JA*, sv. 39, 45.

[133] N. dj., str. 8 i 43.

On veli da je tada bilo u Bosni 250.000 katolika,[134] a za muslimane kaže ovo: "Turaka ima daleko veći broj nego katolika i raskolnika. Ovdje pak treba primijetiti da se od Turaka, koji rade zemlju, malo nađe, koji govore turskim jezikom, i zbog toga, kada se ne bi bojali (smrtne kazne od ubojite) vatre, gotovo svi bi postali kršćani, dobro znajući da su njihovi preci bili kršćani (katolici)".[135]

Hrvatski književnik Ivan Tomko Mrnavić,[136] šibenski kanonik i budući bosanski biskup, bio je starinom rodom iz Bosne. On je god. 1623. osobno proputovao Bosnu i u svojoj predstavci papi Urbanu VIII. god. 1627. napisao je ovo:

"Govoreći u općim crtama, sada su dvije trećine stanovništva Turci, skoro svi kršćanskog (katoličkog) podrijetla."[137]

Kada je god. 1631. bio izabran za bosanskoga provincijala fra Martin Brguljanin iz Vareša, njegovi su protivnici javili u Rim da mu je gotovo sva rodbina prešla na islam.[138] Tako i god. 1635., kada se radilo da fra Jeronim Lučić-Bogoslavić, isto iz Vareša bude promaknut za biskupa, njegovi su neprijatelji javili sv. Kongregaciji de propaganda, da su mu braća Behrem, Alija i Pervan sa svojim obiteljima prešli na islam i da će se "miješati mitre s turbanima", ako Lučić bude posvećen za biskupa.[139]

Bosanski biskup fra Marijan Maravić, u svom izvještaju sv. Kongregaciji de propaganda god. 1655. piše:

---

134 M.V. Batinić, *'Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti'*, *Starine JA*, sv. 17, Zagreb 1885., 127.*

135 "Delli Turchi poi e molto maggior numero delli Cattolici e Scismatici; ma s' ha qui notare, che li Turchi che lavorano la terra, puochi si trovano che parlano lingua turchesca: e pero se non temessero il fuoco, quasi tutti quelli si farebbero Christiani sapendo bene che li loro maggiori sono stati Christiani", *Relatione data all'Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viagio fatto l'anno 1626.*, *Starine JA*, sv. 17, 128.

136 Ivan Tomko Mrnavić (1579.-1639.), šibenski, pa svetojeronimski kanonik u Rimu, bosanski biskup od god. 1631. Njegov djed došao je iz Bosne u Šibenik. Gl. A. Pavić, 'Ivan Tomko Mrnavić', Rad JA 33, Zagreb 1875., 58-127; V. Jagić, *Archiv f. slav. Philologie XXXIII*, 111- 134; K. Horvat, GZM XXI (1909), 350-353.

137 "Parlando pero generalmente si tiene siano al presente doi terzi d'habitanti Turchi, quasi tutti di raza christiana, et un terzo di christiani", *GZM XXI* (1909), 357.

138 "Die 24 Junii in capitulo provinciae in ministrum eligitur pater Martinus "Barguglianin", cuius cognati fare omnes Muhametanam fidem amplexi erant (Arhiv sv. Kongr. de propaganda, vol. 73, fol. 163)", E. Fermendžin, *'Chronicon Observ. provinciae Bosnae Argentinae' Starine JA.* sv. 22, Zagreb 1890., 34.

139 "Four di lui di tutta linea dritta della sua parentela non vi e un catholico ma tre fratelli Turchi: Behrem. Alia et Peyvan... Le signorie loro considerino, che honor nostro sara e di S. Chiesa, con farlo Vescovo, mescholando insieme le mitre con li tulbani turcheschi e mettendo le corone Pontificie sopra il capo della parentela putanesca...", *Arh. Prop., Lett. rif.*, sv. 152, fol. 350 r., Kr. Draganović, *'Katalog katoličkih župa XVII. vieka u BiH'*, *Croatia Sacra XIII/XIV*, Zagreb 1944., 97, bilj. 23.

"Stanovnici ovoga kraljevstva danas su Turci, rođeni i odmetnici, koji čine većinu, te katolici i raskolnici."[140]

U rječniku biskupa Maravića "odmetnici" (rinegati) označuju one koji su osobno otpali od katoličke vjere i prešli na islam. Tih je god. 1655. bilo toliko da je Maravić smatrao potrebnim istaći da se tadašnja većina bosanskoga stanovništva sastoji dijelom od rođenih muslimana, kojima su roditelji bili muslimani, a dijelom od otpalih katolika, koji su sami ostavili katoličku vjeru i prešli na islam.

Splitski kanonik Petar Vukoslavić god. 1690. zabilježio je na kraju svoga prijepisa bosanskoga grbovnika da su mnogi bosanski velikaši god. 1463. pred osvojiteljem Bosne pobjegli u Dalmaciju i druge zemlje, pa nadodaje:

"Drugi zaneseni ljubavlju domovine, odlučili su podnositi tiransku vlast Otomana, i možda za kaznu toga, mnogi su zanijekali (katoličku) vjeru i postali sljedbenici korana... Obitelji, koje su ostale pod vladavinom Turaka i koje su s vremenom zagrlile Muhamedovu sljedbu, jesu ove: Predojević, Sokolović, Kositerović, Kosović, Kopčić, Gjamometović, Filipović, Alaupović, nazvani Alagić i mnogi drugi".[141]

God. 1648. na "jedinokupnom saboru" u Cetinju crnogorski kršćani odlučili su odmetnuti se od Turaka i priznati vrhovništvo Mlečana. Barski nadbiskup Josip Bonaldi (1646.-1653.) nagovorio je katolike da se tome pokretu pridruže. Kada su pak Turci te iste godine Mlečane istjerali iz Bara i drugih primorskih krajeva, koje su oni bili zaposjeli, nadbiskup je pobjegao s mletačkim generalom Foskolom. Turci su nato pohvatali i ubili 73 narodna prvaka iz pobunjenih sela kao izdajice i odmetnike. Da izbjegnu smrt i gubitak imetka, katolici Bara i okolice stari dukljanski Hrvati, listom su prešli na islam. O tome je u svoja dva pisma iste godine izvijestio sv. Kongregaciju de propaganda dubrovački franjevac fra Donat Jelić, rodom iz Spiča, nedaleko Bara.[142] U prvom pismu Jelić piše:

"U Baru su posjekli 73 izabrana kršćanina iz sela i barski su kršćani katolici svi otpali od vjere."[143]

---

140 "Gli habitanti di questo regno al presente sono li Turchi, la maggior parte tanto nativi quanto rinegati, cattolici e scismatici", *Acta Bosnae* 476, br. 1420.

141 "... altri transportati dall'amor della Patria si contentarono di soffrir il tiranico gouerno degl' Ottomani, e forse in pena di cio rinegarono molti la fede, e diuenero seguaci dell'Alcorano"...

"Le Famiglie poi, che restarono sotto il tirannico gouerno de' Turchi, e che col progresso del tempo abbracciarono la setta di Mahometto sono le seguenti tra le piu conspicue - Predoeuich, Soccolouich, Cossiterouich, Cossouich, Copcich, Giamometouich, Filippouich, Alaupouich detta Alagich, et altre molte", A. Solovjev, *'Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku'*, GZM, N.S. IX. Sarajevo 1954., 121 i 123.

142 Fra Donat Jelić, rodom iz Spiča, bio je član franjevačke dubrovačke provincije. Umro je 29.IV.1676. *Necrologium prov. Ragusiane* n. 490, *Analecta Franciscana* VI 445.

143 "...in Antivari hanno tagliato 73 cristiani scelti delle ville e li cristiani d'Antivari tutti hanno

U drugom pismu piše ovako:

"Kršćani u Baru, kada je nadbiskup nagovorio generala (Foscolo) da ga zauzme, da ne bi izgubili život i imanje, primili su vjeru Muhamedovu videći da su 73 kršćanina bila ubijena kao pobunjenici i izdajice."[144]

U ovo isto vrijeme, od god. 1648. do konca Kandijskog rata god. 1669., i u sličnim progonima, koje je ukratko god. 1633. opisao provincijal fra Martin Brguljanin,[145] i u Bosni je prešao na islam znatan broj Hrvata katolika. O tome u objelodanjenim izvorima imamo dva spomena u izvješću bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramića iz god. 1675. Govoreći o svom pohodu u župi Varešu Ogramić kaže da u gradu i u cijeloj vareškoj župi god. 1673. nije bilo nego 954 katolika. Nato biskup nadodaje:

"Ovdje je prije Turaka bilo veoma malo, a sada su porasli na veoma velik broj",[146] naravno prelazom katolika na islam.

U istom izvješću biskup Ogramić navodi, da je god. 1674. pohodio prostranu župu Bijelu između rijeke Brke, Spreče i Bosne, u današnjem kotaru Brčkomu, i tu našao 995 katolika. Na to biskup nadodaje:

"Svi su drugi, u velikom broju, Turci i raskolnici, iako su prije kratkoga vremena gotovo svi bili katolici."[147]

To je zadnji do sada objelodanjeni spomen prelaza bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata na islam i pravoslavlje. Iako su se porodajem trajno jako množili, zbog dugih i neprestanih prelaza na islam, a ovdje ondje i na pravoslavlje, Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini početkom Bečkih ratova god. 1683./99. nije bilo više od 120.000. Ali i taj će broj iseljenjem u slobodne zemlje koncem 17. i početkom 18. stoljeća spasti na samih 25.000 duša.[148]

Udio Hrvata katolika iz okolnih pokrajina u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su vidan udio i Hrvati katolici iz okoline hrvatskih zemalja. Tu dolaze u obzir najprije brojno hrvatsko roblje, zatim "pribjezi", preseljenje Hrvata muslimana za Bečkoga rata te, napokon,

---

renegato ...", *Arhiv de Propaganda*, Scritt. rif., vol. 265, fol. 37 r.

[144] "...li cristiani d'Antivari quando l'Arcivescovo fece andar il General (Foscolo) a prenderla, per non perder la vita e la robba, hanno professato la setta Mahomettana vedento l'occisione de 73 cristiani per ribelli et tradittori...", n. mj., vol. 266, fol. 164 v.

[145] Gl. gore bilj. 129.

[146] "Hic Turcae nam pridem paucissimi fuere, nunc autem creverunt in amplissimum numerum", J.Jelenić, *Spomenici, Starine JA*, sv. 36. (1918.), 141.

[147] "Caeteri sunt omnes in gravi numero Turcae et schismatici, cum ante parvum tempus fere omnes catholici fuerint", J. Jelenić, n. dj., 149.

[148] Gl. Izvješće apost. Vikara fra Mate Delivića koncem god. 1737, J. Jelenić, *Spomenici*, Mostar 1927., 32-64.

doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu.

1. **Hrvatsko roblje**. Jedna od najžalosnijih stranica hrvatske povijesti ispisana je tužnom sudbinom hrvatskoga roblja, s kojim se trgovalo cijeli srednji vijek, a napose od dolaska Turaka u Europu.[149] Već u prvoj provali u Bosnu god. 1386. Turci su odveli u ropstvo znatan broj roblja:[150] God. 1415. nakon poraza kralja Sigismunda u Bosni, Turci su provalili do Zagreba i odveli velik broj zarobljenika.[151] Te su se provale i zarobljivanje Hrvata iz Bosne i drugih krajeva ponavljale i kasnije napose god. 1426., 1430., 1448., 1459., 1461.[152] Za vrijeme zaposjednuća Bosne god. 1463. ljetopisci pišu da je odvedeno iz Bosne i Hercegovine do 100.000 zarobljenika.[153] Od pada Bosne pa tijekom cijelog 15. i 16. stoljeća bosansko-hercegovački sandžaci i kasnije beglerbeg Bosanskoga pašaluka gotovo svake su godine provaljivali u hrvatske zemlje i sa sobom vodili brojno hrvatsko roblje. Suvremeni mletački ljetopisac Sanudo tvrdi da je do god. 1533. odvedeno u ropstvo 660.000 Hrvata katolika iz raznih pokrajina.[154] Taj se broj do konca 18. stoljeća, dokle su trajale borbe s Turcima, svakako popeo na jedan milijun hrvatskih zarobljenika.[155]

Glavna tržišta za hrvatsko roblje bila su u Sarajevu i Skoplju u Macedoniji. Zakonik Bosanskoga sandžakata iz god. 937./1530. određivao je da se na sarajevskom trgu uzimlje "od onoga ko proda roba dvije akče i ko uzme (roba) dvije akče", jednako kao i od onoga, tko proda ili kupi konja.[156]

Jedan dio hrvatskih zarobljenika ostao bi u Bosni i bio poislamljen, pa su ti pridonijeli svoj udio u islamizaciji ovih zemalja. Od hrvatskih zarobljenika spominjemo posebno Murad-bega Tardića, prvog zapovjednika Kliškoga sandžakata,[157] te Mehmedbega Filipovića, zagrebačkoga kanonika i branitelja

---

[149] Gl. A. Solovjev, *'Trgovina bosanskim robljem do god. 1661.'*, GZM, N. S. I, Sarajevo 1946., 139-146; V. Vinaver, *'Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku'*, Anali *Hist. Instituta JA II*, Dubrovnik 1953., 125-147.

[150] Dubrovački državni arhiv, Lib. Ref. 384, K. J. Jireček, *'Die Wlachen u Maurowlachen in den Dankmalern von Ragusa'*, *Sitzungsb. der k. bohm, Gesselsch. der Wiss. in Prag, Jhrg.* 1879, Prag 1880., 116.

[151] Gl. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata II/2*, Zagreb 1901., 76.

[152] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 134-139.

[153] Gl. Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, 338 sl., isti, *Povijest Hrvata* II/3, 44.; Dursun beg. turski suvremeni ljetopisac, priča, da je u Bosni god. 1463. zarobljeno bezbrojno mnoštvo naroda (gl. Gl. Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Beograd 1931., 66 i 69). Suvremeni poljski ljetopisac Jan Dlugoss tvrdi, da je god. 1463. u Bosni zarobljeno 100.000 osoba, muških i ženskih, od kojih je 30.000 uvršteno u janjičare (J. Dlugossi, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, tom. XIV, Cracoviae 1878., 378).

[154] L. Katić, *Pregled Povijesti Hrvata*, Zagreb 1938., 160.

[155] Gl. Ml. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939., 37-67.

[156] *Kanuni i Kanun-name, Monumenta turcica I*, Sarajevo 1957., 45.

[157] Gl. Safvet beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb

Siska, koji je zarobljen, poturčen i postavljen zapovjednikom Hlivna. Hlivanjski begovi Filipovići potječu od njega.[158]

2. Hrvatski pribjezi. Kako je osvojena Bosna bila pogranična zemlja s drugim hrvatskim zemljama, događalo se često da pojedini Hrvati katolici, koji bi se zavadili sa svojim gospodarima ili vojničkim zapovjednicima, uskoče u Bosnu i tu se poislame. Tako se u turskim izvorima spominje da je god. 1506. više Poljičana odbjeglo u Tursku, među njima Ivaniš Nenadić, koga je brat bio turski vojvoda u Mostaru.[159] Nekima su od tih hrvatskih pribjega Turci početkom 16. stoljeća davali i vojničke timare u Bosni.[160]

3. Preseljenje Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih zemalja za Bečkoga rata god. 1683-1699. Mi smo već spomenuli svjedočanstvo isusovca Bartula Kašića, koji je god. 1613. izvijestio papu Pavla V., da je u Slavoniji i današnjoj Vojvodini mnogo katolika prešlo na islam.[161] Još prije njega je bosanski biskup Baličević izvijestio Rim, da u Velikoj kod Požege ima 300 katoličkih kuća s 1.000 duša, "a ostali su stanovnici Turci".[162] Apostolski pohoditelj Petar Masarechi, koji je god. 1624. prošao Slavonijom, tvrdi da su oko Požege i Velike sela "puna Turaka".[163] Atanazije Jurjević (Georgiceo) god. 1626. navodi da se tada moglo podići vojnika muslimana u Cerničkom sandžakatu 5.000, a u Požeškom sandžakatu 15.000, od čega se po selima novačilo više od dvije trećine.[164] Budući da od svega pučanstva u vojsci može služiti najviše svaka četvrta osoba, to nam govori da je god. 1626. bilo u Slavoniji barem 80.000 muslimana, a od toga 56.000 muslimana seljaka. Među gradskim pučanstvom moglo je biti doseljenih muslimana iz Bosne, ali seljačko muslimansko pučanstvo su činili slavonski domaći Hrvati katolici, koji su prešli na islam nakon pada Požege god. 1537. i drugih krajeva do god. 1552.[165]

I u Srijemu, Bačkoj i Baranji bilo je muslimana građana i seljaka, koji su prešli na islam, kada su te zemlje bile zauzete od Turaka. Tako i u Lici i u manjem broju u Dalmaciji, u negdašnjem Kliškom i Krčkom (Kninskom)

1931., 51 sl.

[158] Gl. E. L(aszowski), *'Filipović Franjo'*, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925., 79: Safvet beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, Zagreb 1931., 42.

[159] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*. 191.

[160] *Historija naroda Jugoslavije* II, 121.

[161] Gl. Gl. naprijed bilj. 131.

[162] "...il borgo di Vellica 8 miglia lontano de Posega, nel quale et nelle ville vicine sono 300 case del rito latino, et anime 1000; il resto e habitato da Turchi...", K. Horvat, *GZM, XXI* (1909.), 69.

[163] "...il territorio era pieno de Turchi", *Starine JA*, sv. 39, 40 sl.

[164] Relatione del sign. Ath. Georgiceo, *Starine JA*, 17, 145 sl.

[165] Gl. gore bilj. 122.

sandžakatu.

Kada je Turska za Bečkoga rata bila potisnuta iz Slavonije, Like i Dalmacije, mali dio muslimanskoga seljačkoga svijeta, navlastito u Lici,[166] povratio se na katoličku vjeru svojih starih roditelja, ali je velika većina tih muslimana Hrvata ostala uz islam, povukla se u Bosnu i Hercegovinu i pojačala tamošnje hrvatsko muslimansko pučanstvo. Suvremeni izvori navode da je u samoj požeškoj okolici ostalo 85 praznih "turskih sela".[167] Za vrijeme Bečkoga rata računa se da je doselilo u Bosnu i Hercegovinu oko 100.000 muslimana Hrvata iz oslobođenih krajeva u Dalmaciji, Lici, Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Baranji.[168]

4. Protjerani muslimani Hrvati iz Crne Gore. Mi smo već gore naveli da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili takozvani bizantski Ilirik od Budve do Valone u današnjoj Albaniji.[169] Nakon posjeda od 180 godina, Hrvati su izgubili albansko primorje, ali su u Dukljí ostali cijeli srednji vijek.[170] Prvoga dukljanskoga kralja Mihajla (1074.-1081.) suvremeni bizantski pisac Ivan Skilices zove: "vladarom onih, koji se zovu Hrvati".[171]

Dukljanski Hrvati bili su katolici rimskoga obreda. Oko god. 1130., budući da su mu roditelji živjeli u izbjeglištvu u Ribnici (današnjoj Podgorici) u Crnoj Gori, Stjepan Nemanja morao je biti kršten po rimskom obredu, jer u toj zemlji tada nije bilo pravoslavnih.[172] Pravoslavlje je u Dukljí počeo uvoditi Sava Nemanjić, uz pomoć svoga brata kralja Stjepana Prvovjenčanoga (1217.-1229.).[173] Ipak je u Dukljí, koja se od 13. stoljeća počinje nazivati Crna Gora, sve do turskih vremena velika većina pučanstva bila katolička.[174]

God. 1479. Turci su pokorili Crnu Goru, i od te godine pojedini Hrvati Crnogorci počinju prelaziti na islam. Kako vidimo iz turskoga popisa Crnogorskoga sandžaka iz god. 1523., tada je bilo još veoma malo muslimana u Crnoj Gori.[175] Medutim, u drugoj polovici 16. stoljeća nastala je velika

---

[166] Takve su obitelji u Lici: Alagić, Alić, Dasović, Dautović, (H)asančajić, (H)asić, Hećimović, Mujić, Šaban i druge; u Dalmaciji: Dizdar, Džapo, Čelić, Elezović, Kadić, itd. U rukopisu Jugosl. akademije u Zagrebu o Lici god. 1689. spominje se imenice više muslimanskih porodica, koje su se povratile na kršćanstvo (gl. T. Smičiklas, *200-god. oslobogjenja Slavonije I*. Zagreb 1891., 151, b. 1; R. Lopašić, Dva hrv. junaka, Zagreb 1888., 44).

[167] Gl. T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije II*, Zagreb 1891., 32 sl.

[168] O tome potanje u trećem svesku "BiH".

[169] Gl. gore bilj. 25.

[170] *Ljetopis Popa Dukljanina*, passim; D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, passim.

[171] D. Mandić, n. dj. 132.

[172] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 423 sl.

[173-174] Gl. I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija* Zagreb, 1902.; S. Stojanović, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjićkoj državi*, Beograd 1912.; K. St. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie*, Roma 1937., 14- 24.

[175] Gl. statistiku prof. Barkana, n. dj., 129.

nestašica katoličkih svećenika u Crnoj Gori, što je imalo za posljedicu prelaz katolika na islam i pravoslavlje. God. 1633., kada se svetojeronimski kanonik Juraj Vušković povratio u svoju rodnu zemlju, u nutrini Crne Gore, nije našao nego samo jednoga staroga iznemogloga katoličkog svećenika.[176] Manjak katoličkih svećenika silio je crnogorske Hrvate katolike da se za vjenčanja i krštenja djece obraćaju pravoslavnim popovima i kaluđerima, koji su uživali posebnu tursku zaštitu i živjeli u velikom broju u samostanima sv. Gospođe u Cetinu, sv. Nikole u Rijeci, sv. Nikole na ostrvu Vranjici i Prečiste na rijeci Bojani.[177] Ipak, kako čitamo u izvješću barskoga nadbiskupa Marina Bizze, još god. 1610. velika crnogorska plemena Bjelopavlovića, Pipera i Bratonožića bila su potpuno katolička, a od plemena Kući jedna polovina.[178] Ali već god. 1633., kako je Juraj Vušković izvijestio sv. Kongregaciju de propaganda, većina plemena Bjelopavlovića bila je prešla na pravoslavlje, a 90 obitelji na islam.[179] Na 16. lipnja 1634. Vušković je pisao u Rim iz Šestana više Bara da je većina tamošnjih katolika prešla na pravoslavlje i islam, radi manjka svećenika.[180] Kako smo gore naveli, najveći broj crnogorskih Hrvata katolika prešao je na islam za velikoga progona, koji je otpočeo god. 1648.[181] Te i slijedećih godina barski su Hrvati katolici prešli listom na islam, ali je bilo prelaza i po cijeloj zemlji. Većina katolika ipak je prešla na pravoslavlje, napose za episkopa Rufina II. Boljevića (1673.-1685.).[182]

Na Badnju noć god. 1709. na poticaj episkopa Danila (1697.-1733.) pravoslavni Crnogorci očistili su crnogorska brda od muslimana; jedan dio su pobili, a drugi se spasio bijegom u Hercegovački i Bosanski sandžakat.[183] I kasnije, sve do sredine 19. stoljeća, kako se Crna Gora širila na račun Hercegovačkoga sandžakata, muslimani su bježali u Bosnu iz krajeva, koje bi Crna Gora dobila. Izbjegli crnogorski muslimani nosili su sa sobom i svoje hrvatsko ime, i ne jednom mjestu ili gradskoj mahali, gdje su se u većem broju naselili, dali su ime: "Hrvati" ili "Crnogorski Hrvati".[184] Lijep broj današnjih

---

176 K. St. Draganović, n. dj., 21.

177 Navedeni samostani uživali su posebne pogodnosi i zaštitu turskih vlasti, kako se vidi iz Zakonika za Crnogorski sandžakat iz god. 1523., 1529./36., 1570. (gl. *Kanuni i Kanun-name* 162, 172, 176).

178 F. Rački, *'Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji'*, *Starine JA*, sv. 20, 136 sl.

179 K. St. Draganović, n. dj., 20.

180 "...maggior parte di questi populi si sono fatti acismatici e Turchi per causa che non hanno delli buoni pastori", Propagandin, Arhiv Scritture rif., vol. 152, fol. 205 v. kod K. St. Draganović, n. dj. 19, bilj. 2.

181 Gl. gore bilj. 143 sl.

182 Gl. K. St. Draganović, n. dj., 14-24.

183-184 Gl. (Kr. Draganović), *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940., 12 sl.

muslimana u Sandžakatu te u istočnoj Bosni i Hercegovini potječe od ovih izbjeglih Hrvata muslimana iz Crne Gore.

Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine

Od stranih naroda, najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su Turci i drugi turski podanici muslimani iz azijskih zemalja. Od zaposjednuća Bosne god. 1463. do god. 1878., kada je Austrija preuzela upravu zemlje, trajno je dolazio stalan broj turskih službenika u Bosnu, a u prva vremena i vojnika.[185] Ti su se nakon kraćega boravka u Bosni redovito vraćali u svoj rodni kraj, ali bi se po koji pojedinac i oženio u Bosni i tu trajno nastanio. Tako se u 16. stoljeću nastanila u Bosni obitelj budućih begova Čengića, koja potječe iz Kara-Su u Mezopotamiji (Irak).[186] Da tih stranih doseljenika nije nigda bilo mnogo, govori nam ta činjenica, što se nigdje u Bosni i Hercegovini nije mogla stvoriti malo veća kolonija Turaka, koji bi govorili svojim narodnim jezikom. Svi oni, koji su ostali u Bosni, bili su pojedinci, koji su se ženidbom s domaćim bosansko-hercegovačkim muslimankama Hrvaticama brzo pohrvatili i naučili jezik domaćega hrvatskoga pučanstva. Broj svih Turaka i pripadnika drugih azijskih naroda, koji su se naselili u Bosni i Hercegovini tokom turskoga zaposjednuća od god. 1463. do 1878., teško će doseći 2- 3% od svega domaćega muslimanskoga pučanstva u svim zemljama. Među muslimanima seljacima, koji već od konca 16. stoljeća čine dvije trećine bosansko-hercegovačkih muslimana, nije bilo stranih doseljenika. Sav strani priljev odvijao se u gradovima i varošima, od kojih je u nekima bilo porodica istočnjačkoga podrijetla od 10% i više.

Poslije Turaka, Vlasi su imali najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine. Sredovječni Vlasi nijesu bili ni Srbi ni Hrvati, niti uopće Slaveni, nego potomci negdašnjih rimskih veterana iz Maurske, koje su Rimljani bili naselili uz Dunav zbog obrane države.[187] Kada su Turci došli na Balkan, dobar dio Vlaha, osobito onih pravoslavnih, stupio je u tursku službu. Pojedinci Vlaha, osobito sinovi prvaka, prelazili su na islam da tim sebi osiguraju bolje položaje i posjede u turskoj službi. Tako je god. 1467. prešao na islam sin Heraka Vraneša, moćnoga turskoga vojvode u istočnoj Hercegovini.[188] God. 1516. od 12 vlaških katuna (džemata) u Kupresu jednoga katuna bio je starješina Vlah musliman sin

[185] Gl. M. T. Okić, n. dj., 118 sl. God. 1530., B. Kuripečić radi znatnoga broja stranih vojnika po bosanskim tvrđavama muslimane smatra "pravim Turcima", (B. Curipeschitz, *Itinerarium*, Innsbruck 1910., 34).

[186] S. Bašagić, *'Najstariji ferman begova Čengića'*, *GZM* IX (1897.), 437 ssl.; Wiss. Mitt. VI, 478-487.

[187] Gl. D. Mandić, *Postanak Vlaha prema novim poviesnim iztraživanjima*, B. Aires 1956.

[188] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 136 sl.; *Historija naroda Jugoslavije II*, 86-88.

muslimana.[189] Najveći broj islamiziranih Vlaha spominje se god. 1566. u Pakračkom sandžakatu, u zapadnoj Slavoniji. Tu se navodi da je od 398 vlaških kuća bilo 57 islamiziranih.[190] No ti "Vlasi" žive na baštinama svojih otaca, što nam govori da se tu ne radi o pravim neslavenskim Vlasima, nego o domaćim slavonskim Hrvatima, koji su stupili u tursku službu, pa su im Turci zbog toga priznali "vlaška prava" u seoskoj upravi i u smanjenom plaćanju poreza.

Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne i Hercegovine

Od god. 1354., kada su Turci osvojili Galipolje i prešli u Europu, oni su za punih 100 godina provaljivali u srpske zemlje, jedan komad za drugim osvajali, dok nijesu god. 1459. osvojili zadnju srpsku kneževinu, zvanu Despotija.[191] Za tih provala i borba Turci su lijep broj Srba odveli u ropstvo i naselili po istočnom Balkanu i u Maloj Aziji. Naravno, ti su bili poislamljeni i s vremenom se izgubili u zemljama, gdje su bili naseljeni.

Pred turskim pritiskom ostaci slobodnih Srba nijesu se povlačili na zapad prema Bosni, nego na sjever uz Moravu, Ibar i Kolubaru prema Dunavu i Savi da god. 1459. prijeđu te rijeke i spase se u današnjoj Vojvodini.[192] Osim pojedinih Srba, koji su zajedno s Vlasima stupili u službu bosansko-hercegovačkih velikaša,[193] u izvorima se ne spominju nego samo jedna dvije male skupine, koje su iza Kosovske bitke god. 1398. pobjegle u Bosnu.[194] Prema tomu, god. 1463. i slijedećih vremena u Bosni nije bilo pravih, etničkih Srba, koji bi mogli prijeći na islam.

Drugi razlog, što Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne, jest taj što Srbi pravoslavni, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam.

Sultan Mehmed II., čim je god. 1453. zauzeo Carigrad, izdao je proglas i svečano zajamčio slobodu vjere i pravoslavne crkve. Odmah je dao izabrati novoga patrijarha Genadija, kojega je on sam svečano ustoličio.[195] Od tada pa sve do Bečkih ratova god. 1683./99. pravoslavna je Crkva uživala slobodu u turskoj carevini, a patrijarhe su bili izjednačeni u časti s najvećim državnim službenicima, zvanima veziri. U Turskom Carstvu islamska je vjera bila državna,

[189] H. Šabanović, n. dj., 152.

[190] *Historija naroda Jugoslavije* II, 208.

[191] Jireček-Radonić, *Istorija Srba* II, 73-214; IV, 95-104; *Historija naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953., 469-487; II (1959), 175-185, 818-828, 1118-1121.

[192] Jireček-Radonić, *Istorija Srba* II, 73-214; IV, 95-104; *Historija naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953., 469-487; II (1959), 175-185, 818-828, 1118-1121.

[193] Gl. D. Mandić, *'Sredovječna Bosna bez Srba'*, *Hrvatska revija* V, B. Aires 1955., 450-460.

[194] Jireček-Radonić, n. dj. III, 198.

[195] G. Phrantzes, *Chronicon*, Lib. III, cap. 11, Migne, PG 156, col. 894; ed. I. Bekker, Bonn 1838, 304-308; J. v. Hammer, *Geschickte des Osmanischen Reiches* I, 426 sl.

ali je i pravoslavlje kao crkva u državi, koja priznaje tursku vlast i s njom surađuje, bila slobodna i povlaštena vjera. Za to su pravoslavni svuda po Balkanu, pa i u srpskim zemljama, slobodno slijedili svoju vjeru i nijesu bili progonjeni, ni prisiljavani da prime islam. Za sve vrijeme turske vladavine Srbi su po svim zemljama imali velik broj svećenstva, osobito kaluđera po brojnim manastirima. Ti, iako su stali na veoma niskom stepenu naobraženosti, zbog svoga svećeničkog reda, odijela i brade, kako kaže Masarechi, uživali su veoma veliki ugled u narodu,[196] pa su svojom trajnom prisutnošću i živom riječi znali održati u pravoslavnima ljubav prema kršćanstvu i odbojnost prema islamu.

Da Srbi pravoslavni nijesu prelazili na islam, srpski su povjesničari to i do sada isticali.[197] Ali sada je to bjelodano dokazao turski povjesničar Omer Lutfi Barkan. On je na osnovi suvremenih turskih popisa iz prvih godina vladavine sultana Sulejmana Velikoga god. 1520./30. izdao slijedeće statistike muslimanskih i kršćanskih kuća u srpskim sandžakatima:

Sandžakat	muslimanske kuće	kršćanske kuće	svega kuća
Kruševac	881	25.759	26.640
Prizren	359	18.382	18.741
Smederevo	2.367	106.861	109.228
Vučitrn	700	18.914	19.614
Svega	4.307	169.916	74.223 [198]

Iz navedenih suvremenih statistika vidi se da u srpskim zemljama god. 1520./30., dakle nakon puna dva ljudska naraštaja, poslije pada Smederevske despotije god. 1459., nije bilo muslimanskih kuća nego 4.307 ili 2.47% od svega pučanstva. I od tih islamskih obitelji njih većina se nalazila uz utvrđena mjesta i u varošima, pa etnički većinom nijesu pripadali srpskom narodu, nego su bili doseljenici iz raznih turskih krajeva, koji su kao vojnici ili maloobrtnici i trgovci služili turskoj vojsci, ili su vršili ratne upravne turske službe.

God. 1804. kada su Srbi poklali muslimane po svoj zemlji ("pokolj dahija"), neki broj muslimana pribjegao je u Bosnu. Odatle prezimena: Valjevac, Užičanin, Beograđanin, itd. Poneki od tih pribjega mogao je uistinu potjecati od starih Srba, koji su pojedinačno prešli na islam. Ali većina je tih izbjeglica muslimana potjecala iz Bosne, od poislamljenih bosanskih Hrvata, koji su tokom stoljeća, a posebno koncem 18. i početkom 19. stoljeća, u turskoj službi

196 "...lasciando alta impressione nella mente d'un Popolo ignorante, che crede, che dalla bocca di quelli barbati uecchi non puo uscire se non cosa uera et certa", *Starine JA*, sv. 39, 28.

197 St. Stanojević, *Istorija srp. naroda*, Beograd 1926., 239-274; A. Solovjev, *'Nestanak bogomila i islamizacija Bosne'*, *Godišnjak ist. dr. BiH* I, Sarajevo 1949., 60.

198 O. L. Barkan, n. dj., 129.

kao upravnici ili vojnici doselili se u Srbiju.[199] Jedan dio tih pribjega potjecat će i od azijskih muslimana, koji su se u Srbiji poslavenili. U svakom slučaju, broj pribjega pravoga srpskoga podrijetla, koji su se od pokolja spasili u Bosnu, bio je tako malen da taj ne ulazi u statistički račun onih od kojih potječu današnji bosansko-hercegovački muslimani.

*

Na osnovi naših istraživanja starih suvremenih izvora, današnji bosansko-hercegovački muslimani potječu:

1. Od bosansko-hercegovačkih Hrvata bogomilske vjere 10-12%
2. Od bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika.............................. 70-75%
3. Od doseljenih Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih krajeva i Crne Gore 12-13%
4. Turskoga i azijskoga podrijetla 2-3%
5. Vlaškoga podrijetla.. 1-2%

Svega 95-105-100%

Kako iz navedenih statistika slijedi, današnji muslimani u Bosni i Hercegovini 95-97% potječu od Hrvata i u njihovim žilama nema više od 3-5% strane krvi. Prema tome, bosansko-hercegovački muslimani krvno spadaju među najčišće Hrvate. Panonski Hrvati između Save i Drave i oni u Dalmaciji, otocima i Istri imaju daleko više strane krvi. Prvi su tokom stoljeća pohrvatili i krvno se slili sa znatnim brojem doseljenih Mađara, Germana, Slovenaca i drugih slavenskih naroda, a drugi su pohrvatili i slili se s velikim brojem starih Romana, Talijana i Vlaha pred turske selidbe.

IV. BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU BUDUĆE DRŽAVE HRVATSKE

Kako smo u prvom dijelu ove rasprave istakli, Herceg-Bosna svojim planinskim spletovima, tokom svojih rijeka i geopolitičkim silama tijesno je povezana s Hrvatskom; ona popunjuje i zaokružuje sve druge hrvatske zemlje. Prirodni putovi, koji vežu hrvatske posavske s hrvatskim jadranskim zemljama, teku preko Bosne i Hercegovine dolinama rijeka Bosne i Neretve, Vrbasa i Cetine, Une i Krke. Tim su dolinama i Rimljani svoje ceste proveli, koje su spajale Jadran s panonskim ravnicama.[200] Bez Bosne i Hercegovine hrvatska država bila bi prostorno unakažena i gotovo prekinuta; ne bi imala pravoga jedinstva ni zaokruženosti. Hrvatska bez Herceg-Bosne, kako je jedanput mudro

199 Gl. dolje bilj 207.

200 Gl. Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina*, Wien 1893.; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

rekao Ante Radić, ideolog HSS-a, bila bi slična jednoj polovici kruha, kojemu je izrezana sredina i ostala samo vanjska kora.[201] Slikovita je poredba i prof. Kr. Draganovića, koji je Hrvatsku bez Herceg-Bosne usporedio s pijavicom od Kotora do Srijema, ili s čovjekom, koji ima ispružene noge i ruke, a nema trupla, kojemu, naime, manjkaju prsa i trbuh, u kojima se nalaze glavni ljudski organi. Kao što takav čovjek ne može živjeti, tako ni Hrvatska u starini nije bila bez Bosne i Hercegovine, niti može biti u budućnosti bez njih.[202]

Prirodna granica između hrvatskih i srpskih zemalja jest Drina. Na toj crti Rimljani su dijelili svoja carstva i na njoj je stoljećima izgrađena i današnja vjerska i kulturna razdioba istočnoga i zapadnoga svijeta. Na toj crti valja da se dijeli Hrvatska od srpske države.

Bez Bosne i Hercegovine Hrvatska bi vojnički bila teško obranjiva. Njezini saobraćajni putovi i turizam, na koji buduća hrvatska država mora mnogo računati, ne bi imali naravnih kratkih spojeva, nego bi bili usmjereni dugim zaobilaznim putovima.

Bosna i Hercegovina jako bi popunjale Hrvatsku i u gospodarstvenom pogledu svojim bogatim stočarstvom, voćarstvom i šumama. Jaka hrvatska narodna industrija teško bi se dala izgraditi bez bosansko-hercegovačkih željeznih i drugih rudnih ležišta. A što je najglavnije, bez Bosne i Hercegovine ostalo bi van hrvatske države preko jedne trećine čistih Hrvata dinarskoga tipa, koji predstavljaju najzdraviji i najživotniji dio hrvatskoga naroda.

"Neopredijeljenost današnjih bosansko-hercegovačkih muslimana

Iako su Bosna i Hercegovina povijesno neprijeporne hrvatske zemlje, one danas bez bosansko-hercegovačkih Hrvata muslimana nijesu hrvatske, niti bi ih Hrvatska mogla dobiti bez njih. Hrvati katolici sačuvali su Bosnu i Hercegovinu kao hrvatski narodni prostor samo u zajednici s bosansko-hercegovačkim muslimanima Hrvatima. Brojčani odnos između Hrvata katolika i Hrvata muslimana mijenjao se tokom stoljeća, ali su oni zajedno sve od početka 19. stoljeća sačinjavali više nego tri četvrtine cjelokupnoga bosansko-hercegovačkoga pučanstva.[203] I danas Hrvati muslimani i katolici čine solidnu većinu od 58% bosansko-hercegovačkog stanovništva. Da Hrvati dobiju Bosnu i Hercegovinu, valja da to hoće i da to složno traže i Hrvati katolici i Hrvati muslimani.

Neki su Hrvati zabrinuti što se bosansko-hercegovački muslimani u popisima pučanstva poslije prošloga svjetskoga rata, amo od god. 1945., gotovo kao cjelina izjavljuju "neopredijeljenima". Zbog toga se neki boje, da bi se oni

201 A. Radić, *Sabrana djela* III, Zagreb 1939., 218.
202 (Kr. Draganović), *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940., 46.
203 O tome potanko pišem u trećem svesku djela "*Bosna i Hercegovina*".

jednoga dana mogli priznati i Srbima.

Da držanje današnjih bosansko-hercegovačkih muslimana mognemo pravo razumjeti i ocijeniti, valja da duboko uočimo stanje, koje je nastalo u hrvatskim i drugim okolnim zemljama iza drugoga svjetskoga rata. God. 1945. Srbi su pod krinkom komunizma prigrabili svu vlast u takozvanoj drugoj Jugoslaviji, a napose u Bosni i Hercegovini. Oni su odlučivali o životu i smrti pojedinaca i cijelih skupina. Od navedene godine do danas oni raspolažu sa svim gospodarskim blagom u zemlji i samo preko Srba može netko dobiti državnu službu, zaposlenje na radu i potrebna sredstva za nešto bolji život. Kod takvoga srpskoga pašaluka, junaštvo je ne izjaviti se Srbinom i ne zasjesti za bogati čanjak, koji su oni nedemokratskim nasiljem prisvojili i drže ga isključivo u svojim rukama. Ako se pod takvim pritiskom bosansko- hercegovački muslimani izjavljuju "neporedijeljenima", oni stvarno nijesu neopredijeljeni, nego time izjavljuju da nijesu Srbi. Kada jedanput dođe do prave ljudske i državne slobode u Bosni i Hercegovini, tada će ti "neopredijeljeni" muslimani progovoriti jezikom krvi, koja u njihovim žilama teče, naime, da su oni Hrvati i drugo da ne mogu biti.

Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi

Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi, jer to oni stvarno nijesu. Po hrvatskoj krvi i jeziku, po svom vjerskom uvjerenju i misli, po kulturnom životu i pravom dubokom osjećaju, oni su potpuno različiti od Srba i nigda se neće moći s njima združiti i u jedan narod stopiti. Pojedinac iz osobnih interesa i sebeljublja može izdati svoju krv i svoj narod. Takve mi prezirnim imenom zovemo izdajicama i renegatima. Ali jedan cijeli narod i jedan njegov znatan dio, kao što su bosansko-hercegovački muslimani Hrvati, ne može i neće nigda počiniti opće i potpuno izdajstvo samoga sebe, svoje krvi i svoje prave narodnosti.

Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu se izjaviti Srbima ni zbog toga, što bi to značilo njihovu vjersku propast u nedalekoj budućnosti. Katolička i muslimanska vjera obje su univerzalne, opće ljudske vjere, i prema tome nijesu vezane ni istovjetne s pojedinim narodima. Katolik i musliman može biti Hrvat, Francuz, Englez, Egipćanin, Indijanac i Kinez. Dosljedno tome, i katolici i muslimani shvaćaju i znaju da vjerni pripadnici raznih vjera mogu biti dobri članovi istoga naroda. Kao što su danas i protestanti i katolici dobri Nijemci, Englezi i Amerikanci, koji se između sebe poštuju i vole kao pripadnici istoga naroda, tako se i katolici i muslimani u Bosni i Hercegovini i u cijeloj Hrvatskoj mogu i moraju voljeti, pomagati i braniti kao članovi istoga hrvatskoga naroda.

Kod Srba je potpuno druga stvar. Kod njih pravoslavna vjera nužno ulazi u narodni pojam. Srbi nijesu vjernici koje mu drago pravoslavne crkve. Oni su samo i isključivo vjernici "Srpske pravoslavne crkve", sa svetim Savom i drugim srpskim svetiteljima, sa srpskim narodno-vjerskim običajima (krsna slava,

badnjak itd.) i sa svojim srpskim patrijarhom, vrhovnim poglavarom njihove Srpske crkve. Srbin nije puni ni pravi Srbin, ako nije član Srpske pravoslavne svetosavske crkve. Zbog toga, da se bosansko-hercegovački muslimani izjasne Srbima, njih bi sami duh i poimanje integralnoga i potpunoga srpstva prisilili da jedanput prigrle srpsko pravoslavlje, bilo pojedinačno i postepeno, bilo skupno i najedanput.

Iz toga uključivanja pravoslavne vjere u srpstvo i njihovo istovjetovanje proizlazilo je, i uvijek će proizlaziti, traženje Srba da bosansko-hercegovački muslimani prijeđu na srpsko pravoslavlje, ili da budu uništeni. Istina, jedanput su se i Hrvati katolici i Hrvati muslimani između sebe lomili na Vrbasu i Uni: muslimani Hrvati da sve druge Hrvate prevedu na islam i okupe oko Bosne, a Hrvati katolici da se obrane i opet Hrvatskoj povrate Bosnu.[204] To je bilo u prvim stoljećima novoga vijeka, kada su se vjerske borbe vodile i na Zapadu između pripadnika raznih vjera istoga naroda. Tada su katolici i protestanti između sebe vodili ratove i jedni druge ubijali i u Njemačkoj, i u Nizozemskoj, i u Francuskoj, i u Engleskoj. Tada je pjesnik Hasan Kaimija, sarajevski Hrvat, pjevao:

O Hrvati, čujte me, čujete i počujte me
Islamu se prignite, Allahu se dignite.
Ne budite dušmani, prihvatite lijepi kur'an.[205]

Ta su vremena vjerskih ratova već odavna prošla. O njima danas Hrvati, i katolici i muslimani, s tugom u srcu govore i pišu, razmišljajući o njihovim žalosnim i štetnim posljedicama za jednu i drugu stranu. Danas nikakvu Hrvatu katoliku ne dolazi ni na pamet da bi trebalo Hrvate muslimane silom prevoditi na katoličku vjeru, ni stvarnom ni moralnom silom. Kod Srba je to potpuno drukčije. Zbog istovjetovanja pravoslavne vjere sa srpskom narodnošću, prvi narodni ljudi i najbolji srpski umovi uvijek su se zanosili mišlju i tražili da muslimani prime pravoslavlje, ili da se istrijebe. Crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš ispjevao je *"Gorski vijenac"* najbolje srpsko pjesničko djelo, u kojem veliča vladiku Danila, što je nagovorio crnogorske pravoslavne prvake da pokolju domaće muslimane, koji nijesu bili voljni prijeći na pravoslavlje. Tu vladika iz dubine srpske pravoslavne duše pjeva, ne samo da je kršćanstvo nespojivo s islamom, nego da musliman ne može biti Srbinom, dok slijedi svoju islamsku vjeru. Njegoš stavlja u usta svojih junaka ove riječi:

"Srb i Turčin ne slaže se nigda,
no će prije more oslačati.

---

[204] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 172-176.

[205] M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878.*, Sarajevo 1938.; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati*, Chicago 1953., 82.

....
A u jedan kota da ih svariš ,
ne bi im se čorba smiješala!"[206]

Kada je Crni Đorđe god. 1804. podigao srpski ustanak, prva je stvar bila da su Srbi 24-25. srpnja poklali sve muslimane u Srbiji, koji nijesu mogli pobjeći preko granice. To Srbi i danas slave kao veliko djelo "pokolja dahija".[207]

God. 1875., kada se spremao ustanak kršćana u Bosni i Hercegovini da se oslobode Turaka, bosanski franjevac fra Anto Knežević posjetio je srpskoga ministra Blaznavca u Beogradu. Taj je zastupao staro srpsko mišljenje, naime, da bosansko-hercegovačke muslimane treba prisiliti da se krste ili isele, a koji ostanu da se isijeku. Blaznavac je ovako zaokružio svoje misli:

" Pazite što ću Vam reći. Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol nek se odmah sele, kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni". - Knežević mu je odgovorio: "Oprostite, gospodine, što se s Vama u toj stvari ne mogu složiti. Zar da mi počnemo raditi ono što u njima osuđujemo? Sve da bi nam zakon dopuštao, kao što nikako ne dopušta, sve da oni nisu naša jednokrvna braća, kao što jesu, opet bi se to protivilo našemu izobraženju i našoj kulturi".[208]

Otac Knežević je zaprijećio da Blaznavčeve osnove nijesu bile tada ostvarene.

Za vrijeme prvoga svjetskoga rata, god. 1917., sastali su se u stanu kipara Ivana Meštrovića u Cannesu hrvatski članovi "Jugoslavenskoga odbora" sa Stojanom Protićem, predstavnikom srpske vlade, da vijećaju o stvaranju zajedničke države, hrvatske i srpske. Kada je došao govor na Bosnu i Hercegovinu, Protić je izjavio da oni, srpska vlada i Srbi, imaju za te zemlje već pripravljeno rješenje. Na upit Hrvata Ante Trumbića, Protić je odgovorio:

"Kada prođe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji."[209]

I samo posredstvom kipara Meštrovića i drugih hrvatskih članova na tom sastanku, nije došlo do ostvarenja tako strašne odluke Srba. Nedavno je otkrio dr. Juraj Krnjević da mu je god. 1924. izjavio u beogradskom parlamentu jedan srpski narodni zastupnik da su Srbi i tada žalili, što se spomenuta osnova, koju je Protić iznio, nije ostvarila.[210]

---

[206] Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd 1947., 129 i 133.

[207] Gl. St. Novaković, *Ustanak na dahije*, Beograd 1904.; D. Pantolić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak*, Beograd 1949.; N. Saulić, *Prvi srpski ustanak i narodne pjesme*, Beograd 1954.

[208] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* II., Sarajevo 1915., 207. sl.

[209] I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, B. Aires 1961., 73.

[210] Opet *Bosna i Hercegovina. Hrvatski glas*, Winnipeg, Canada, 18.III.1963., str. 1.

I u prošlom svjetskom ratu Srbi su se vratili svojoj staroj zavjetnoj misli o istrebljenju muslimana. Draža Mihailović, vrhovni komandant srpskih narodnih snaga u zemlji, sa znanjem i odobrenjem jugoslavenske (srpske) vlade u Londonu i kralja Petra na 20. prosinca 1941. izdao je opširnu "instrukciju" komandantima srpskih četnika. U 5. točci kaže se da je cilj srpskih borbi:

"Stvoriti neposredne-zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, i Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog življa".[211]

Prema danim naputcima, četnički su komandanti odmah pristupili poslu. Osobito su strašna ubijanja muslimana, bez razlike spola i dobi, izvršena u kotarevima Čajnici, Foči, Rogatici i Višegradu. Računa se da je koncem god. 1941. u kotarevima Foči i Rogatici ubijeno 6-7.000 muslimana muškaraca, žena i djece.[212] Ubijanje se nastavilo i slijedećih godina. Dne 10. veljače 1943. komandant-poručnik Jovan S. Jelovac pisao je komandantu IV. bataljona Baju Povljaninu:

"Postupajte i dalje prema već izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i djecu. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršiti".[213]

Četnički komandant Pavle Durišić dne 13. veljače 1943. dao je ovaj izvještaj o pokoljima muslimana:

"Načelniku štaba Vrhovne komande (Draži Mihailoviću). Akcija u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu protiv muslimana izvršena je. Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti... zatim je nastalo čišćenje. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Za vreme operacije se pristupilo uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve... kod muslimana oko 1200 boraca i do 8 hiljada ostalih žrtava: žena, staraca i dece... Moral kod muslimana bio je tako reći srušen. Zavladala je epidemija straha od naših četnika, tako da su bili prosto izgubljeni".[214]

Srbi će i u buduće, danim prigodama, nastaviti s ovakvim postupkom protiv bosansko-hercegovačkih muslimana sve dotle dok budu imali nade da će moći

---

[211] Stephen Clisold, *The Whirowind*. London 1949., 313; *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, München-New York 1957., 171.

[212] I. Omrčanin, n. dj., 128-142.

[213] N. dj. 172.

[214] Clisold, n. dj., 331; Omrčanin, n. dj., 176.

prevesti na srpstvo barem jedan dio muslimana. To će prestati onda kada se bosansko-hercegovački muslimani jasno i otvoreno izjave da su ono što i jesu po krvi, naime, Hrvati. Tada će svaki napadaj na bosansko-hercegovačke muslimane naići na zajednički, tvrdi i neprobojni otpor svih Hrvata od Boke Kotorske do Mure i od Trsta do Drine.

(*Hrvatska revija*, god. XIII. Buenos Aires 1963.)

1. BANOVIĆ
2. BAŠAGIĆ
3. BAŠAGIĆ
4. DRAGAN
5. GRGEC,
6. GUJIĆ, K
7. GUJIĆ, K
8. HADŽIJA
9. HORVAT
10. HORVAT
11. KLAIĆ, V
12. KLAIĆ, V
13. LOPAŠIĆ
14. LORKOV
15. LUKAS,
16. MANDIĆ
17. MANDIĆ
18. MANDIĆ
19. MANDIĆ
20. MILOBA
21. MILOBA
22. SOLOVJ

POPIS LITERATURE

1. BANOVIĆ, Stjepan, *Hrvatstvo starih Dubrovčana i bosansko-hercegovačkih muslimana*, Koprivnica 1927.
2. BAŠAGIĆ, Safvetbeg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912.
3. BAŠAGIĆ, Safvetbeg, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931.
4. DRAGANOVIĆ, Krunoslav, *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940.
5. GRGEC, Petar, *Razvoj hrvatskoga narodnog pjesničtva*, Zagreb 1944.
6. GUJIĆ, Kasim, *Osvajač Bosne sultan Mehmed II. i bosanski franjevci*, Zagreb 1935.
7. GUJIĆ, Kasim, *Pad Bosne i Hercegovine pod tursku vlast*, Sarajevo 1938.
8. HADŽIJAHIĆ, Muhamed, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878.*, Sarajevo 1938.
9. HORVAT, Josip, *Šaptom Bosna pade. "Kultura Hrvata kroz 1000 god."*,sv. I., Zagreb 1939.
10. HORVAT, Josip, *Drugo lice pada Bosne. "Kultura Hrvata kroz 1000 god."*,sv. I., Zagreb 1939.
11. KLAIĆ, Vjekoslav, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882.
12. KLAIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata*, III/1, Zagreb 1911.
13. LOPAŠIĆ, Radoslav, *Bihać i bihačka krajina*, Zagreb 1890.
14. LORKOVIĆ, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.
15. LUKAS, Filip, *Povijest hrvatskih zemalja BiH I.*, Sarajevo 1942.
16. MANDIĆ, Dominik, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1960.
17. MANDIĆ, Dominik, *Bosna i Hercegovina, I.*, Chicago 1960.
18. MANDIĆ, Dominik, *Bosna i Hercegovina, II.*, Chicago 1960.
19. MANDIĆ, Dominik, *Bosna i Hercegovina, III.*, Chicago 1960.
20. MILOBAR, Fran, *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*. Agram 1898.
21. MILOBAR, Fran, *Dva suvremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća, "Glasnik zemaljskog muzeja u BiH" 16/1904.*, Sarajevo 1904.
22. SOLOVJEV, Aleksandar, *Nestanak bogomilstva i islamizacija*

Bosne. "*Godišnjak društva istoričara BiH I.*", Sarajevo 1949.

23. PULJIĆ, Ivica, *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo 1988.
24. STARČEVIĆ, Ante, *Istočno pitanje*, Zagreb 1899.
25. ŠABANOVIĆ, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
26. ŠAHINOVIĆ EKREMOV, Munir *Turska danas i sjutra. Prosjek kroz život jedne države*, Sarajevo 1939.
27. ŠANJEK, Franjo, *Bosansko-humski kristjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
28. TRUHELKA, Ćiro, *O porijeklu bosanskih muslimana. "Hrvatska smotra", II./7.*, Zagreb 1934.
29. ZOVKO, Ivan, *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*, Mostar 1899.
30. ZOVKO, Ivan, *Hrvatstvo Herceg-Bosne po narodnoj predaji i običajima*, Mostar 1899. (Priredio I. Alilović 1990.)

PETAR ŠARAC

KAZALO IMENA

SADRŽAJ:

Crtež na omotu: FETIJA DŽAMIJA
s gotskim portalom u Bihaću.
(Crtež rađen prema fotografiji iz 1890.)